

ग्रंथ कल्याने सर्व हक्क आपल्या
स्वाधीन ठेविले आहेत.

प्रकाशकाचें निवेदन.

श्रीयुत तिवारी कविकृत 'मराठी शिवराजभूषण' हा ग्रंथ काव्यकिरणमालेचा दहावा किरण ह्याणून प्रसिद्ध होत आहे. छत्रपतीच्या दरबारी असलेले हिंदी कविराज भूषण त्यांनी 'शिवाबावनी' ह्याणून जें वीररसाचें उत्कृष्ट काव्य लिहिले त्याचेंही तिवारीकविकृत मराठी रूपांतर याच मालेतून 'शिवप्रताप' या नांवाने यापूर्वी प्रकाशित झाले. (किरण ६ वा) आणि आतां त्याच हिंदी वागभूषणाच्या काव्यकीर्तीचा केवळ मेरुमणि असा 'शिवराज भूषण' ग्रंथ मराठी काव्य स्वरूपात आम्ही आमच्या वाचकांच्या हातीं देत आहो.

हा अलंकारिक ग्रंथ असून अलंकारांच्या लक्षणांपुढे जी उदाहरणे दिलीं आहेत तीं शिवचरित्रांतील महत्वाचे प्रसंग शोधून त्यांच्या वर्णनाचीं दिलीं आहेत. हीं उदाहरणे ह्याणजे भूषणासारख्या सत्यवाक् कवीने प्रत्यक्ष पाहून लिहिलेला इतिहास होय. हिंदुपदपाच्छाई स्थापन करणाऱ्या ज्या महाभागाच्या नामोच्चागवरोवर अखिल महाराष्ट्र पुलकित होऊन उठतो त्यांने शौर्य, धैर्य, धाडस, साहस स्वधर्माभिमान स्वदेशभक्ति, दातृत्व, औदृश्य इत्यादि गुणांचीं मूर्तिमंत चित्रे शिवराज-भूषणांत पहावयास मिळतील. महाराष्ट्रीय जनतेस शिवछत्र-पतीच्या यशोमंदिरांतील हें एक नवेंच दालन तिवारी कवींनी उघडून दिले असें आम्ही समजतों.

आनंद व आश्रय वाटावयास लावणारी गोष्ट अशी कीं, भूषण कवि कान्यकुब्ज ब्राह्मण, तिवारीही कान्यकुब्ज ब्राह्मण . ते कशयपग्रेत्री तिवारी, हेही कशयप गोत्री तिवारी . ते उत्तर प्रांताचे राष्ट्रवाशी, हेही तिकडचेच. दोघांची मातृभाषा हिंदी व दोघेशी वीररसाचे कवि तेव्हां भूषणांच्या तेजस्वी कवितांचे मराठी रूपांतर तज्जातीय व तद्रात्रीय-

अशा तिवारीनींच महाराष्ट्रास अर्पण करावै हा योग मोठा अपूर्व आहे. भूषण व तिवारी या दोघां कवींचे हें साम्य लक्षांत घेऊन महाराष्ट्राचे सहळंपादक श्री. माडखोलकर हे तिवारी-कृत मराठ्यांची संग्रामगीते या पुस्तकावरील परीक्षणांत ह्याणतात:- “ मराठ्यांच्या इतिहासांतील उदात्त किंवा अन्द्रुत प्रसंगांवर इतर्कीं कवर्ने महाराष्ट्रांतील दुसऱ्या कोणत्याही कवींने लिहिलेलीं नाहीत. त्या दृष्टीने तिवारी यांनी हीं वीर-रसपूर्ण संग्रामगीते लिहून केवळ मराठी वाङ्गमयाचीच नव्हे तर मातृ-भूमीचीही स्पृहणीय सेवा केली आहे. यांत शंका नाहीं. सतराव्या शतकांत उद्योन्मुख स्वराज्यसंस्थापकांच्या विमल यशाचे पोवाढे उत्तर हिंदुस्थानांतून आलेल्या भूषण कवींने गायिले. आज विसाव्या शतकांत असंगत शालेल्या मराठशाहीच्या पुण्यप्रतापी स्मृति जागृत ठेवावयालाही त्याच भूषण कवीचा एक देशबंधु पुढे यावा, हा योगायोग किती सूचक आहे ?...
.....मुसलमानी सत्तेच्या सर्वकष लाटेला जर यशस्वी प्रतिरोध कोणी केला असेल तर तो फक्त महाराष्ट्रांने ! अशा राष्ट्राच्या अतुल कर्तृत्वाचे पोवाढे गाण्याची स्फूर्ति कोणास होणार नाहीं ? परंतु त्या सतराव्या शतकांत काय किंवा या विसाव्याही शतकांत काय, महाराष्ट्राच्या पुण्यप्रतापाचे पोवाढे गावयाला कवि कान्य-कुञ्जांतून यावा लागला ! ”

तिवारी कवीनीं ‘ मराठ्यांची संग्रामगीते ’ लिहून महाराष्ट्राच्या शौर्यवीर्यांचे स्वतः काव्य-गान केलेच परंतु आपला देशबंधु व जातिबंधु यानेही केलेले महाराष्ट्र-भूपालाचे यशोवर्णन मराठी रसिकांपुढे ‘ शिव-प्रताप ’ व ‘ शिवराजभूषण ’ या पुस्तकांच्या रूपांने ठेविले. या योगे ते भूषणभूत शाळे आहेत असें कोण ह्याणार नाहीं ?

आमर्ल्या मालेला असा हा अप्रतिम ग्रंथ लाभल्यानें आद्यास अत्यंत आनंद झाला आहे. या पुस्तकाची छपाई वाचकांच्या सोई

करितांच मूळासह करावी लागली. सौंदर्यकरितां यांत चिरेही घातलीं. अशा या पुस्तकाची १॥ रु. किंमत अधिक आहे असें वाटणार नाही. आमच्या वाचकांचे समाधान हेच आमचे समाधान आहे आणि मालेचे कतृत्व पाहून महाराष्ट्रानें तिजविषयी काढलेले प्रशंसनीय उद्भार यांत आमचे श्रम—साफल्य आहे.

मालेच्या ग्राहकांच्या हातीं हें पुस्तक दिलेही द्याणजे एकूण सुमारे ६ रु. कि. चीं पुस्तके होतील. ग्राहकांस मालेचीं सर्व पुस्तके पाऊण-पट किंमतीस द्यावयाचीं या नियमानें ४॥ रु. किंमतीचीं पुस्तके त्यांच्या हातीं दिलीं. मालेचीं वर्गणी ५॥ रु. तीनव्याप्त ४।- पोस्ट खर्च वजा जातां ४॥।- रु.चीं पुस्तके ग्राहकांस द्यावयाचीं पैकी ४॥ रु. चीं दिलीं गेलीं. आतां ग्राहकांचे फक्त ८४ आमच्याकडे राहिले. काव्यकिरणमाला उक्तष्ट काव्य-प्रकाशनाचे आपले कार्य चालूच ठेवणार आहे. तेबद्दां ग्राहकांस आमचा जो प्रामाणिक अनुभव आला असेल तो लक्षांत घेऊन त्यांनी आपला आश्रय नव्या वर्गणीच्या रूपानें कायम ठेवावा. इतर रसिकांना आही विनंती करितों कीं त्यांनी मालेचे ग्राहक होऊन साझ करावे.

जळगांव.
वर्ष प्रतिपदा.
शके १८५३

मि. का. भोरटके.

कविराज भूषण.

हिंदी साहित्यांत भूषणाचें नांव ठाऊक नाहीं अशी व्यक्ति क्वचितच आढळेल. हिंदी भाषा शी वीर, रौद्र व भयानक या रसांना अनुकूल भाषा आहे. तिच्या साहित्याच्या इतिहासास जेथून आरंभ होतो त्या कालचा पहिला काव्य ग्रंथ ‘पृथ्वीराज रासो’ हा वीररस प्रधानच आहे. भाषेच्या या वीररसानुकूल अशा स्वाभाविक गुणांने तिच्यांत वीररसाची विपुल कविता निर्माण होणे साहजिक आहे. हे जरी खेरे तरी वीररसाची उत्कृष्ट कविता लिहून ज्यांनी हिंदी सारस्वतांत आदराचें स्थान मिळविले आह अमें सत्कवि ‘भूषण’ हेच होते. भूषणापूर्वी होऊन गेलेल्या व त्यानंतरही झालेल्या कोणाही कवीची कविता भूषणाच्या कवितेची वरोवरी करूं शकत नाही. आम्हा महा-राष्ट्रीयांस विशेष आनंदाची आणि अभिमानाची गोष्ट ही की, जी ही भूषण-कविता हिंदी वाञ्छांत आज २५० वर्षे झालीं चमकून राहिलीं आहे ती सर्व हिंद स्वराज्यसंस्थापक छत्रपती शिवाजी महा-राजांवरची आहे. भूषण हे छत्रपती शिवाजी महाराजाच्या पदरी राजकवि म्हणून होते. त्यांनी छत्रपतीचिर ‘शिवराज-भूषण’ व ‘शिवा-बाबानी’ हे दोन उत्कृष्ट ग्रंथ लिहून ठेविले आहेत. त्यांपैकी शिवाबाबानी याचें भाषांतर प्रस्तुत लेखकांने ‘शिवप्रताप’ या नांवांने दोन वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केले आणि आज शिवराज भूषणाचें भाषांतर प्रसिद्ध होत आहे.

सत्कवि भूषण यांचा पूर्व वृत्तांत, त्यांचे शिवरायाकडे आगमन वैगेरे विवेचन जरी आम्ही शिवप्रतापांत केले असलें तरी या ग्रंथाच्यां वाचकांकरितां त्यांचे उद्घाटन करणे अवश्य आहे. भूषण कवीच्या चरित्रांतील कांहीं गोष्टींसंबंधीं निरनिराळ्या लेखकांचीं निरनिराळीं मते आहेत. तीं सर्व विचारांत घेऊन आमचीं निश्चित मते आम्ही साधार देत आहोत,

[६]

कवीचा जीवनवृत्तांत.

कानपूर जिल्ह्यांत यमुना नदीच्या कांठीं त्रिविक्रमपूर म्हणून जे गांव आहे तें भूषण कर्वीचे जन्मस्थान होय. याचा परगणा व डाक-खाना घाटमपूर आहे. बीरबलासारख्या अकबराच्या महामंड्याचा जेथे जन्म झाला तो ‘अकबरपूर विरबल’ नांवाचा कसबा त्रिविक्रमपुराजवळच आहे. त्रिविक्रमपुरांत रत्नाकर त्रिपाठी (तिवारी^१) नांवाचे कश्यप गोत्री कान्यकुब्ज ब्राह्मण रहात असत. त्यांना चार पुत्र झाले. चिंतामणि, भूषण, मतिराम आणि नीलिंग (उपनाम-जटाशंकर) हे चौधेही बंधु नामांकित कवि ह्याणून प्रसिद्धीस आले. या चौधांनी आपल्या कवित्व गुणांने राजाश्रय मिळविला. एकाच पित्याच्या चौधा पुत्रांनी ‘सत्कवि’ ह्याणून लौकिक मिळविल्याचे असें उदाहरण इतरत्र कवितत्व संपेडले.

या चौधांबंधूत भूषण हे विशाल प्रतिभेदे कवि ह्याणून गाजेले. भूषण कर्वीनीं स्वतःविषयींची माहिती याच पुस्तकांत पुढीलप्रमाणे दिली आंहे.

दुज कनौज कुल कस्यपी, रत्नाकर सुत धीर।
बसत त्रिविक्रमपुर सदा तरनि-तनूजा-तीर ॥ १ ॥
बीर बीरबरसे जहां उपजे कवि अरु भूप।
देव विहारीश्वर जहां विश्वेश्वर तद्रूप ॥ २ ॥

भूषण कर्वीनी रचिलेल्या ग्रंथापैकीं शिवारा जविषयक दोन ग्रंथांचा निर्देश वर केलाच आहे. त्याखेरीज छत्रसालदशक व कांहीं स्फुट कविता एव-दाच चतुर्विंघ भाग त्यांच्या उपलब्ध कवितांत संकलित आहे. ह्यांशिवाय भूषणहजारा, भूषणउल्लास, दूषणउल्लास हेही ग्रंथ त्यांनी लिहिले हेते परंतु आज ते उपलब्ध नाहीत, ही खेदाची गोष्ट आहे. ते जर उपलब्ध झाले तर पुष्कळ अज्ञात गोष्टीवर प्रकाश पडणार आहे.

^१ कान्यकुब्ज ब्राह्मणांतील त्रिपाठी कुलशब्दाचा ‘तिवारी’ अपभ्रंश आहे. त्याचप्रमाणे द्विवेदी यांने दुबे, मिश्र यांने मिसर वैरे रूपें झालीं आहेत.

भूषण कर्वीचा जन्म इ. स. १६१५ च्या सुमारास झाला आणि इ. स. १७१५ पावेतो ते हयात होते असें ह्याणण्यास आधार आहेत. यावरून शतोत्तर आयुष्याचें भाग्य या कवीश्वरास लाभले होते हे स्पष्ट आहे. भूषणजी प्रथम अगदी अनभ्यासी होते ही गोष्ट लोक-विश्रुत आहे. त्यांचे बडील बंधु चिंतामणी हे औरंगजेबाच्या दरबारी सत्कवि ह्याणून गाजत असतां भूषणजी घरी बसून भावाच्या कमाईवर पोट भरून मौज करीत होते. एकेदिवशी जेवतांना त्यांनी आपल्या भावजाई जवळ मीठ मागितले तेव्हां तिनें क्रोधाने उत्तर दिले की, “हो तुझी बरेचेसे मीठ कमाऊन ठेविले आहे ना, की, मी तें उचलून आणू !” भावजाईच्या मुखांतील ही वकोक्ती ऐकून भूषणजीस अत्यंत विषाद उत्पन्न झाला. त्यांनी त्याचक्षणीं तोंडांतील घास उगळून टाकिला आणि तिला ह्याटले “ठीक ! आतां मीठ कमाऊन आणू तेव्हांच येथें जेवावयास येऊ.” इतके बोलून ब्रावाहेर पडलेल्या या हिंद शारदा भक्ताने सरस्वतीची खडतर उपासना करून आठ दहा वर्षीत ‘विद्रान’ ही पदवी प्राप्त करून घेतली व ते चांगल्या प्रकारची कविता करून लागले. भूषणजीस कवितादेवी प्रसन्न झाल्यावर ते कमाऊनच्या राजाकडे गेले व त्यांस त्यांनी आपल्या रसवंतीने संतोषित केले. कमाऊनच्या राजाने त्यांस एक लक्ष रुपये देणगी देतांना अहंकाराने ह्याटले की, “असा दाता तुहास भूतलावर आढळणार नाही.” भूषणजी अत्यंत मानधन होते. राजाच्या या गर्वोक्तीने त्यांचा बाणेदार स्वभाव उसळून बाहेर आला व त्यांनी कुमाऊं-नरेशास तात्काल उत्तर दिले की,— “असे दाते तर भूमंडलावर पुष्कळच आहेत. परंतु तुझी असा याचक पाहिला नसेल की जो अहंकाराने दिलेल्या लक्ष रुपयांनाहीं तृणासारखे समजून त्यांना सर्व करण्यात दुर्गंधी मानितो.

‘भूषण ग्रंथावलीचे’ कर्ते महाशय मिश्रबंधु यांच्या मर्ते कुमाऊं-नरेशाची व भूषणजीची ही भेट छत्रपतीच्या भेटीनंतर झाली. ६।७

वर्षे त्यांच्या आश्रयास राहून भूषणजींनी शिवराज भूषण हा ग्रंथ समाप्त करून जेव्हां ते कांहीं दिवसापुरते स्वदेशी आले, तेव्हां ते कमाऊं नरेशाकडे गेले. तेथें त्यांना राजाकडून एक लक्ष रुपयांची देणगी मिळाली तेव्हां त्यांनी तिचा स्वीकार केला नाही. मग कमाऊं दरवारापर्यंत येण्याचे कारण काय तर भूषणजी झाणतात. “हम तो केवल यह देखेने आए ये कि महाराज शिवराजका यश यहाँतक पहुँचा है या नाही ? ”

भूषणकर्वीच्या तोंडी मिश्रमहाशयांनी घातलेले हैं कारण अस-मर्थनीय आहे. कारण—बलक बुखारा कास्मीर व रुमशाम पर्यंत ज्या छत्रपतींच्या धाकाने खळवळ उडून गेल्याचे भूषण कवि वर्णन करितात^१ त्या शिवरायांचे यश कुमाऊं पर्यंत गेले आहे की नाही हैं पाहण्यास जाण्याचे त्यास कारण काय ?

शिवराजभूषण ग्रंथ पूर्ण केल्यानंतर भूषण कवि स्वदेशी गेले ही गोष्ट सिद्ध आहे. हा ग्रंथ सन १६७३ त पूर्ण केल्याचे कवीने ग्रंथाचे शेवटी लिहिले आहे. ह्याच्या आधीं इ. १६६६ त छत्रपति व औरंगजेब यांच्या भेटीचा महाप्रसंग घडला व तेथून महाराज धाढसाने व साहसाने सुटून आले ! हा विषय झाणजे सर्व उत्तर भारताला विस्मित करणारा होता. बादशाहाने तर चोर्हांकडे सांढणीस्वार व दूत पाठवून जाहीर केले होतें कीं, जो कोणी शिवाजीस पकडून देईल त्यास अमुक इनाम मिळेल तर छत्रपतींच्या या धैर्य साहसादि गुणांची वार्ता कुमाऊं वृपतीस कळली नसेल असे झाणवत नाहीं मग ती केवळ समक्ष जाऊन विचारण्याचा भूषणजींचा उद्देश काय ?

पुन्हां एक गोष्ट अशी कीं भूषणजींनी शिवाबावर्नीत एके ठिकाणी
॥ मौरंग कुमाऊं औ पलाऊ बांधे एक पल—

१ बलक बुखारे कास्मीर लौं परी पुकार धामधाम धूमधाम रुमसाम परी है ॥
श्री. बा.

‘मौरंग कमाऊन आणि पलाऊ येथील संस्थानिकांना तर शिवाजीने क्षणांत जिंकून कैद केले’ असें वर्णन केले आहे तेव्हां ज्या कमाऊन नरेशाला शिवछत्रपतींनी जिंकून कैद केले त्याजकडे मिश्रमहाशयांनी दर्शविलेत्या कारणानें भूषणजींचे जाणे शक्य नाही. अर्थात् ही कवित्वशाक्ति संपादित केल्यावर आपले वडील बंधु चिंतामणी यांच्याहून स्वतंत्रपणे काव्यकार्तिं संपादन करण्याकरितांच आरंभी ते कमाऊ नरेशाकडे गेले असावै हें सयुक्तिक दिसते.

भूषण कर्वाच्या वरील निस्पृहपणामुळे त्यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले. नंतर भूषणजी चित्रकूटाधिपती हृदयरामाचे पुत्र रुद्रराम सोलंकी या हिंदू राजाच्याच आश्रयाला राहिले. तेथें त्यांच्या काव्यगुणास अनुरूप अशी ‘कवि भूषण’ ही पदवी त्यांना मिळाली. आणि तेव्हांपासून ते भूषण या नांवानेच प्रसिद्धीस आले. त्यांचे मूळचे नांव कांही निराळेच असावै. ही ‘कवि भूषण’ पदवी मिळाल्याचा उल्लेख याच शिवराज-भूषण ग्रंथांत कवीने पुढीलप्रमाणे केला आहे.

कुल सुलंक चित्रकूटपति साहस सील समुद्र
 ‘कवि भूषण’ पदवी दई हृदयराम सुत रुद्र

(क. नं. २८)

भूषण कर्वाच्या वीर्यशाली कवितेचा प्रभाव इतका गाजला अणिं त्यांच्या बाणेदार स्वभावाची इतकी लोकचर्ची झाली की, भूषणजींचे ज्येष्ठ बंधु चिंतामणी— जे औरंगजेबाच्या दरबारी होते— त्यांच्यामर्फत त्यांचा औरंगजेबाच्या दरबारी प्रवेश झाला. औरंगजेब हा इस्लाम धर्माचा कट्टा अभिमानी खरा, परंतु पूर्वपरंपरेस धरून अकबरापासून मोंगल दरबारी हिंदी कवि असण्याचा परिपाठ^१

१ कवि गंग हा अकबराच्या दरबारी होता. त्याचप्रमाणे प्रसिद्ध गंगालहरीचा कर्वा जगभाधराय हा संस्कृत कविदी शाहाजहानच्या दरबारी होता.

त्याच्या कारकीर्दीतही सुटलेला नव्हता. याला इतरही आधार आहेत, त्यांपैकी चिंतामीण कवि शहाजहानच्या वेळेपासून त्याच्या दरबारी होते हा एक आधार आहे.

एके दिवशी औरंगजेबाने दरबारी कवीस प्रश्न केला की, तुम्ही जेव्हां तेव्हां प्रशंसा करितां परंतु माझ्या ठिकाणी कांहीं दोष नाहींत काय ? माझ्या सत्य दोषांचे निवेदन करणारा तुमच्यांत कोणी नाहीं काय ? त्याच्या प्रश्नाने दरबारी कवि चपापून गेले. कारण छद्मी औरंगजेबाच्या मनांत असें विचारण्यांत काय कपट असेल नकळे, म्हणून ते साशंक होणे साहजिक होते. स्तब्धतेचा एक क्षण ओसरतांच एक तरुण कवि उठून उभा राहिला आणि तो म्हणाला—“ शहंशाह ! स्तुति ही ईश्वरलाही प्रिय आहे, मग ती मनुष्याला प्रिय असावी यांत नवल काय ? तथापि दैवाच्या चमत्कारिक गोष्टी देवही ललाटांत झांकून ठेवितो ! म्हणून आही कवि देखील मोळ्यांचा मोठेपणा जगापुढे मांडित असतो आणि त्यांच्या व्यंगाविषयीं मौन धारण करितो. पण ज्या अर्थी आपला हुक्कम झाला त्याअर्थी मला उठाऊ लागेल. मालिक, दोष सांगणारे तर पुष्कळच सांपडतील पण ते ऐकून घेणाराच मर्द सांपडत नाहीं. आपण आपले दोष ऐकावयास तयार असाल तर ते मी सांगायला तयार आहें.

औरंगजेबासारख्या बादशाहसमोर त्याचे दोष सांगावयास उद्यत झालेला हा निस्पृह कवि म्हणजे भूषणच होत. बादशाहाने त्यास दोष-निदर्शनाची अनुज्ञा दिली; तथापि भूषणजीने शहांचे अभयपत्र मागितले व त्याजवर दरबारांतील राब, ठाकूर वैगरे रजुतांच्या खाही घालून देण्यास सांगितले. उत्सुकतेच्या भरांत शहाने तेथेत्या तेथें तसें अभयपत्र दिल्यावर कविराज भूषण शहाच्या दोष निवेदनास सज्ज झाले आणि सर्व दरवार त्यांजरुडे उन्मुख होऊन पाहूं लागला. त्यांनी पहिली कविता म्हटली ती अर्शाः—

किबले की ठौर बाप बादशहा शाहजहान, ताको कैद कियो मानो मङ्के
आग लाई है ।

बडो भाई दारा वाको पक्करि कै कैद कियो मेहरहू नाहिं मँको जायो
सगो भाई है ॥

बंधु तो मुरादबक्ष बात चूक करिबेको, बीचले कुरान खुदाकी कसम
खाई है ।

भूषन सुकवि कहै सुनो नवरंगजेब एते काम कीने तेऊ पातसाही
पाई है ॥ १ ॥

अर्थः—

तुझा पिता जो शाहजहान बादशहा त्याला त्वां कैद केलेस
जणों मङ्केला आग लावण्यासारखें हैं तुझें कृत्य ! बड़ील
भाऊ दारा, त्याला त्वां धरून कैद केले परंतु तुझ्या छुदयांत
एवढीही दया उपजली नाहीं कीं हा माझा सख्ता भाऊ
आहे. तुझा धाकटा भाऊ मुराद त्याला फसविण्याकरितां तुं
त्याच्यांत आणि आपल्यांत कुराण ग्रंथ ठेऊन ईश्वराची
शपथ^१ वाहिली. भूषण कवि म्हणतात. औरंगजेबा ! ऐक
इतकीं पांपे केलीं तेब्हां तुला ही बादशाही मिळाली आहे.

या कवितेचा एकेक शद्द शहास कठ्यारी सारखा लागत गेला, हैं काय
सांगावयास पाहिजे ? त्याचें विकृतानन आणि भूभ्रमण यांनी व्यक्त
हेणान्या त्याच्या प्रज्वलित ओधाची पर्वी न करितां त्या कवीश्वरानें
धडाढीनें दुसरी कविता म्हटलीः—

हाथ तसबीह लिये प्रात उठै बंदगीको, आपही कपट रूप कपट
सुजपके ।

१ औरंगजेबाने मुरादाजवळ वाहिलेली ही शपथ अशी कीं, “ तुला
जाईवर ब्रसावयाचें व मला मात्र फकीर होऊन मङ्केस जावयाचें । ”

आगरेमैं जाय दारा चौक में चुन्हाय लीन्हो, छत्र हूँ छिनायो
मानो बूढे मेरे बापके ॥

कीन्हो है सगोत धात सो तो मैं नाहिं कहों पील पै तुराये चार
चुगलके गपके ।

भूषन भनत शठछंदी मतिमंद महा, सौ सौ चुहे खायके बिलारी
बैठी तपके ॥

अर्थः—

भूषण कवि भ्णतात, औरंगजेबा ! तूं रोज सकाळों
उठून हातांत स्मरणी घेऊन ईश्वर प्रार्थना करितोस परंतु
हें केवळ ढोंग आहे. कारण तूं स्वतःच कपटाचें केवळ रूप
आहेस. कारण आग्रथास जाऊन दाराला भर चौकांत त्वां
चिणून टाकिले. तसेच चहाडखोर लोकांच्या सांगण्यावरून
किती गोष्ठजांना तूं हत्तीच्या पायीं दिलें त्या सर्वीचीं नांवे
मी सांगू शकत नाहीं. थोडक्यांत सांगावयाचें भ्णजे तूं
शठछंदी व धूर्त आहेस. शेकडो उंदीर खाऊन पुन्हां ट्यून
तपश्चर्या करणाऱ्या मांजरी सारखा तूं बसला आहेस ! ”

कदु शब्दांची कथ्यार आणि ज्वलत्वक्रोक्तीचे विषधर बाण यांनी
औरंगजेबाच्या शरिराचा पहिल्याच कवितेनै दाह झाला होता. त्यांत
दुसऱ्या कवितेच्या शेवटीं कवीनै शाहास उद्देशून जी अंतिम रचना
केली कीः—

“ सौ सौ चुहे खाय के बिलारी बैठी तप के ”

ती बादशाहास सर्वतोपरी असण्य झाली. तो आपल्या वचनास विसरून
क्रोधानें बेभान झाला. आणि त्या सत्यवचनी कविश्वराचा शिरच्छेद
करावयास तरवार उपसून सिंहासनावरून उठला ! हा प्रकार पाहतांच
गवाहीदार अमीर उमरावांनी आणि वचनप्रिय रजपूतांनी मध्यस्थी-
करून शाहास शांत केले व तो प्रसंग टाळला. यापुढे दिलींत किंवा

दिल्लीच्या भौवतालच्या प्रदेशांत राहणे इष्ट नव्हें असै जाणून भूषण कर्वांनों औरंगजेबाचे कटे शश्व व हिंदुपदपादशाहीचे संस्थापक श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांजकडे जाण्याचा संकल्प केला व त्याप्रमाणे ते आपल्या केसर घोडीवर बसून रायगडाच्या पायथ्याशी येऊन पैंचले.

वर जै भूषणकवि आणि औरंगजेब यांच्यामधील प्रसंगाचें वर्णन केले तो प्रसंग घडलाच नाहीं असै ‘भूषण ग्रथावली’चे कर्ते महाशय मिश्रबंधु यांस वाटतें. भूषणकवि व औरंगजेब ही भेटच त्यास अग्राह्य वाटते. ते म्हणतात “भूषणकवि चित्रकूटाधिपति रुद्रगामाकङ्गन निघाले [इ. स. १६६६] ते छत्रपति शिवाजी महाराजाकडे आले (इ. स. १६६७) त औरंगजेबाकडे गेले नाहीत. पांडित महाशयांनी आपल्या विधानाला काहीं आधार दिला नाही. भूषण कर्वांनी शहाच्या दोषनिर्दर्शनात्मक म्हटलेल्या ज्या दोन कविता वर दिल्या आहेत त्या मिश्र महाशयांनी स्वसंपादित प्रतीत संकलित केल्या आहेत. या दोन्ही कविताचें स्वरूप पाहतां त्या कवीने शहाच्या समक्ष म्हटलेल्या दिसतात. विशेषत: “भूषण कवि सांगतात, औरंगजेबा ! ऐक” हे पहिल्या कवितेतील उद्धार तर त्या दोषाची समक्ष स्थितीच व्यक्त करितात. त्याचप्रमाणे शैकङ्गे उंदीर खाऊन तूं तप करणाऱ्या मांजरी सारखा (टपून) बसला आहेस ! ” हेही उद्धार त्यांची उपस्थितीच दर्शवितात.

वरील दोन्ही कवितांची रचना देखील अशी आहे की, त्यांत तात्कालिक क्षणावयाच्याच कवितेचे सामान्य स्वरूप उमटले आहे. भूषण कर्वांच्या इतर कवितेत प्रासानुप्रासांच्या लाटा प्रायः जशा उसळतात तशा येथे उसळत नाहीत. अनंकांगांची मांडणी, अर्थाचा गौरव यांनी नटलेल्या याच कवीश्वराच्या इतर कवितांशीं वरील दोन कवितां तोलःां येत नाहीत,

भूषण कवीस चित्रकूटाधिपतीकद्दून ‘कवि भूषण’ ही पदवी इ. सन १६६६ च्या सुमारास मिळाली आणि इ. स १६६७ च्या शेवटीं शेवटीं ते छत्रपतीच्या दरबारीं दाखल झाले, असें मिश्रपंडितांनी अनेक आधारांनी सिद्ध केले आहे. आखासही त्यांची ही सिद्धता सत्य वाटते. भूषणजी दक्षिणेत येण्याच्या कांहीं मधिने आधीं श्रीछत्रपति दिल्हीहून सुटून दक्षिणेत आले हांते. त्यावेळीं त्यांच्या आगमनाप्रीत्यर्थ मोठा दानोत्सव करण्यांत आला होता. असें चिटणीस विरचित शिवचरित्रांत पृ. २४२ वर या दानधर्माचें व उत्सवाचें वर्णन आले आहे, या उत्सवांत देणग्या मिळविण्याकरितां देशोदेशीचे गुणीजन येणे साहजिक होते. भूषणजींनी शिवगयाकडे येण्याचे जें कारण या शिवराज भूषण ग्रंथांत दिले आहे. तें असें आई-

“देसन देसन ते गुणी आवत जाचन ताहि ।

तिनमें आयो एक कवि भूषण कहियतु जाहि ॥ ”

देशोदेशीहून शिवरायाकडे गुणीजन याचनेकरितां येऊ लागले त्यांतच आपण आलें असें त्यांनी लिहून ठेविले आहे. अर्थात् हा भूषण कर्वीचा आगमनकाळ मिश्रपंडितांनी जो ठरविला (इ.स. १६६७) तो खरा आहे.

आम्हांस तर बहुतांशी असें वाटतें की चित्रकूट नरेशाकद्दून इ. स. १६६६ त पदवी मिळाल्यानंतर ते एकदम दक्षिणेत न येतां बंधूच्या (चिंतामणीच्या) आग्रहावरून त्यांचा औरंगजेबाच्या दरबारी प्रवेश झाला असावा आणि तेथें शिवछत्रपती व औरंगजेब यांची जी भेट झाली, त्या भेटीत अपमानानें महाराजांचा जो क्रोध समुद्र ढहुळला व त्यामुळे सर्व दरबार जो भयग्रस्त झाला तो वीरप्रसंग या वीर रसाप्रिय कवीनें पाहिला असावा आणि नंतरच शाहाचा व कवीचा बिघाड घडून हा हिंदी कवि दक्षिणेत आला असावा. नाहीतर बुंदेल-

खंडचे राजे, हाडाकोटाचे राजे, रेवाचे राजे, जयपूर जोधपूर येथील राजे असे कितीतरी हिंदी कवितेचे रसिक उत्तर भारतांत विद्यमान असतां व त्यांपैकी कांहीच्या दरबारीं भूषणजींचे इतर बंधु राजाश्रित असतां त्यांनी आपल्या जन्मभूमीचा अखिल उत्तरप्रांत सोडून हिंदीशीं अप-रिचित अशा दक्षिण प्रांतीं इतक्या लांब कां बरे यावे ?

शाहाच्या व छत्रपतीच्या भेटीचे वर्णन भूषण कर्वीनीं फार बारकाईने केले आहे. दरबारांत महाराज कशा आविर्भावाने शिरले, दरबारी लोकांची कशी त्रेघा उडाली; शाहाची व महाराजांची दृष्टिभेट होतांच काय प्रकार झाला; हा दख्खनचा सिंह संतापाने कसा भडकला; त्याची उग्रमुद्रा पाहतांच औरंगजेबाची मनःस्थिति कोणत्या प्रकारची झाली वगैरे इतक्या बारीकसारीक गोष्टीचे वर्णन भूषण कर्वीनीं केले आहे कीं तें जर कल्पनिक असतें तर -

‘ को कविराज भुवालन भावत भौसिला के मन मैं बिनु भाये ? ’
 (१५३ क. न.)

[भोसल्याच्या मनाळा आवडल्यावांचून कोण कवि सभाजित होईल ?] अशी ज्या शिवरायांची सत्कवि--परीक्षा भूषणजींनीं निवेदिली आहे त्या शिवरायांना तें वर्णन पटले नसेते. यावरून या भेटीच्या प्रसंगीं भूषण कवी दिल्लीच्या दरबारीं असावे व त्यांनीं तो अद्भुत प्रसंग पाहिलेला असावा. मिश्रपंडित झाणतातः— “ भूषण कवि एखादी अद्भुत गोष्ट जरी असली तरी ती एक वेळां सांगून सोडून देतात. तिचे बारंबार कथन करीत नाहीत. परंतु या गुसलखान्याचे [शाह-शिवाजी यांच्या भेटीचे स्थान, स्नानगड] वर्णन त्यांनीं जेथे तेथे केले आहे. ”

ही आश्र्याची गोष्ट तर खरीच परंतु या आश्र्याचे कारण वर सांगितलेले प्रत्यक्षावलोकनच होय. या प्रसंगाने कवीचे शौर्यप्रिय हृदय छत्रपतीकडे आकर्षिले गेले असावे,

कविताकौमुदीचे कर्ते श्री. रामनरेश त्रिपाठी यांचेही मत आम-
च्याच सारखे आहे. ते झाणतात:-

“ सं. १७२३ में (इ. स. १६६६) शिवाजी दिल्ही गये
उस समय भूषण दिल्हीहा मे थे.....शिवाजीके दिल्हीसे चले जानेपर
एकदिन औरंगजेबने कवियोंसे कहा तुमलोग मेरी बढाई किया करते
हो, सच्ची बात कहो । अन्य कवि तो चूप रहे, परंतु भूषण से चूप
न ‘रहा’ गया । इन्होंने दो कवित्तोंमें उसकी खासी निंदा की ।
उससे औरंगजेब बहुत बिगडा । और वो भूषणको मारने उठा । परंतु
दरबारियोंके समझाने से रुक गया । भूषण उसी समय दिल्ही छोडकर
शिवाजीके दरबारमें चले गये । ”

(कविता कौमुदी पा. २७८)

भूषणकवि रायगडास पौच्छ्यावर विश्रांतीकरितां पायथ्याशी
कांहीं वेळ थांबले. तेथे शिवछत्रपतीची व त्यांची अचानक भेट झाली.
त्यांनी भूषणजीऱ्या आगमनाचे कारण विचारून त्यांचे सर्व वृत्त ऐकिले.
व शिवदरबारांत प्रवेश होण्यापूर्वी आपणास शिवछत्रपतीवरील कांहीं
कविता ऐकविण्याविषयी सुचविले. ही भेट रात्रीच्या वेळी एका देवळांत
झाली असै मिळ पंडित लिहितात व तेथे शिवछत्रपती पूजेस आले होते
असा ते खुलासा करितात. यावरून भूषणकर्वींनी शिवरायास न ओळ-
खणे शक्य आहे. कविराज भूषणांनी या शिवराजभूषण ग्रंथांतील ५६ नं.
ची कविता^१ अशा आविर्भावाने आणि खण्डा सुरानें म्हटली कीं शिव.

१ कविता-मनहरण.

इत्र जिमि जेभ पर बाढव सुअंभ पर रावन सद्भ पर रघुकुल राज है ।
पौन बारिबाह पर संभु रतीनाह पर ज्यों सहसबाह पर राम द्विजराज है ॥
दावा द्रुमदंड पर चीत मृगझुड पर भूषण वितुंड पर जैसे मृगराज है ।
तेज तम अंस पर कान्ह जिमी कंस पर त्यो मस्तिष्ठ बस पर शेर शिवराज है ॥

रायांच्या सर्वोगावर रोमांच उभे राहिले ! छत्रपतींनी भूषणजींची प्रशंसा करून तीच कविता पुन्हा ऐकण्याची इच्छा दर्शविली आणि भूषण-कवींनीही ती पूर्ण केली ! याप्रमाणे १८ वेळां ती कविता पुनः पुन्हा म्हटल्यावर भूषणकवींच्या कंठनलिका फुगून ते थकून गेले. यापुढे शिव-रायांनी पुन्हा कविता ऐकण्याची इच्छा दर्शविली तरी ती कवीकडून पूर्ण करविली गेली नाही. तेव्हां छत्रपतींनी आपली त्यास ओळख करून दिली^१ आणि म्हटले— “ कविराज ! आम्ही मनात निश्चय केला होता की, आपण जितक्या वेळा ही कविता एकवाळ तितक्या लक्ष मुद्रा, तितके हत्ती व तितके गांव आपणास इनाम द्यावे. आपला योग इतकाच होता. आपणास १८ लक्ष रुपये, १८ हत्ती, व १८ गांवे इनाम दिले^२ आहेत. आतां आपण कोणत्याही प्रकारची चिंता न करितां आमच्या दरबारचे राजकवि झाणून राहावें.

संतुष्ट झालेल्या त्या कवीश्वराने उत्तर दिले. महाराज आपला आश्रय मिळाला हा लाभ काय थोडा आहे ? मी आपले शौर्य आणि आर्यधर्माभिमान यावर लुब्ध होऊन आपणाकडे आलूं. आपणा-सारख्या शूर योध्याकडून यवनांचा निःपात आणि भारताचे स्वातंत्र्य पांहण्याची माझी प्रबल इच्छा आहे.

शिवछत्रपतींस त्यांच्या या वचनाने अधिकच आनंद होऊन त्यांनी त्यांचा चांगलाच पुरस्कार केला. हा सुंदर राजकवि समागम

१ छत्रपतींची ही ओळख कवीला दुसऱ्या दिवशी दरबारांत झाली असेही कांहीचे झाणणे आहे. आमच्या शिवप्रताप पुस्तकांत हा प्रसंग बर्णिला आहे.

२ संवत १७६० (सन १७०३) मधील लोकनाथ कवि भूषणजींना छत्रपतीकडून ५२ हत्ती मिळाल्याचा उल्लेख करितात. त्याचप्रमाणे संवत १७९१ (सन १७३४) मध्ये होऊन गेलेल्या ‘ दास ’ कवीने लिहिले आहे की, भूषण कवींनी कवितेवर विपुल संपत्ती मिळविली.

इ० स० १६६७ पासून इ० स० १६७३ पावेतो अखंड चालू होता. आणि याच ६ वर्षांत भूषण कर्वींनी हा ‘शिवराज-भूषण’ अलंकारिक ग्रंथ तयार केला. शिवराज्याभिषेक शास्त्रानंतर भूषणकवि शिवप्रभूच्या अनुज्ञेने स्वदेशी गेले^१ स्वदेशी जातांना मार्गीत बुंदेलखंडचे राजे छत्रसालजी (शिवछत्रपनीचे मित्र) यांनी भूषण कर्वींची कीर्ति ऐकून त्यांची भेट घेतली या प्रसंगाची अशी एक गोष्ट विद्वान लेखकांनीही लिहिली आहे की, छत्रसाल राजास वाटले कमाऊन, दिली, रायगड येथील भूतपत्तीच्या दरबारांत मानसन्मान पावलेले श्रेष्ठकवि कुठे? आणि मी कुठे? म्यां भूषणजींचा कोणत्या प्रकारे सन्मान करावा? असा विचार करून कवि ज्या पालखींतून जात होते, त्या पालखीच्या वाहकांत मिसळून त्यांनी तो आंदोलिकांडंड आपल्या स्कंधावर ठेवून घेतला! अहाहा! भूषणांनी तो रायाचा सत्कार पाहतांच ‘हाँ हाँ! महाराज’ ह्याणून एकदम पालखीखाली उडी घेतली! आणि तात्काल त्यांच्या प्रशंसापर २।३ कविता ह्याटल्या. ‘छत्रसाल दशक’ ह्याणून जो भूषणजींचा १० कवितांचा संग्रह आहे त्यांत या कविता समाविष्ट झास्या आहेत. हे छत्रसाल दशक इतके सुंदर आहे की, त्यांतील कविता उत्तम वर्गाखेरीज मध्यम वर्गात येऊन च शकत नाहीत!

भूषणजी घरी येऊन पौच्यावर मोठा आनंद मानिला गेला^१ त्या आगमनाची वारा दिली दरबारापर्यंत जाऊन पौचली. औरंग-जेबाच्या त्यावेळच्या दिली दरबारांत भूषणकर्वींचे ज्येष्ठ बंधु चितामणी हे होतेच. आपला प्रतिपक्षी जो शिवाजी त्यांच्या दरबारांत वीर रसाची कविता करून अलौकिक सन्मान पावलेल्या कविराज भूषणांस औरंग जेबाने आपल्या चितामणी कवोकडून एकदा दरबारास येण्याविषयी

१ घरी जाण्यापूर्वी त्यांनी कॉकणांतील एक लाख रुपयांचे मीठ विकत घेऊन तें आपल्या भावजाईकडे पाठवून दिले होते असें ह्याणतात!

कळवून बंधूकडून त्यांचे मन वळविले. चिंतामणींनी भूषणास बराच आग्रह केला. प्रथम त्यांनी ती गोष्ट मान्य केली नाही. शेवटीं त्यांनी सांगितले की, ऐका, आम्ही बादशाहाचे कट्ठे वैरी, तसेच शिवाजी महाराजांचे प्रशंसक आहोत. जर आमच्याकडून शिवप्रभूंची स्तुति ऐकावयाची असेल तर आम्ही दरबारांत येऊ शकतो. चिंतामणींनी बादशाहास बंधूची अट कळविली. त्यांने ती मान्य केल्यावर भूषणजी फिरून दरबारांत गेले^१.

बादशाहाने जेव्हां त्यांस म्हटले की, तुमची शौर्यशालिनी कविता क्षणून दाखवा; तेव्हां त्यांनी उत्तर दिले की, ‘आपण प्रथम आपले हात व कान धुवून टाका.’ शाहाने असे करण्याचे कारण विचारिले तेव्हां त्यांनी सांगितले की, ‘माझे सहोदर चिंतामणि हे आपणांस शृंगारिक कविता ऐकवितात व त्यामुळे आपले हात परवश होतात. परंतु माझी कविता ऐकून आपला हात मिशीवर जाईल.’

बादशाहा क्षणांला, “ठीक, मी हात तर धुतों; पण जर माझा हात मिशीवर गेला नाही तर भ्रष्टप्रतिज्ञ कवीचे मी डोके कापून घेईन !”

बादशाहाने हात धुतले आणि कवीश्वर भूषणजींनी वीररसांतील कवितामंत्र जागविष्ण्यास प्रारंभ केला. त्यांतील शिवछत्रपतींचे यशोवर्णन त्यास अखण्ड क्षालें ! तेव्हां त्यांने आज्ञा केली की, “मी सार्वभौम राजा आहे, सर्व राजे मला कर देतात; शिवाजी हा एक लहान मांडलिक राजा आहे; त्याचे यश मांडलिक भूपालांत वर्णन करा ?”

भूषणकवींनी आपल्या तिर्थकिवसंसर्पि दृष्टीने शाहाकडे पाहून व किंचित मान हलवून लागलीच कवितेत वर्णन केले की—“सर्व राजे पुष्पवृक्ष आहेत व बादशाहा मकरंद सेवन करणोर भ्रमर आहेत.

१ चिटणीस बखरींत ओरंगजेब व भूषण कवि यांच्या या भेटीचा उल्लेख आहे.

परंतु शिवभूप त्या पुष्पवृक्षांतील चंपक आहेत, चंपकाजवळ भ्रमर जाऊं शकत नाहीं ! ”

“ अली नौरंगजेब, चंपा शिवराज है ”

(शिवाबाबानी क. नं. ३८।३९)

कवि तो कविच-- दुर्वर्तनी भूपती ‘आपण लक्ष्मीपती आहेंत’ स्थणून मानधनाचेही पति होऊं इच्छित असतील, परंतु खेरे कवि त्यांची यथार्थ योग्यता जगाला दाखवायला थेडेच भिणार? औरंगजेबास त्या कर्वांद्रांचे वर्णन-चातुर्य पाहून आपल्या उद्भ्रांत मनाचे संयमन करावै लागले. शहा पुढे स्थणाला ‘बरें हें असो. पण ज्या करितां माझे हात धुवाविले ती आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करा ?

हें ऐकतांच भूषण कवीश्वराची वीररसाची रसवंती वाहूं लागली. सभेत बंसलेले रजपूत, राव, ठाकूर व अमीर-उमराव यांच्या नजरा फिरुं लागल्या, वाहू स्फुरण पावूं लागले! त्या हिंदी साहित्य-केविदाच्या प्रत्येक शद्दानें, प्रत्येक ओळीनें रसविज्ञांच्या व विक्रमी पुरुषांच्या भावना प्रदीप झाल्या! सर्व दरबार विस्फारित नयनांनी भूषणकवीकडे पहात होता: आणि रोमांचित होत होता. कवी तर

१ या अर्थांचे प्रसिद्ध संस्कृत सुभाषित खालील प्रमाणे आहे.

भ्रमन् वनान्ते नव मंजिरीषु ।

न षट्पदो गंधफलीमंजिग्रत् ॥

सा किं न रम्या सत्र किं न रंता ।

बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥

अर्थ:— उपवनांत नवीन पुष्पमंजिरीवर गुजारव करणारा भ्रमर चाफेकलीवर कांहीं बसत नाहीं. ती कळी रमणीय नाही काय? किंवा हा भृग रमणी होण्यास योग्य नाहीं काय? तर तसें नव्हें. ही केवळ दृश्यां इच्छा,

अंग—विक्षेपांत व भावनेत बेमान शाला होता. पहिली कविता संपली दुसरीला आरंभ शाला. तीही संपून तिसरी, चौथी शेवटाला पैंचते तो त्या कवितांचा बादशाहावर परिणाम शालेला दिसला त्याच्या भुवया वर चढल्या, मान फिरू लागली. सातवी कविता पूर्ण होतांच बादशाहाचा हात अवसानासरसा न कळत मिशीवर चढून गेला^१ ! अहाहा ! धन्य तो कवि ! या कवितापैकी एखादी जरी उपलब्ध असती तरी ती आही वाचकांकरितां अवश्य दिली असती. भूषणकर्वाचे वरेच काव्यग्रंथ अजून उपलब्ध ब्हावयाचे आहेत. त्यांत जर या कविता मिळाल्या तर तो एक अमूल्य ठेवा संपदल्या सारखे होईल.

त्या सत्यप्रतिश कवीवर बादशाह फार प्रसन्न शाला आणि त्यानें त्याचा बहुत सन्मान करून बहुमोल पारितोषिक दिले. ही हकिकत दक्षिणेत शिवाजी महाराजांस त्यांच्या आग्रथाच्या वाकिलाकडून कळतांच त्यांनी त्यास राजपत्रिका पाठवून पुन्हां आपल्या दरबारी बोलावून घेतले. नंतर शिवाजी महाराजांच्या अंतकालापर्यंत ते त्यांच्या जवळ राहिले भूषण जींच्या भूषणहजारा, भूषणउल्हास वगैरे ज्या अनुपलब्ध ग्रंथांची नांवे ऐकिली जातात ते ग्रंथ त्यांनी याच काळांत लिहिले असावे. भूषण हे नुसते कवि नसून महाकवी^२ होते. पदोपदी वाचकांस चकित करून सोडणारी रचना, भाषेची शुद्धता, अर्थांचा गौरव, पदांचे लालित्य आणि प्रसाद गुणाचा उत्कर्ष इत्यादि महाकर्वाचे सर्व

१ भूषण ग्रंथाखलीचे संप्राहक यांनी पृ. १४ वर हा प्रसंग मान्य केला आहे.

२ “ भूषण महाराजाका काव्य वास्तव में हिंदी साहित्यका भूषण है. स्थिर लक्षणानुसार नहाइ इनकी कविताको कोई महाकाथ्य संस्कृतरीति ग्रंथोमे न कह सके परंतु तोभी इन्हे हम बिना महाकवि कहे नही रह सकते.”

उत्तम गुण त्यांच्या काव्यांत पहावयास संपडतात. ते अळंकारशास्त्राश होके याला प्रमाण झणजे त्यांचा हा 'शिवराज भूषण' अलंकारिक ग्रंथच होय. संस्कृतकाव्ये, पुराणे यांचे अध्ययनही त्यांनी फारच चांगल्या प्रकारे केले होते असे याच ग्रथांतील संस्कृत शद्व व पौराणिक कथांचे संदर्भ या वरून निःसंदेह हणतां येते. हिंदीभाषा, ब्रजभाषा, आणि फारशी भाषा यांतील त्यांचे पटुत्वही याच ग्रंथानें सिद्ध होते.

अशा या महाकवीच्या काव्यांत शिवकालीन अनेक प्रसिद्ध व्यक्तींचा समावेश होणे अर्थत संभवनीय आहे. शिवप्रभूसारख्या हिंदू-स्वराज्य संस्थापकास जन्म देणारी वीरमाता जिजाबाई, दादोजी कोङ्डदेव, तानाजी मालुसरे, मोरोपंत, बाजी देशपांडे आणि यांखेरीज तुकाराम रामदासासारखे वंद्र सत्पुरुष यांपैकीं कोणांचेही नांव भूषण कर्वांच्या उपलब्ध काव्यांत नाही. छत्रपतींच्या राज्यारोहणाचा एवढा भव्य समारंभ भूषणजी सारख्या महाकवींच्या दृष्टीतून सुटणे शक्य नव्हते. परंतु त्यांचेही वर्णन नाही. यावरून असे अनुमान निघतें कीं त्यांचे इतर काव्य-ग्रंथ असावे व त्यांत वरील व्यक्ति व प्रसंग यांची माहिती असावी.

शिवप्रभूंच्या स्वर्गवासानंतर भूषणकवि स्वदेशी आले असावे. नंतर संभाजी महाराजांची कारकीर्द, ^१कलुशाचे प्रस्थ, व संभाजी महाराजांच्या वधानंतर महाराष्ट्रावर ओढवेलेले राजकीय संकट या

^१ कलुशा हा संभाजीचा मुख्य प्रधान होता. त्याला 'कवि कुलेश' ही पदवी होती. यांतील कुलेश शब्दाचा अपभंग 'कलुशा' होऊन त्याची कुप्रसिद्धी झाली. तसेच त्याला 'कबजी' या नांवानेही इतिहासांत उल्लेखिलें आहे. 'कवि' शब्दास जी हा आदरार्थी प्रत्यय लावून बनलेल्या 'कविजी' या शब्दांचा हिंदी उच्चार जो 'कविजी' (व च्या ठिकाणी हिंदीत ब येतो) त्याचे 'कबजी' हे अपभ्रंष रूप आहे. (पुढे चालू -)

धामधूमीच्या काळांत भूषणकवींचे दक्षिणेत येणे घडले नाहीं. जेव्हां शांहुमहाराजांची सुटका होऊन ते दक्षिणेत आले व त्यांनी आपली गादी मिळवून तिला स्थिरता आणिली तेव्हां ते आपले आश्रयदाते जे शिवाजी महाराज त्यांच्या वंशजास न विसरतां शाहू महाराजांच्या दरवारी आले होते. (इ. स. १७१५) त्या वेळी त्यांनी शाहू महाराजांवर केलेली एक स्फुट कविता उपलब्ध आहे.

- ॥ बलख बुखारे मुलतान लौं हहर पारे कंपि लौं पुकारै कोऊ धरत न सार है
 ॥ रुम रुंदि डारै खुरासान खूंदि मारै, खाक खादर लौं झारै ऐसी साहुकी बहार है
 ॥ कक्कर लौं बक्खर लौं मळ्कर लौं चले जात टळ्कर लेवैया कोऊ वार है न पार है
 ॥ भूषण सिरोंज लौं परावने परत केरि दिलीपर परति परिंदनकी छार है.

वरील कवितेत शाहूमहाराजांच्या पराक्रमानें आणि दहशतीनें बलक बुखारा या शहरापर्यंत हातीं शस्त्र न धरण्याइतका त्याचा धाक पसरला होता.

कलुशा हा भूषणकवींच्याच जातीचा कान्यकूब्ज ब्राह्मण होता. जितके कान्यकूब्ज तितके शाक्त द्विष्ट देवीउपासक असतात. ह्याणने भूषणजीप्रमाणे कलूशा देखाल देवी उपासक होता. भोसले राजे तर भवानीचे भक्तच होते. कलुशाच्या दोन्ही नांवांची जी उपपत्ति वर दिली आहे त्या वरून ज्या काव्य गुणानें कविराज भूषण शिवप्रभूच्या दरबारांत गाजले त्याच काव्यगुणानें त्याचा संभाजीच्या दरबारी प्रवेश झाला असावा हे अनुमान सयुक्तिक दिसते. किंवहुना भूषणजींनी मिळवून ठेविलेली कीर्तीच त्याला उपयोगीं पडली असावी. मात्र ज्या एका कान्यकूब्ज कवीने मराठी दरबार आपल्या वीरसाच्या कवितेने प्रसफुरित केला त्याच्याच जातीच्या दुसऱ्या कवीने आपल्या दुर्गुणांनी त्या दरबारास अघोगती आणिली हे पाहून खेद होतो. शिवाजी महाराजांच्या निधनानंतर कलुशा सारख्या दुर्वर्तीनी कवीचे प्रस्थ संभाजीच्या दरबारी वाढल्यामुळे भूषणजी उत्तरेतून दक्षिणेत आले नसावे असें तर्कशुद्ध अनुमान निषते.

आणि खादर नदीपलीकडील खुरासान व त्याही पलीकडील रुमशाम पर्यंतचे योद्धे त्यांनी शाढून टाकले होते वगैरे वर्णन ह्याणजे शाहू महाराजांचे सिंहासन स्थिर होऊन बाळाजी विश्वनाथास पेशवाई प्राप्त आल्यानंतरचे आहे. या वेळी भूषणजींचे वय सुमारे १०२ वर्षांचे होते. इतक्या वयांत देखलील या महाकर्वाची कविताशक्ति किती प्रखर होती है वरील कवितेवरून दिसून येण्यासारखे आहे. शाहून्या दरबारीं येण्याच्या आधीं इ. स. १७१० चे सुमारास भूषण कवि हे आपले धाकेट बंधु मतिरामजी यांच्या सांगण्यावरून बुंदीचे राजे राव बुद्धसिंह यांच्या दरबारीं गेले होते. तेथें त्यांनी त्याजवर महटलेली कविताही स्फुटसंग्रहांत समाविष्ट झालेली आहे. मतिरामजी हे बुंदी नरेशाचे दरबारी कवि होते. भूषणजींची संभावना तेथें मतिरामजीपेक्षां अधिकच झाली असावी. परंतु ती त्यांना विशेष समाधानकारक वाटली नाही. उघडच आहे, छत्रपती शिवाजी महाराजासारख्यांच्या दानापुढे इतर भूपतींच्या दानांचे महत्व भूषणजींस काय वाटणार? १

१ सूर्यमळ नांवाचे एक कवि बुंदी दरबारांत होते. त्यांनी इ. स. १८४० मध्ये वंशभास्कर नांवाचा जो ग्रंथ लिहिला त्यांत लिहिले आहे की, मतिराम कर्वींना बुंदी दरबारांतून समस्त वस्त्रभूषणे, चार हजार रुपये, ३२ हत्ती आणि रिडी व चिडी हीं दोन गांवे इनाम मिळाली. इतके मिळूनही मतिरामजींचे संपत्तिशाली कर्वींत कांडीही वर्णन नाही आणि भूषणजींनी मात्र विपुल संपत्ति मिळविली असें जिथें तिथें वर्णन आढळते यावरून शिव-भूपतीकडून त्यांस किती अपार संपत्ति मिळाली असेल याची कल्पना होते. या शिवराजभूषण ग्रंथांतही कर्वींते छत्रपतींच्या दातत्वाचे ठिकठिकाणी अत्यंत उत्कटतेने व रसभरित असें वर्णन केले आहे. त्या दातत्वगुण निदर्शक अशा १६ कविताचे अनुक्रमांक खालीं दिले आहेत. त्यांतील बहारीची वर्णने वाचकांनी पहावी.

११९, १४०, १४३, १६२, २१५, २२१, २२३, २३१, २६६,
२८१, २८३, २९१, ३२६, ३२९, ३३६, ३४०.

पन्हाचे (बुंदेलखंड) राजे छत्रसाल यांजकडे मात्र भूषणजींचे जाणे येणे नित्य असे. शिवाजी महाराजांच्या खालोखाल त्यांचे याच भूपालावर विशेष प्रेम होते. छत्रसाल राजे स्वतंत्र, पराक्रमी व हिंदुत्वाचे अभिमानी असल्यामुळे भूषणजींचे चित्र छत्रपतीच्या पश्चात् त्याजवर प्रसन्न असावे हे समुचितच होते. तथापि छत्रपतीचे पौत्र शाहू महाराज गादीवर आल्यानंतर या थोर कबीला भोसले वंशाचा विसर पडला नाही. बुंदी नरेशाकडून परत येताना मार्गीत छत्रसाल राजांची भेट झाली तेव्हां त्यांजवर लिहिलेल्या एका कवितेच्या शेवटच्या ओर्डीत शाहूकडे जाण्याची कवीच्या मनाला जी ओढ लागली होती ती व्यक्त केली आहे.

॥ और राव राजा एक मन मै न ल्याऊ, अब साहू को सराहौ कै सराहौ
छत्रसाल को ! [छ. द. १०]

अर्थः— इतर कोणीही राजा किंवा राव मी मनांत देखाल आणित नाही. परंतु आतां छत्रसालाचे वर्णन करू की शाहूचे वर्णन करू ?

या नंतर भूषणकवि शाहूमहाराजाकडे सन १७१५ च्या सुमारास आल्याचा उल्लेख वर एका कवितेने केलाच आहे यापुढे मात्र त्यांच्या इहलोकच्या वास्तव्याचा कांही आधार सांपडत नाही. याच सुमारास ते दिवंगत झाले असावे. त्यांचा जन्मकाळ सन सुमारे १६१५ त असल्याचा उल्लेख मार्गे केलाच आहे. तेव्हां शतोच्चर (१०२ वर्षे) आयुष्याचे भाग्य या महाकवीस लाभले हे स्पष्ट होते. भूषण कवीचे वंशाज फक्तपूर जिल्ह्यांत (यू. पी.) त्याचप्रमाणे मध्य प्रदेशांत अजूनही आहेत असें क्षणतात.

प्रस्तावना.

श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पदर्गी असलेले हिंदी महाकवी 'भूषण' यांजवर आण्ही १९२२ साली महाराष्ट्रसाहित्य मासिकांत (मे) इक लेख लिहिला होता. भूषण नीनों या महाराष्ट्रभूपालावर 'शिवाचावनी' व 'शिवराज भूषण' असे जे दोन ग्रंथ लिहिले त्यांचे मराठी रूपातर महाराष्ट्रीय गसिकांस सादर करण्याचा हेतु या लेखाच्या शेवटी व्यक्त केला होता. त्याप्रमाणे १९२८ साली शिवाचावनीतील काहीं कांवताचें केलेले भाषांतर कविमित्र श्रीयुत शि. स. शिंके बी. ए. (अँ. ऑ.; डि. स्कूलवोर्ड पू. खा.) यांस आवडल्याचे दिसले. पुढे १५ दिवसांत सर्वे शिवाचावनी रूपांतरित केली, व ती त्याच वर्षी 'शिवप्रताप' या पुस्तकरूपाने शिवजयंतीस प्रसिद्ध केली.^१ त्यानंतर काहीं दिवसांनी शिवराजभूषणाच्या रूपांतराला आरंभ करून तें दोन महिन्यांत संपविले. १९३० च्या एप्रीलमध्ये या ग्रंथाची मुद्रणीय प्रतीक तयार असून ही अडचणीमुळे त्याच्या प्रकाशनाला एक वर्षाचा विलंब लागला. श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी औंध यांस इततलिखिताच्या रूपाने या ग्रंथाचा नमुना दाखवून विनंती केली असतां त्यांनी संतोषपूर्वक या ग्रंथाच्या प्रकाशनात आर्थिक मदत केली यामुळे श्रीशिवगायांची ही अल्पशी सेवा हातून घडल्याचे जे मानसिक समाधान वाटले तें श्रीमंतांच्या या पुरस्काराने दुणावले, म्हणून आम्ही आरंभीन्च त्यांचे प्रसन्न मनाने आभार मानोत आहोत.

शिवराजभूषण हा ग्रंथ अलंकारिक आहे. हा ग्रंथ लिहिण्यांत भूषण कर्वीचा हेतु शिवचरित्राचे अलंकारयुक्त वर्णन करण्याचा आहे. हा उद्देश त्यांनी पद्यांक १९ मध्ये व्यक्तही केला आहे.

^१ आमचे 'शिवप्रताप' पुस्तक प्रासिद्ध होण्यापूर्वी किंवा त्यानंतरही शिवाचावनीचे सरळ मराठी भाषांतर प्रसिद्ध झालेले आमच्या पाहण्यांत नव्हते.

“ शिव चरित्र लखि यों भयो कवि भूषण के चित्त ।

माँति भाँति भूषननि सौं भूषित करौं कवित्त ॥२९॥ ”

अर्थः- शिवरायांचें उज्ज्वल चरित्र पाहतांन भूषण कवीला वाटले कीं नानाप्रकारच्या अलंकारांनीं तें सजवावें.

अलंकार शास्त्रांत उपमादिकांच्या क्रमांने अलंकारांची गणना होते झणून शिवचरित्रांतील गोष्ठी मार्गे पुढे होणे साहजिक आहे.

शिवचरित्र अलंकारांनीं सजविण्याचा हेतु धारण करणारी भूषणजींची विद्वत्ता व कवित्वशक्ति अत्यंत प्रगाढ असली पाहिजे. नाम-पारायण, धातुपारायण, कोश, छंदशास्त्र आणि अलंकारशास्त्र त्या काव्याला उपयुक्त असणाऱ्या गोष्ठीं त्यांनी अध्ययनांने प्राप्त करून घेतल्या होत्या. त्याचप्रमाणे सत्कर्वींची संगती, देशवार्ताज्ञान विदग्धवाद, लोकव्यवहार, विद्वद्गोष्ठी आणि प्राचीन काव्यावलोकन या काव्यानुकूल विषयांशीही ते परिचित होते. हें शिवराज भूषणांचे सूक्ष्म अवलोकन केल्यांने कल्प्यासारखे आहे. त्यांचे पुराणांचे अध्ययन चांगलें होते. या ग्रंथांत त्याच्या खुणा जागोजाग उमटल्या आहेत^१. मच्छ कच्छादि अवतार (क. नं. १४२, १६६ व ३४८) रामचंद्र, युधिष्ठिर, वाल्मीकी व व्यास यांच्या कथा [क. नं. २९०] इंद्रकथा [१४७] अंधक-कथा [१६४] भगु-कथा [७५] विराट नगरीची कथा (२६५) अशा जुन्य कथांपासून विक्रम भोजापर्यंत [२६६] कथासंदर्भ या ग्रंथांत आले आहेत. यावरून वरील विधान सत्य आहो हें कळून येईल. संस्कृत काव्यांचे त्यांचे परिशीलन चांगलेंच असावें. कारण, किंजल्क, कोक कोकनद असे कितीक संस्कृत शब्द त्याचप्रमाणे छत्रपतीस दिलेली दिलीप राजाची उपमा [३६४] आणि काहीसे मेघदूतांतील अल-

१ साहि तनै सिवके उरसौं तुरकौ गहि वारिधि की गति पैली ।

बेद पूरानन की रचना अरचा दुज देबन की किरि कैली ॥२९३॥

कावतीप्रमाणे आरभीं गयगडांचे केलेले वर्णन यांनी वरील अनुमा-
नाला बळकटी येते.

पुराणे व संस्कृत काव्ये यांनी प्रगल्भ झालेल्या काव्यवाणीमध्ये अलंकार
शास्त्राची जोड मिळाल्यावर ती मनोहारिणी व्हावी हैं स्वाभाविक आहे.
अलंकार शब्दाचा अर्थ ‘भूपण’ हा स्पष्ट आहे. कोणतेही सुंदर काव्य
ध्या त्यांत अलंकार असतोच. अलंकार-विरहित सुंदर काव्य असेंच
शक्य नाही. अलंकारांना कृत्रिम ह्याणून नांवे ठेवणारे जे कोणी
असतील त्यांची कृती त्यांना न कठत अलंकारांनीच नटलेली असेल.
चंद्रालोककार कविवर जयदेव ह्याणतात—

“ अंगीकरोति यः काव्य शब्दार्थावनलंकृती ।
असौ न मन्येते कस्मादनुष्णमनलंकृती ॥ ”

अर्थः— जो विद्वान् अलंकार रहित शब्द आणि अर्थ यांना
काव्य मानितो तो अभीला उष्णताहीन कां बरें मानित नाहीं !

आमिपुराणांत भगवान् वेद व्यासांचीही आज्ञा आहे की—

“ अलंकारणमर्थानामर्थालंकार इथ्यते ।
तं विना शब्दसौंदर्यमपिनास्ति मनोहरम् ॥
अर्थालंकार रहिता विधवेव सरस्वती । ”

अर्थः— अर्थात जो रमणीयताकारक धर्म आहे, तोच अर्था-
लंकार हेय त्याच्यावांचून शद्वसौंदर्यदेखील मनोहर भासत नाहीं.
आणि त्यावांचून हीन सरस्वती म्हणजे वाणी ही विधवातुल्य आहे.
याचप्रमाणे महाकवि दंडी यानेही म्हटले आहे:—

“ काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकान्प्रचक्षते । ”

अर्थः— काव्यांतील शोभाकारक धर्मच अलंकार म्हटले जातात.

भावना आणि कल्पना यांचा जेव्हां प्रथम उद्घम हेतो तेव्हां त्यांचे

स्वरूप खाणींतिलि हिंयाप्रमाणें किंवा सोन्याच्या अशोधित मृत्तिकेप्रमाणे असतें. त्यांना व्यवस्थित रूप देणे हें अलंकारांचे कार्य होय. एखादी युवती जन्मतःच सुंदर असली तरी ती अलंकारांनी जशी अधिकच लावण्यवती दिसावयास लागते, तशी सत्कवीची वाणी अलंकारमय असली म्हणजे त्याची कविता अधिकच हृदयसंवेद्य भासते. यावरून कवि आणि अलंकारशास्त्र यामधील आवश्यक संवंध लक्षात येणार आहे.

हिंदी भाषा ही मराठीप्रमाणे संस्कृतापासून निघालेली भाषा असल्यामुळे तिच्यांत अलंकार शास्त्रावर जे विपुल ग्रंथ निर्माण झाले ते सर्वे संस्कृतांतील अलंकार ग्रंथांवरूनच निर्माण झाले आहेत. परंतु या एकंदर ग्रंथांतील अधिकोत्तर ग्रंथ तर जयदेव कविकृत चंद्रालोक आणि अप्यय दिक्षितांनी केलेल्या ‘कुबल्यानंद’ या ग्रंथाच्या अनुकरणानेच निर्माण झाले आहेत. वास्तविक कुबल्यानंद हा अप्यय दिक्षितांचा ग्रंथ द्वाणजे चंद्रालोक ग्रंथावरील टीका स्वरूपाचा होय. चंद्रालोकांतील पद्य संकीर्णतेमुळेन यथार्थ स्वरूपांचे विवेचन करणारा कुबल्यानंद हा ग्रंथ निर्माण झाला अर्थात् याला अनुसरणोरे जे हिंदी अलंकारश त्यांची अलंकारलक्षणे व अलंकार संख्या ही जयदेव कवीच्या चंद्रालोकासारखी असावी हें साहजिक आहे. भारती-भूषण या अलंकारिक ग्रंथांचे कर्ते केढिया महाशय द्वाणतात:-

“हिन्दी के प्राचीन अलंकार ग्रंथोमेसे अधिकांशने ‘चंद्रालोक’ एवं कुबल्यानंदकाही विशेष रूपसे सहारा लिया है। इसका परिणाम यह हुवा है की प्रायः ग्रंथो के उदाहरण एकसे हो गये हैं।

भारती-भूषण पान ३५

यावरून कविराज भूषण यांनी ‘शिवराज भूषण’ हा ग्रंथ लिहताना जयदेव कवीना ‘चंद्रालोक’ हा अलंकारशास्त्रावरलि

ग्रंथच इतर हिंदी ग्रंथकाराप्रमाणे आधारास घेतला असावा हें अनु-
मान खरे आहे. चंद्रालोकांत एकूण शंभर अर्थालंकार आहेत आणि
भूषणजीनीही थोड्या फरकाऱ्ये या पुस्तकांत १०० अर्थालंकार व
२ शब्दालंकार दिले आहेत. हे जे १०० अलंकार त्यांची लक्षणेही
तस्वरूपी आहेत. अलंकार शास्त्रांतील भूषणजीन्या प्राविष्ट्याकडे पाहिले
क्षणजे त्यांना अलंकार शास्त्रावरील इतरही अनेक संस्कृत व हिंदीग्रंथांचे
परिशीलन केले असावें. हिंदी साहित्यात ज्यांना अलंकारांचे आचार्य
झणून मान दिला जातो. अशा महाराज जसवंतसिंह, मतिराम,
दलपतिराय, बन्सीधर, बेनी, पद्माकर, ग्वाल रामसदाय, कलानिधी
यांच्यात त्यांची गणना होते. भारतीभूषण कर्त्यांनी शेवटच्या वाक्यांत
इतर हिंदीअलंकारज्ञावर एकस्वरूपी उदाहरणांचा जो आक्षेप घेतला
आहे तो भूषणजीवर लागू होत नाही. कारण त्यांनी या
ग्रंथात अलंकारांची लक्षणे पूर्वकथित अर्शीच सामान्यतः
दिली आहेत, परंतु त्यावरील उदाहरणे मात्र शिवचरित्रांतील
प्रसंग घेऊन त्यावरून स्वतंत्र तयार केली आहेत.
अलंकारांची स्वतंत्र उदाहरणे लिहिणे ही महाकवीची प्रतिभा होय.
जगन्नाथराय पंडितासारख्या वाग्भूषणाऱ्ये ज्याप्रमाणे दुसऱ्याची उदाहरणे
न घेतां अलंकारांच्या लक्षणास उदाहरणभूत असें नवीनच काव्य निर्माण
करून आपला 'रस गंगाधर' ग्रंथ सजाविला' त्याचप्रमाणे या हिंदी

१ काव्ये मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित् । निर्माणं नूतनमुदाहरणानुरूपं ॥
किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः । कस्तूरिकाजननशक्तिभूता मृगेण ॥

रसगंगाधर.

अर्थः— अलंकारांच्या लक्षणांस उदाहरणभूत असें नवीनच काव्य निर्माण
करून मी येथे रसिकांपुढे ठेवीत आहें. परक्यांचे उसनवार असें मी
कांहीही घेतले नाही. कस्तूरी निर्माण करण्याची शक्ती ज्याच्या
ठारीं वसत आहे असा कस्तूरी मृग इतर फुलांचा वास घेण्याचे
कधीं तरी मनांत आणील काय ?

महाकवीनेही केले. हिंदी अलंकारग्रंथांत मुरारी दानजीकृत जसवंत-जसोभूषण, गोकुलदास कायस्थकृत दिग्बिजय-भूषण, केडिया महाशयकृत भारती-भूषण तसाच भाषाभूषण हे जसे भूषणशब्दालंकृत ग्रंथ आहेत, तसाच शिवराजांच्या भूषण कर्वीचा हा शिवराज-भूषण ग्रंथ होय. यांत चरित्रनायक शिवाजी महाराज आणि भूषण या दोहोर्ची नावे आली आहेत. शिवराज भूषण झाणजे शिवाजी महाराजांना भूषणभूत ग्रंथ होय. हाही नामार्थ युक्तच होय.

अलंकारिक कविता कृत्रिम असते असा आक्षेप घेणारांनी काव्याच्या सजावटीचे सूक्ष्म आवरण बाजूस सारून या ग्रंथाचे अवलोकन केस्यास त्यांना भूषण कर्वीची रसवंती इतिहासाच्या सत्य मार्गानेच विहार करीत असलेली दिसून येईल. हे या ग्रंथांतील वैशिष्ट्य होय. शिवराज भूषणांत अलंकाराकरिता इतिहासार्थी असंबद्ध अशी केलेली रचना आढळणार नाही. इतकेच नव्हें तर कांही अज्ञात गोष्टीवर प्रकाश पडलेला दिसेल.

श्रीछत्रपती शिवाजी महाराजांचे शौर्य, धैर्य अभिमान, दातृत्व^१, कीर्ति इत्यादि अनेक गुणांच्या वर्णनांनी हा ग्रंथ खरोखर भूषणभूत झाला आहे. या दख्खनाच्या सिंहाची मोंगल व त्यांच्या किंवा यांच्या मनावर त्या काळी केवढी भीती पसरली होती हें पहावयाचे^२ असल्यास पुढे दिलेल्या कविता वाचून पहाव्या ८०, १२३ १६१, १७८, २२८, २५०, २६१, ३११, ३१५, ३२७, ३२७,

१ भूषण कर्वीना शिवाजी राजांपासून विपुल द्रव्य-दान मिळाले होते. झाणून महाराजांची दानशूरता त्यांनी उसक्क्या लहरीनी गायिली आहे. (कविता नं. ११९, १४०, १४३, १६२, २१५, २२१ २२३, २३१, २६६, २८१, २८३, २९१, ३२६, ३२७, ३२९, ३३६, ३४० पहा)

३५०, ३५१, त्याचप्रमाणे सर्जा शिवाचें ग्रीष्मऋतूतील प्रचंड मार्तंडा सारखें शौर्य अवलोकावयाचें असल्यास ३५, ११२, १३३ २९२, ३०७, ३२८ या कविता पहाव्या. भूषण कवि हे शिवाजी महाराजांजवळच असल्यामुळे शिवराज भूषणांत महाराजांच्या स्वभावाचें देखील दिग्दर्शन झाले आहे व तें आनंदजनक आहे. शिवाजी राजे दानशूर, शिवकथाप्रिय आणि शत्रुहननाला उद्यत असे होते. हा त्यांचा स्वभाव ३२६ नं. च्या कवितेत उमटला आहे. तसेच छत्रपती हे कविताप्रिय मार्मिक रसिक होते व ते दिसण्यांत सुंदर होते हीं वर्णने अनुक्रमे ३२६ व ३४५ नंबरच्या कवितांत आहेत. स्वदेश स्वधर्म या करितां त्यांनी केलेलीं धाडसांचीं व साहसाचीं कुऱ्ये पाहून या वेळीं मानवी मनावर कोणता परिणाम घडला होता याचे सुंदर चित्र पुढील चरणांत उमटले आहे.

| जान्यो न परत ऐसे काम है करत कोऊ गंधरब देव है की सिद्ध है
की सेवा है ॥ ७९ ॥

अर्थः— ज्यांची कल्पना करवत नाहीं अर्शी शौर्य-कृत्ये हा भोसलेभूप करितो. हा गंधर्व आहे, देव आहे कीं कोणी सिद्ध आहे न कळे!

स्वराज्यसंस्थापक शिवाजी महाराज हे भवानीचे भक्त होते आणि भूषण कविही कान्यकुञ्ज ब्राह्मण असल्यानें तेही देवी भक्तच होते त्यांनी या पुस्तकांत आरंभी विभ्रहारक गजाननाची स्तुतिकेल्यावर लगेच दुसऱ्या पद्यांत चंडभंडासुरखंडिनी कालिका देवीची स्तुति केली आहे आणि नंतर चितोड्या सिसोदिया कुलांत छत्रपतींचा जन्म शाला म्हणून त्या कुलाची देवता ‘सूर्य,’ त्याचे वर्णन केले आहे. परंतु नवलाची गोष्ट अशी कीं, छत्रपती हे भवानीभक्त होते असा उल्लेख शिवराज भूषणांत कोठेही नाही! भूषण ग्रंथावलीचे कर्ते मिश्रबंधु यांनीही याविषयीं आश्रय प्रगट केले आहे. आमच्या मते भूषणजीस

आपल्यां या चरित्रनायकास अवतारी ठरवून भेषजत्व यावयाचे होते म्हणून त्यांनी च्याहून कनिष्ठ अशा भक्ताच्या पायरीवर त्यांचा उल्लेख केला नाही. १। २। २२८। २९५। ३४८ या कविता पहा. त्यांत शिवाजी महाराजांना हरीचा अवतार मानिला आहे आणि हरि हा शिवकथाप्रिय आहे. म्हणून भोसलेभूपालही शिवकथाप्रिय होते असें ३२६ च्या कवितेत म्हटले आहे !

शिवराजभूषण ग्रंथांत शिवाजिराजांच्या चरित्रांतील जे अनेक प्रसंग आहेत त्यांतून अफजुलखानाचा वध, पाहिस्तेखानावर घातलेला छापा, औरंगजेबाशी भेट व साळव्हेर मुल्हेरचे युद्ध या चार प्रसंगांवर या कवीश्वरानें इतर प्रसंगावेक्षां अधिक कविता लिहिल्या आहेत. त्यामुळे या प्रसंगाची ती ती माहिती संकलित केली असतां आपण जणु काय त्या काळांत गेलों आहों असें वाचकांस वाटेल. अफजुलखानाच्या वधाचा प्रसंग ४। २। ६। ३। ३६। ९९। १६। १। २। ३। १। २५। २। ३। २। ३। ७ या कवितांतून आला आहे. त्यावरून तो राक्षसासारख्या भव्य शरिराचा आणि मदोन्मत्त होता है स्पष्ट होते. तसेच त्याच्या मनांत दगा करण्याचा वेत होता, त्यांनेच आधीं महाराजांची आगळीक केली तेव्हां महाराजांनी त्यास वाघनखांनी उधङ्कून ठार केले. हे भूषणजींनी कवितेत सांगितले आहे. अफजुलखानावरोवर याकूतखानही आला होता. अफजुलखान हा याकूतखानाच्या सळळ्यानें वागत होता. यास अनुलक्ष्यून खानास इत्तीची उपमा आणि याकूतास महाताची उपमा देऊन हा खानरूपी इत्ती सर्जाशिवाजीनें ठार करितांच याकूतखान अंकुश घेऊन पळाला व त्यांने जीव वांचविला. है ऐतिहासिक सत्य भूषण-कवींच्या काव्यांत जसेंच्यातसेच उमटले आहे.

वास्तविक अफजुलखानाच्या वधाचा प्रसंग इ. स. १६५९ त घडला आणि भूषणकवि शिवाजिराजांकडे इ. स. १६६७ च्या सुमारास आले आणि तेव्हांनुसूत इ. स. १६७३ पर्यंत त्यांनी हा ग्रंथ लिहून

समाप्त केला. ह्याणजे त्यांनी हा प्रसंग कांदीं प्रत्यक्ष पाहिलेला नव्हता. तरीही त्यांचे वर्णन सूक्ष्म व यथातथ्य होण्यांचे कारण स्वराज्याचा वृक्ष बाढीस लागला तोंच त्याजवर आलेले हैं संकट चिताजनक होते. अशा विपत्काळीं भोसले कुलोत्तमानें जे असामान्य साहस व शौर्य दाखविले त्यामुळे तो प्रसंग ह्याणजे त्यांच्या शौर्य-कीर्तींचा एक विषय होऊन राहणे साहजिक होते. भूषणजींची ४२ वी कविता पहा. ह्याणजे या ह्याणण्याची सत्यता पटेल. तीत म्हटले आहे की, ‘ज्याप्रमाणे शिवाजीने अफजुलखानास मारून भूतलावर आपली उज्ज्वल कीर्ति पसरली त्या प्रमाणे चंद्रानें अंधारास ग्रासून शुभ्र चांदणे पृथ्वीवर पशरिले ! अर्थात् अफजुलखानाच्या वधाने शिवाजी महाराजांची कीर्ति लोकांत प्रसूत झाली असली पाहिजे आणि म्हणूनच हा प्रसंग कविपुढे लोकचर्चेने पुन्हःपुन्हा उभा रहात असला पाहिजे.

षाहिस्तेखानावरील छाप्याचा प्रसंग असाच विलक्षण साहसाचा व धाडसाचा होता. एक लक्ष फौज घेऊन आलेला हा दिळीपतीचा जंगबहादुर सरदार होता. ज्याप्रमाणे विजापूरच्या दरबारचा अफजुलखान शिवाजीस जिवंत धरून आणण्याच्या प्रतिज्ञेने सैन्यसंभार घेऊन आला होता तसाच षाहिस्तेखान हाही या दक्षिण दिक्पालास नेस्तनाबूद करण्याकरितां आला होता आणि अफजुलखानासारखा प्रसंग आपणावर येऊ नये म्हणून त्याने कडेकोट बंदोबस्तही केला होता. तरीही महाराजांनी अफजुलखानाच्या वधाने ज्याप्रमाणे विजापूरच्या मंदिराचा स्तंभ भूतलावर कोसळून पाडिला आणि आदिलशाहीच्या मन त दहशत उत्पन्न केली. त्याप्रमाणे षाहिस्तेखानाच्या गोटांत घुसून त्याची बोटे छाटणे ह्याणजे मंगलशाहीच्या तरवारीची मूठच ठिली पाढण्यासारखे त्यांचे ते शौर्यकृत्य होते. वीररसप्रिय अशा भूषण कर्वाच्या प्रतिभेदने का रोमांचकारी छाप्याकडे वारंवार वळावे आणि उद्दिसित बृतीने त्यांचे वर्णन कराऱ्येहे साहजिक आहे. कविता ३५, ५७, ९६, ९९, १८९, १२०, ३२३, ३३७ पहा.

औरंगजेबांच्या भेटीचा प्रसंग तर या सत्कवीने प्रत्यक्ष पाहिला असावा हे कविचरित्रांत सिद्ध केले आहे. शिवाजी महाराजांच्या चरित्रांतील हाही प्रसंग मोळ्या आणीबाणीचा होता. भेटीच्यावेळी महाराजांबरोबर रामसिंग होता; ते दरबारांत गेले तेव्हां त्याची मुद्रा कशी होती, ते किती सावध होते, महाराजांस पाहतांच अमीर उम-उमरावांची कोण लेधा उडाशी आणि दिली पर्तीच्या मनांत कोणत्या प्रकारची दहशत उत्पन्न झाली वैगेरे भूषण कर्वीनी केलेली वर्णने सूक्ष्म असून बहारीची आहेत. दरबारांत महाराजांचा अपमान झाला. तेव्हां त्यांना जो ओघ चढला त्याचें स्वरूप आणि त्यांची समजूत घालण्याकरितां रामसिंग वैगरेनी केलेला प्रयत्न यांचे या शिवराज भूषणांत जै चित्र उमटले आहे तै जणुं काय प्रत्यक्षावलोकनानेंच रेखिले आहे असें इतिहास भक्तांस वाटल्यावांचून राहणार नाही. (कविता नं. ३४, ३८, ७९, १८६, १९८, २०९, २०९, २१०पहा.)

गनीमी काव्याने लढण्यास मराठ्यांनी शत्रू समोर मांडी थोप-दून जर कोठे निर्वाणीची झुंज दिली असेल तर ती साल्हेरला. साल्हेर मुल्हेरची लढाई भारीच अहमहमिकेची झाली. (इ० स० १६७२). येथील झटापटीत प्रतापराव गुजर व मोरोपंत पिंगळे यांनी मोंगलांवर इतक्या निकराचे हळे चढविले की पांच हजार मोंगल रणांत पडले व त्यांचे तीस अंमलदार प्राणास मुकले. भूषणजी म्हणतात “ साल्हेरच्या रणभूमीवर रोहिल्यांच्या रक्ताच्या नद्या वाहिल्या, त्यांच्या तडफडणाच्या कबंधांनी पर्वतभूमी कंपायमान होऊन उठली. तेथें मराठ्यांनी रणवेशांत ‘ इणा मारा ’ म्हणून जी गर्जना केली तिचा प्रतिध्वनि अजून ऐकू येत आहे.” शौर्यरसाच्या कवितेचे केवळ आचार्य अशा भूषण कवीच्या प्रसिभेने रणकळोलांचे जै वर्णन केले आहे तै कोठवर लिहावें ! सद्रसिकांनी ते ९७, १०३, १०७, १६१, २२६, २९२, ३३१, ३५५ या कवितोत अवश्य वाचून पहावें.

या युद्धांत इकलासखान मोहकमसिंग यां मोंगल सेनापतीबरो-
वर अमरसिंग चंदावत आणि इतरही कच्छवंशी रजपूत मोंगलांच्या
बाजूने लढले. परंतु मराठ्यांनों मोंगल सेनेचा असा धुव्वा उडविला कीं
त्यांचे १२५ हत्ती ७०० उंट ६००० घोडे, पुष्कळ जड जवाहीर,
शेंकडों बैल व इतर युद्धोपयोगी सामान त्यांस मिळाले. शिवाय मोंग-
लांचे कित्येक सेनापती लढतां लढतां जिवंत धरले गेले !

वर उल्लेखिलेत्या चार महा प्रसंगांवेरीज इतरही
प्रसंग भूषणजींनों फार कुशलतेन रेखिले आहेत आणि ते
इतिहासार्थी तंतोतंत जुळणारे आहेत. खानदौरा, जोरावरखां, कर्तलबखां
बहिलोलखान खानदौरा यांच्या बरोबरच्या लढायांची माहिती शिवराज
भूषणांत स्थलकालानुरूपच आढळते. सूरतची लूट व पन्हाळगड,
लोहगड, सिंहगड वैरों किण्ठायांवरील विजय अगदीं बरोबर सांगितले
गेले आहेत. ऐतिहासिक कवितेत सत्य निवेदनाचें व्रत पाळावयाचें
असतें तें जर बरोबर पाळिले गेले नाहीं. तर त्या कवितेला कांहीच
महत्व उरत नाहीं. परंतु भूषणजींनों हें व्रत कडकडीत रीतीने पाळिले
आहे. त्यांचा स्वभावच सत्यप्रिय आणि यथार्थ भाषी होता. औरंगजे-
बाच्या वतीने दक्षिण काबीज करण्यास आलेल्या मिर्झाराजा जयसिंग
याला महाराजांनों जे किले दिले व तह केला तो एक प्रकारे महारा-
जांचा पराजयूच होता. परंतु या पराजयाचेही निवेदन या सत्यभाषी
कवींनी केले आहे. (क. न. २१२।२१३) भूषणजींना हिंदुत्वाचा
मोठा अभिमान होता. या अभिमानाचा दर्शक असा एक त्यांचा
प्रसन्न उद्भार २९३ नं. च्या कवितेत निघाला आहे. त्यांत ते झाणतात
“शाहाजी पुत्र शिवाजी राजे यांच्या दर्पासुळे तुर्क हे समुद्रापलीकडे
पलाले आणि त्यामुळे पुन्हां वेद पुराणांची व देवब्राह्मणांची अर्चा
(पूजा) दुर्हां तुरु शाली !”

उत्तर हिंदुस्थानांतील आपली जन्मभूमी सोङ्गन दक्षिणेत शिवाजी राजांकडे येण्यांत तरी त्यांचा हाच उद्देश होता की, हिंदूचा अभिमान धरून परधर्मांयांचा उच्छेद करणाऱ्या छत्रपतीस अधिक प्रस्फुरित करावे. नाहीपेक्षां त्यांचे बंधु मतिराम हे बुंदी नेश राववुद्ध यांच्या दरबारी होते आणि बुंदेलखंडाच्या छत्रसाल राजांनी तर त्यांच्या आंदोलिकेचा दंड आपल्या स्कंधावर धारण करून त्यांचा सन्मान केला होता. तेव्हां यावरून त्यांना उत्तरप्रांतांत इवा तसा राजाभ्य मिळणे शक्य असतांही ते शिवाजी महाराजांचेच आश्रित होऊन राहिले. यांचे कारण त्या कालीं तुकांची रग जिरविणारा महाराजांसारखा अतुल बलशाळी असा दुसरा कोणीही थीर अखिल भारतांत नव्हता म्हणूनच भूषणजी हे आस स्वकीय, जन्मस्थान वर्गेरे सर्व सोङ्गन हिंदीभाषा प्रचलित नसलेल्या अशा महाराष्ट्रांत येऊन तेथे त्यांना महाराष्ट्र भूपालास हिंदी कवितेने प्रस्फुरित केले.

शिवाजी महाराजांचे मित्र जे बुंदेलखंडाचे छत्रसाल राजे तेही मौगलाशी बांकून बागत होते त्यांनी समक्ष भेटीत महाराजांच्या उपदेशाप्रमाणे उत्तरेकडे तुर्नवरोवर कित्येक स्वातंत्र्य-युद्ध केली होती. म्हणून हिंदत्वाचा अभिमान धारण करणाऱ्या भूषणजींच्या कवितेने छत्रसालाचे यशोगायन केले. ‘छत्रसालदशक’ या नांवाने हा संग्रह प्रसिद्ध आहे. यांतील प्रत्येक कविता उत्कृष्ट म्हणून गणली गेली आहे. मिर्झाराजा जयसिंग आणि त्यांचे पुत्र रामसिंग (बाद-शाहाच्या भटीच्यावेळी हे महाराजावरोवर होते.) यांच्याही प्रशंसवर या कवीक्षराने लिहिलेली कविता उपलब्ध आहे.

उपानेषदांचे फारशीमध्ये भाषांतर करणारा औरंगजेबाचा बडील भाऊ जो ‘दाराशिंगोह’ त्याजवर देखील केलेली भूषणजींची कविता मिळाली आहे.

बडो भाई दारा वाको पकड के कैद कियो, मेहर उर नाहि माको
जायो सगो भाई है ॥

अर्थः— हे औरंगजेबा ! त्वां आपला वडील भाऊ दारा त्याला कैद
केले. तुझ्या हृदयांत एवढी दया उत्पन्न ज्ञाली नाहीं कों हा माझा सख्खा
भाऊ आहे !

या भूषणज्ञाच्या उद्गारांत दाराशिकोह विषयीं सहानुभूतीच दिसून
येत आहे. यावरून हिंदुत्वाचा अभिमान वाळगणान्या प्रत्येक व्यक्तीचे
ते चहाते होते.

वास्तविक पहाता भूषणकवि अशा काळांत निर्माण झाले होते
कों, ज्या समयीं पती अथवा उपपती याचा प्रियतमेशी विहार, मान,
दूतित्व, पश्चात्ताप, विरहोच्छ्वास यांवर हिंदी साहित्यांत कविता निर्माण
होत होती. ललनांचे नेत्र, कटाक्ष, नितंब, उरोज यांचीं वर्णने
आणि गणिकाचे अधिक द्रव्योत्पादनाचे प्रयत्न याकडे च कवितेचे
लक्ष होते. अशा काळांत जन्मलेल्या या हिंदशारदाभक्तानें केवळ
शृंगारालाच नव्हे तर सर्वच अनुपयोगी विषयांना दूर सारून भारत
मुख्योज्ज्वलकारी महाराज शिवाजी भोसले त्याचप्रमाणे छत्रसाल बुंदेले
अशा महापुरुषांच्या गुणगानांत आपली अलौकिक काव्यशक्ति लावून
दिली. त्यांनी आपल्या सर्व आयुष्यांत एकच शृंगारिक कविता
लिहिली ! ही आश्रयाची व लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

शिवराज भूषणांतील भाषा ही मुख्यतः ब्रजभाषा आहे. ती
खड्या भाषेपेक्षां अंमळ कठीण आहे. तिच्यांत अनेक संस्कृत व देशी
शब्दांचीं अपभ्रष्ट रूपे आढळतात. शिवाय यावनी शब्दांचा
व प्रांतिक शब्दांचाही समावेश शिवराज भूषणांत झाला आहे. यामुळे
कांही स्थळीं संभ्रम उत्पन्न होणे साहाजिक आहे. जेथे त्रिपाठीजी सारखे
हिंदी साहित्यभक्त म्हणतात कों:—

“ भूषण की कविता यद्यपि बडी ही प्रासादिक है, पर कहीं
कहीं शब्द और भाव दोनो मेरी समझ में नहीं आये ”

तेंथे शिवराज भूषणांतील भावांचै मराठी कवितेत रूपांतर करिताना आमच्या हातून दोष घडलेही असतील पण ते कोणी जर यथार्थ दाखविले तर आम्ही त्यांचे आभारी होऊं. हा अलंकारिक ग्रंथ असल्यानें कवितेतील रूपांतरांत मूळकवितेतील भावसौदर्दय आणि अलंकार सौदर्दय हे दोन्हीही विकृत न होऊं देण्याची काळजी घेतली आहे. कांही स्थळी तर हिंदी शब्दांचे ऐपार्थ मराठीत रुढ नसल्यामुळे तो तो अलंकार कायम राखण्याकरितां मराठीतील निराळेच शब्द घालावे लागले. परंतु असे स्थान एकांदेच असेल. सावधानता ठेवूनही अलंकारांत कोठं चुकाघडल्या असतील. अलंकारज्ञ अशा थोर रसिकांनी त्या सुचविल्या तर पुढील आवृत्तींत आभार पूर्वक अवश्य सुधारणा करू. मात्र भूषणा-सारख्या भाषा पंडितानें या अलंकारिक ग्रंथांत भावसौदर्दयावरोबर जागजार्गी जै प्रासानुप्रासांचे शब्दसौदर्दय साधिले आहे तें आम्हास साधतां येणे दुष्कर होतें.

शिवप्रताप पुस्तकाची जशी छपाई केली त्याचप्रमाणे हाही पुस्तकांत डाव्या बाजूस हिंदी मूळ कविता व उजवीकडे तिचें मराठी रूपांतर अशीच छपाई केली आहे. यामुळे वाचकांस मूळ व रूपांतर हीं दोन्ही वाचावयास मिळतील. अलंकारांचीं लक्षणे भूषणजींनी दोहा वृत्तांत गुफिलीं आहेत. आम्ही त्यांच्या समोर त्यांचा मराठी अर्थ मात्र दिला आहे आणि हेच करणे उचित होतें. अलंकारांच्या उदाहरणांत जेथे जेथे दोहे आले तेथे तेथे आम्ही रूपांतराला आर्यो-वृत्त घेतले आहे आणि जेथे जेथे कवित्त-मनहरण किंवा सैवेया सारखीं मोठीं वृत्ते आलीं आहेत, तेथे तेथे शिवप्रतापाप्रमाणे मंदार-माला वृत्ताची योजना केली आहे. शिवराजभूषणांत दोह्यापेक्षां हीं मोठीं वृत्ते विपुल आहेत. मराठीतील भव्य आणि कंठ-गेय अशा या वृत्तांत देखील हिंदीतील कवित्त-मनहरणासारख्या विशाल मात्रावृत्तांतील कवीचे सर्व भाव आणतां येणे कटीण आहे. पुन्हां अलंकार

कायम ठेवून हें साधारें त्याहून कठीण. तेव्हां आमचें हें रूपांतर किती यथार्थ आहे याची परीक्षा काव्यमर्मज्ञ विद्वानच करूं शकतील. आम्हाला त्या विषयी कांहोही बोलतां येत नाही.

हिंदीभाषा ही स्वभावतःच वीर, रौद्र आणि भयानक अशा रसांना पोषक असतांही आजवर त्या भाषेत भूषणजींच्या कवीतेसारखी वीररसाची कविता कोणीही लिहिली नाही. हिंदीभाषाप्रदेशांत भूषण-जींच्या काव्याचा फार गौरव होत आहे. हिंदीभाषापरीक्षेच्या अभ्यासक्रमांत भूषणाचे ग्रंथ नेमले जातात. असें असून ज्या महाराष्ट्रांतील स्वराज्यसंस्थापकाचे यशोवर्णन त्यांनी केले त्यांच्याच महाराष्ट्रांत भूषण व त्यांची कविता या विषयी फारसा आदर नाही याचे कारण त्या कवितेची भाषा हिंदी होय. परंतु तिच्या या रूपांतरानें महाराष्ट्रवाचकांस थोडा जरी आनंद वाटला तरी आमचे श्रमसाफल्य होईल.

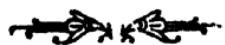
शिवराज भूषणाचे आमचे रूपांतर संपूर्ण झाले तोंच श्री. रामचंद्र गोविंद काटे यांचा ‘संपूर्ण भूषण’ हा ग्रंथ भारतइतिहास-संशोधक मंडळामार्फत प्रसिद्ध झाला. अर्थटष्टीने ज्या ज्या स्थळी आम्हास श्री. काटे यांचा अर्थ ग्राह्य वाटला त्या त्या स्थळी आम्ही फरक केला. आणि वाचकांच्या उपयोगी अशी व्यक्तिस्थल-सूचीही श्री. काटे यांच्याच संपूर्णभूषणावरून सुधारून घेतली. रूपांतराची मराठी मूळप्रत आम्ही मिश्र बंधूच्या ‘भूषण ग्रंथावली या हिंदीपुस्तकावरून तयार केली. लक्ष्मीव्यंकटेश्वर प्रेसानें प्रसिद्ध केलेले ‘शिवराज भूषण’ काव्यही शंकित स्थळी आम्हास मार्ग-दर्शक झाले आहे. म्हणून श्री. काटे, मिश्रबंधु आणि श्रीलक्ष्मी व्यंकटेश्वर प्रेसचे मालक या त्रिवर्गांचे आम्ही आभारी आहेत.

हें पुस्तक श्रीमंत बाळासाहेब पंत प्रतिनिधी-ओंघ यांच्या आश्रयानेंच परंतु काव्यकिरण माला-जळगांव या संस्थेमार्फत दहावा किरण म्हणून प्रासिद्ध होत आहे. काव्यकिरण-मालेचे संपादक व प्रकाशक श्रीयुत मि० का० भोरटके यांनी आजवर कांहोही गाजाधाजा

न करितां या मालेतून जीं पुस्तके प्रसिद्ध केली त्यांतील पुष्कळ पुस्तके मुवई सरकारने बक्षिसे व लायब्रन्यांकरितां मंजूर केली. कांहीना डेक्कन व्ह० ट्र० सोसायटी-पुणे, महाराष्ट्र ग्रथोत्तक मंडळ--इंदूर या संस्थांनी बक्षिसे दिली व कांहीं पुस्तके इतर्कीं लोकप्रिय झालीं कीं त्यांच्या द्वितीयावृत्ति प्रकाशित झाल्या. या मालेला फारसे वर्गणीदार नाहीत अशा स्थितींत मौनवत धारण करून श्री० भोरटके यांनी या मालेच्या रूपाने मराठी काव्यसाहित्याची जी सेवा चालविली आहे. ती त्यांस निःसंशय भूषणावह आहे. महाराष्ट्रांत अनेक कविमंडळे, साहित्यमंडळे, काव्यमाला व त्यांच्या शाखा, उपशाखा विद्यमान आहेत. त्यांत श्री. भोरटके यांची काव्यकिरणमाला एखादा कुलशील वधूप्रमाणे निःशब्द रीतीने आपला उज्ज्वल संसार थाटीत आहे. घ्येयावर दृष्टी ठेवून कर्तव्याच्या मार्गाने सरलपणे जाणारी 'काव्यकिरणमाला' ही खानदेशांतील पहिलीच संस्था होय. यापूर्वी खानदेशांत अशा संस्थेचा जन्म झाला नाही. या मालेतके प्रकाशित झालेल्या किरणांचा वर उल्लेखिल्याप्रमाणे अखिल महाराष्ट्राने जो गौरव केला आहे तो श्री. भोरटके यांच्या कीर्तीला सुस्थिर करणारा आहे.

जळगांव येथील श्रीकृष्ण प्रेसाचे मालक नामदेवराव माधव नेमाडे हे सज्जन स्नेही लाभत्यामुळे छगाईचीं कांम मनासारखीं व थोड्या खर्चांत होत आहेत. मराठी साहित्याला ते अशाप्रकारे मदतच करीत आहेत असे क्षणावै लागते. 'शिवराज भूषण' ग्रंथाची छपाई त्यांनी आरंभिल्यापासून अवध्या दोन महिन्यांत संपविली. त्यांच्या प्रेसांतील रामदासपंत नेमाडे आणि शंकरराव चौधरी या कर्तव्यदक्ष चालकांच्या सहानुभूतीची आठवण विसरतां येत नाही. म्हणून श्री. नामदेवराव व त्यांचे हे दोघे चालक यांचे या प्रस्तावनेच्या शेवटी आभार मानणे उचित होय.

भूषण-वर्णित व्यक्ति-स्थलांची सूची.

अकब्बर २७९	नवसरीखान १०७
अफजलखान ४२, ६३, ९६, ९९, १६१, २३९, २५३, ३१२, ३३७	निक्षाम ७२
अब्बासशाह ६१	फतेखान २३९
अमरसिंह ९७, १५५, २२५, २७५	बबर ३७९
आकूतखान (याकूतखान) ६३	बहलोलखान ९६, १६१, २३९, ३५६, ३५८, ३५९
इकलासखान २४	बहादुरखान, ३२०
उदेभान १००, १५५, २५९, ३८५	बाबु उमराव ९७
एदिलशाह (आदिलशाह) ६१, ६३ ७२, १७८, २०६, २१३, २४९ २५४	भाऊसिंह ३५, ७७, ३४६
करनासिंग ३५, ७७, ३४६	माल मकरन्द ६, १०, ११०, ३६६
काश्तलवत्ता १०३	मुगाद २१७
किंगेरसिंह ३५५	मोहकमसिंग २३९, ३५६
कुतुबशाह ६२, ७२, १५, २१३, २८९, ३५४	रामसिंह १९६
खावासखान २०६, २५४, ३१२, ३२८	रु३ २८
खानजहाँ ३३७	स्तुमजमान २३९
खानदौरा १०३	शास्त्राखान ३५, ७७, ९६, १०३, १८९, ३२३, ३३७
जयसिंग २१३, २१३, ३६४	शुजा २१७
जसवंतराज ५, ७७	सफदरजंग १०३
ओगावर १०३	साहिज ९, १०
दारा २१७	सीसोदिया ५
दिलेर ३५५	सुजान १५५
	हरि अवतार ११, १३, २२८, ३४६
	हृदयराम २८

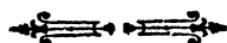
स्थल—सूची.

अहमदनगर ३०७	परेंडा २१३
कल्याण २१३	पुणे १०३, १८९, ३३८, ३६४
किल्ले देणे २१२, २१३	बैदर २१३
किल्ले बांधणे ६६, १०४, २९५	भारत ३५४
गढनेर ११७	भागनेर ११७, २१३
गुसलखाना ७७, ८६, १९८, २०४, २०९, २६५, ३०९	रामनेर १७३, २०६
गोवळकोँडा १३, ६९, २४२	रायगड १४ ते २४
चांदा ११७	रेवा ७९, १४८
जावली ६२, ९९	लोहगड २५८
जवारी (जव्हार) १७३	विनापुर १३, ६९, १५५, २४२
देवगिरी ७	सालेरी ९७, १०३, १०७, १६१, १२६, २०३, ३३१, ३५१
परनाला (पन्हाळा) १०७, १७८, २०७, २५४, ३५७	सिंहगड १००, २५९
	सुरत २००, ३३४, ३५४

मराठी

शिवराज-भूषण काव्यांतीलं

अलंकार-अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
मंगलाचरण	३	१८ कैतवापन्हुति	४७
राजवंश वर्णन	५-९	१९ उत्प्रेक्षा	४९
रायगड वर्णन	९-१३	२० गमगुत्पोत्प्रेक्षा (हेतूत्प्रेक्षा)	५१-५३
कविवंश वर्णन	१३-१५	२१ रूपकातिशयोक्ति	५५
१ उपमा	१७-१९	२२ भेदकातिशयोक्ति	५५
२ अनन्वय	१९	२३ अक्रमातिशयोक्ति	५७
३ प्रथम प्रतीप	२१	२४ चंचलातिशयोक्ति	५७
द्वितीय प्रतीप	२१	२५ अत्यंतातिशयोक्ति	५९
तृतीय प्रतीप	२३	२६ सामान्यविशेष	५९
चतुर्थ प्रतीप	२३	२७ तुल्ययोगिता	६१
पंचम प्रतीप	२५	२८ दीपक	६३
४ उपमेयोपमा	२७	२९ दीपकावृत्ति	६३
५ मालोपमा	२७	३० प्रतिवर्तूपमा	६५
६ ललितोपमा	२९	३१ दृष्टांत	६७
७ रूपक	२९	३२ निर्दर्शना	६७
रूपकाचे दोन भेद	३३	३३ व्यतिरेक	७१
८ परिणाम	३३	३४ सहोक्ति	७३
९ उल्लेख	३५	३५ विनोक्ति	७३
१० स्मृति	३७	३६ समासोक्ति	७५
११ अम	३९	३७ परिकर	७७
१२ सन्देह	३९	३८ परिकरांकुर	७९
१३ शुद्धापन्हुति	४१	३९ लेष	८१
१४ हैशापन्हुति	४१	४० अप्रस्तुतप्रशंसा	८१
१५ पर्यस्तापन्हुति	४३	४१ पर्यायोक्ति	८३
१६ भांतापन्हुति	४५	४२ व्याजस्तुति	८५
१७ छेकापन्हुति	४५	४३ आक्षेप	८७

४३ विरोध	...	८९	७४ भिथ्याध्यवसित	...	१३५
४४ विरोधाभास	...	८९	७५ उल्लास	...	१३५
४५ विभावना	...	९१	७६ अवज्ञा	...	१३९
विभावनेचे प्रकार	...	९१-९३	७७ अनुज्ञा	...	१३९
४६ विशेषोक्ति	...	९५	७८ लेश	...	१४१
४७ असंभव	...	९५	७९ तदूगुण	...	१४१
४८ असंगति	...	९७	८० पूर्वरूप	...	१४३
द्वितीय असंगति	...	९९	८१ अतदूगुण	...	१४५
तृतीय असंगति	..	९९	८२ अतुगुण	...	१४७
४९ विषम	...	१०१	८३ मालित	...	१४९
५० सम	...	१०३	८४ उन्मालित	...	१४९
५१ विचित्र	...	१०३	८५ सामान्य	...	१५१
५२ प्रहर्षण	...	१०५	८६ विशेषक	...	१५१
५३ विषादन	..	१०३	८७ पिहेत	...	१५३
५४ अविक	...	१०९	८८ प्रश्नोत्तर	...	१५३
५५ अन्योन्य	...	१०९	८९ व्याजोक्ति	...	१५५
५६ विशेष	...	१११	९० लेकोक्ति	...	१५७
५७ व्याघ्रात	...	११३	९१ छेकोक्ति	...	१५७
५८ गुम्फ	...	११३	९२ वक्रोक्ति	...	१५९
५९ एकार्ली	...	११५	९३ स्वभावोक्ति	...	१६१
६० मालादीपक (सार)	११७	९४ भाविक	...	१६३	
६१ यथासांख्य	...	११७	९५ भाविक छवि	...	१६५
६२ पर्याय	...	११९	९६ उदात्त	...	१६५
६३ परिवृत्ति	...	१२१	९७ अत्युक्ति	...	१६७
६४ परिसंख्या	...	१२१	९८ निहक्ति	...	१६९
६५ विकल्प	...	१२३	९९ हेतु	...	१७१
६६ समाधिं	...	१२५	१०० अनुमान	...	१७३
६७ समुच्चय	...	१२५	[शब्दालंकार]		
द्वितीय समुच्चय	...	१२७	१०१ छेक-लाटानुप्रास	...	१७५
६८ प्रत्यनीक	...	१२७	१०२ यमक-लाटानुप्रास	...	१८३
६९ अर्थोपति	...	१२९	१०३ पुनरुक्तिवदभास	...	१८३
७० काव्यलिंग	...	१२९	१०४ चित्र	...	१८५
७१ अर्थातरन्यास	...	१३१	१०५ संकर	...	१८५
७२ प्रौढोक्ति	...	१३३	प्रथालंकार नामावलि	१८६-१९९	
७३ संभावना	...	१३३			

श्रीमंत भवानराव पंडितराव पंत प्रातिनिधि संस्थान औंध.

❀ आभार-पत्रिका. ❀

श्रीमंत भवानराव श्रीनिवासराव उर्फ
बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी बी. ए.
सरकार-ओंध.

यांनी या ग्रंथाच्या प्रकाशनास उदार देणगी दिली आहे.
तिजविषयी मी यांचा फार आभारी आहे.

विनीत

दृ. आ. तिवारी.

शिवराज—भूषण.

[कविराज भूषणकृत अलंकारिक काव्य-ग्रंथाचे मराठी रूपांतर]

शिवराज—भूषण.

(हिंदी-मूळ)

मंगलाचरण.

कविता, शुद्ध घनाक्षरी^१ अथवा मनहरण

बिकट अपार भव पंथ के चले को सम हरन करन बिजनासे ब्रह्म ध्याइए ।
यहि लोक परलोक सुफल करन कोकनद से चरन हिए आनि कै जुड़ाइए ॥
अलि कुल कलित कपोल, ध्यान ललित, अनंद रूप सरित मैं भूषण अन्हाइए ।
षाप तरु भजन बिधन गढ रंजन जगत मनरंजन द्विरदमुख गाइए ॥ १ ॥

छप्पय^२ अथवा षट्‌पद

जै जयति जै आदि सकति जै कालि कपर्दिनि ।

जै मधु कैटभ छलनि देवि जै महिष बिमर्दिनी ॥

जै चमुंड जै चंड मुंड भंडासुर^३ खंडिनी ।

जै सुरक्त जै रत्तबीज बिश्वाल^४ बिहिंडिनि ॥

जै निसुभ सुभद्रलनि भनि भूषण जै जै भननि ।

सरजा समत्य सिवराज कहें देहि बिजै जै जग-जननि ॥ २ ॥

१ या मात्रावृत्तांत ३१ वर्ण असतात. लघु गुरुंचा कांही निष्ठम नस्तो.
अंत्य वर्ण मात्र गुरु असून १६ व्या वर्णवर यति असतो.

२ या छंदांत ६ चरण असतात. पहिले ४ चरण ‘काव्यछंद’ नांवाचे
असतात व शेवटचे दोन ‘उल्लाला’ नांवाचे असतात. काव्यछंदाचा
प्रत्येक चरण २४ मात्रांचा असतो व त्यांत ११ व्या मात्रेवर यति
असतो. उल्लाला नांवाचे चरण ३८ मात्रांचे असतात व त्यांत १५ व्या
मात्रेवर यति असतो.

३४ भेड असुराची कथा उपपुराणांत आहे व बिडालाची कथा दुर्गा
पुराणांत आहे.

शिवराज-भूषण.

(मराठी रूपांतर)

* मंगलाचरण *

मंदारमाला—वृत्त.

संसारमार्ग—अमारें हराया, रमावें गणाधीश रूपांतरी !
स्वर्लोक हा लोक दोन्ही घडाया पदाब्जास त्याच्या स्मरावें तरी
गंडस्थलीं गुंजते मृगमाला, असें ध्यान ज्याचें जगत्सुंदर
जो पापहारी, भयाना निवारी, भजावा गणाधीश तो सादर ॥ १ ॥

मंदारमाला.

देवी! उमे! कालिके! आदिशक्ती! शिवानंदिनी! भक्तकल्याणिनी!
चंडासुरघ्छेदिनी! भद्रकाळी! निशुंभासुर—प्राणसंहारिणी!
दाक्षायणी! शैवराजेश्वरन्ये! जगत्स्वामिनी! राजराजेश्वरी!
गे! बंशदेवी! तुळा प्रार्थितो हा शिवाजी, रणी दे नय स्वामिनी॥ २ ॥

दोहा. १

तरनि जगत जलनिधि तरनि जै जै आनंद ओक ।
कोक कोकनद सोकहर, लोक लोक आलोक ॥ ३ ॥

राजवंश वर्णन.

राजत है दिनराज को बंस अबनि अबतंस ।
मामै पुनि पुनि अवतेरे कंस मथन प्रभु अंग ॥ ४ ॥
महाबीर ता बंस मैं भयो एक अवनीस ।
लियो बिरद “सीसौदिया” दियो ईस को सीस ॥ ५ ॥
ता कुल मैं वृपबृद सब उपजे बखत बुल्द ।
भूमिपाल तिन मैं भयो बडो “माल मकरंद” ॥ ६ ॥
सदा दान किरबान मै जाके आनन अंभु ।
साहि निजाम सखा भयो दुगां देवगिरि खंभु ॥ ७ ॥
ताते सरजा बिरद भी सोभत सिंह प्रमान ।
रन-भू-सिला सु भौसिला आयुषमान खुमान ॥ ८ ॥

१ ‘दोहा’ या मात्रावृत्तांत चार चरण असतात व ते अनुक्रमे १३११-१३११ अशा मात्रांचे बनतात. हिंदी छंदःशास्त्रांत यांचे लक्षण असें दिलें आहे:-

॥ प्रथम कला तेरह धरौ । पुनि गेरह गनि. लेहु ॥
॥ पुनि तेरह गेरह गनौ । दोहा लक्ष्ण एहु. ॥

आर्या

लोक—प्रकाशका वा । तरणे^१ ! तुं तरणिरूप^२ जगतात ॥
 अरविंद-चक्र^३ याच्या शोकम्भा । तव जयोऽस्तु विश्वात ॥ ३ ॥

राजवंश वर्णन

राजतसे तेजानें अवनीवरि सूर्यवंश अवतंस ।
 अवतरतो ज्यामाजी पुनः पुन्हा कंसमथन देवांश ॥ ४ ॥
 ल्या वंशात जहाळा एक महाशूर वीर अवनीश ।
 उपनाम धारिले हैं “सिसोदियां”, अर्पि विभुपदीं शीर्ष ॥ ५ ॥
 विघ्न्यात ल्या सिसोदी-कुलात नृपराज जाहले बहुत ।
 ल्या नृपवृंदात अहा ! मालोजी भूमिपाल यशवंत ॥ ६ ॥
 दानी तेविं कृपाणीं यद्वदनीं विलसले सदा अंभ^४ ।
 तो होय देवगिरिच्या निजामशाहीस^५ रक्षक स्तंभ ॥ ७ ॥
 ‘सरजा’^६ पदवी ल्याते शोभतसे केसरी समान पहा ।
 रण-भू-शिलाच^७ केवळ, जन वदती ‘भोसला’ तयास अहा ॥ ८ ॥

१ हे सूर्या ! २ नौकारूप ३ कमळ ४ चक्रवाक ५ सिसोदे कुलाचे रक्षपूत
 सर्वभेष्ट होतात. हल्ली उद्देशूर व नेपाल येथे याच वंशाचे राजे आहेत. या कुलाचे
 पूर्वज ‘सिसोद’ निवासी होते. ६ पाणी ७ मालोजी भोसल्यांचा अहमद
 नगरच्या निजामशाहीसी मोठा आधार होता. ८ मालोजीला ‘सरजाह’ हा किंताच
 होता. या पासूनच ‘सर्जी’ शब्द निघाला. भूषण कावि ‘सिंह’ या अर्थी हा
 शब्द वापरतात. ९ ‘भोसला’ शब्दाची कवीने ही अलंकारिक व्युत्तरी
 सांगितकी आहे.

भूषन भनि ताके भयो भुव-भूषन सुत साहि ।
रातौ दिन संकित रहैं साहि सबै जग माहि ॥ ९ ॥

कवित्त मनहरण.

एते हाथी दीन्हे मालकरंद जू के नंद जेते गनि सकति विरच हू की न तिया ।
भूषन भनत जाकी साहिबी सभा के देखे लागैं सब और छितिपाल छिति मैं छिया॥
साहस्र अपार हिंदुवान को अधार, धीर सकल सिसौदिया सपूत कुल को दिया ।
जाहिर जहान भयो साहिजू खुमान बीर साहिन को सरन सिंपाहिन को तकिया॥ १० ॥

दोहा

दशरथ जू के राम भे वसुदेव के गोपाल ।
सोई प्रगटे साहि के श्री सिवराज भुवाल ॥ ११ ॥
उदित होत सिवराज को मुदित भये द्विजदेव ।
कलियुग हव्यो मिट्यो सकल म्लेच्छन को अहमेव ॥ १२ ॥

कवित्त-मनहरण

जाहिन अमर लीन्हो भू पर भुसिल भूप ताहि दिन जीत्यो अरि उर के उछाह को ।
झड़ी छन्दपतिन को जीत्यो भाग अनायास जीत्यो नामकरन मैं करन प्रवाह को ॥
भूषन भनत बाल लीला गढ कोट जीत्यो साहिके सिवाजी करि चाहूं चक्र चाह को ।
बीकापुर गोमुक्षुडा जीत्यो लारिकाह ही मैं ज्ञानी आए जीत्यो दिलीपती पातसाहको
॥ १३ ॥

मालोजीस शहाजी भू—भूषण सत्कुमार हा शाळा ।
पातशहाही चित्तीं धाकत होते यदीय शौर्याळा ॥९॥

मंदारमाला.

दंती^१ दिले एबढे शाहजीने गणूही शकेना विरंची—सुता^२ ।
ज्याच्या सभा—मंडपी म्हाळे धराधीश यच्छ्रेष्ठता पाहता ॥
जो हिंदुवानास^३ आधार शाळा, सिसौदी—कुलीं धीर ज्याने दिला ।
दीनांस पाता, शहांचा विधाता असा गाजला शाहजी भोसला॥१०॥

आर्या.

श्रीराम दशरथाचा, वसुदेवाचा कुमार गोपाळ ।
तोच शहाजी उदरीं प्रगटे शिवराज शौर्य-तेजाळ ॥११॥
शिवराज उदित होता देव—द्विज मुदित जाहले सकल ।
कलियुग सरले, शाळी बवन—अहंता निजातरीं विकल ॥१२॥

मंदारमाला.

थेर शिवाजी अहा ! जन्म कोकीं रिपूसाहची जिकिला त्या दिनी
भाग्यें नुपाचीं सटीच्या दिनीं,^४ कर्ण-कीर्ती तशी नामधानी दिनी^५
कलेसर्वे जिकिले तोरण्याला, स्वमाहात्म्य चारी दिशीं वार्धिले
बाल्यातची जिकिले दक्षिणेला, पुढे यौवनीं दिल्लिला जिकिले॥१३॥

१ हत्ती २ सरस्वती ३ हिंदु लोकांस ४ जन्मानंतर सहाच्या दिवशी
सटीची पूजा करितात त्या दिवशीं ५ बारशाच्या दिवशीं नांव ठेवतात तेव्हां.

दोहा

दन्धन के सब दुग्ग जिति दुग्ग सहार बिलास ।
सिवसेवक सिव गढपती कियो रायगढ बास ॥ १४ ॥

रायगढ-वर्णन.

मालती सवैया^१

जा पर साहि तनै सिवराज सुरेस कि ऐसि सभा सुभ साजै
यों कवि भूषन जंपत है लखि संपति को, अलकापति लाजै ॥
जा मधि तीनिहु लोक कि दीपति ऐसो बडो गढराय विराजै ।
वारि पताल सी माची मही अमरावति की छबि ऊपर छाजै ॥ १५ ॥

हारेगीतिका-छंद^२

मनिमय महल सिवराजके इमि रायगढ मैं राजहीं ।
लखि जच्छ किन्नर असुर सुर गंधर्व हैंसनि साजहीं ॥
उत्तंग मरकत मदिरन मधि बहु मृदंग जु वाजहीं ।
घन-समै मानहु धुमरि करि घन घनपटल गलगाजहीं ॥ १६
मुक्तान की शालिरेन भिलि मनि-माल छजा छाजहीं ।
संथा समै मानहु नखत गन लाल अंबर राजहीं ॥

१ या वृत्तांत ७ भगण असतात व शेवटीं २ गुह असतात. हिंदी भाषेत गुरु अक्षरास देखील मृदु उच्चारानें लघुत्व आणितां येतें म्हणून त्या भाषेत या वृत्तनियमानें फारच थोडया सवैया शुद्ध निघतीले.

२ या छंदांतील प्रत्येक चरण २८ मात्रांचा होतो व शेवटचे अक्षर गुह असतें. १६ व्या मात्रेवर याति असतो,

आर्या.

जे दुर्ग दक्षिणेचे जिकियले त्यात जो करि विलास ।
शिव—सेवक शिव गढप्रति रायगडीं त्या करी स्वयें वास ॥ १४ ॥

रायगढ—वर्णन.

मंदारमाला

व्या रायद्वार्गवरी श्रीशिवाजी—सभा देवतुल्या शुभा शोभते ।
जेथील संपात्ति पाहून चिरीं कुबेरासही लाज कीं बाटते ॥
त्रैलोक्य—काळी निराजे जयाच्या मध्ये, दुर्ग ऐसा दिसे भूवरी ।
माची^३ मही, वारि^३ पाताळ खालीं, वरी शोभते निर्जराची पुरी ॥ १५ ॥

आर्या.

मणिमय मंदिर—माला शिवरायाच्या गडावरी राजे ।
किन्नर—गण सुर—गणही तैशीं भवने करावया साजे ॥
मरकतमय मंदिरिं त्या उठति मनोहर मृदंग पडसाद ।
अंबुदमाला करिते अभ्यपटावरि गभीर कीं नाद ॥ १६ ॥
रत्नखाचित मुक्तावलि महिरापी भवंति वितरिती काती ।
संध्यासमयीं जणुं कीं नक्षत्रे लाल अंबरे वरिती ॥

११२ खंदकाचा जलयुक्त भाग पातालाप्रमाणे व त्यावरील माचीचा
भाग पृथ्वी प्रमाणे असा अर्थ.

^३ तसी मंदिर—माला,

जहँ तहँ ऊर्ध उठे हीरा किरन घन समुदाय है ।
मानो नगन तंबू तन्यो ताके सपेत तनाय हैं ॥ १५ ॥

भूषन भनत जहँ परसि कै मनि पुहुपरागन की प्रभा ।
प्रभु पीत पट की प्रगट पावत सिंधु मेघन की सभा ॥
मुख नागरिन के राजही कहुँ फटिक महलन संग मैं ।
विकसंत कोमल कमल मानहु अमल गंग तरंग मैं ॥ १६ ॥

आनंद सों सुदरिन के कहुँ बदन इदु उदोत हैं ।
नभ सरित के प्रफुल्लित कुमुद मुकुलित कमल कुल होत हैं ॥
कहुँ बावरी सर कूप राजत बद्धमनि सोपान हैं ।
जहँ हंस सारस चक्रवाक बिहार करत सनान हैं ॥ १७ ॥

कितहूँ विसाल प्रवाल जालन जटित अंगनि भूमि हैं ।
जहँ ललित बागानि द्रुमलतानि मिलि रहै द्विलमिलि झूमि हैं ॥
चंपा चमेली चारु चंदन चारि हू दिमि देखिए ।
लवली लवंग यलानि केरे लाखोहों लगि लेखिए ॥ २० ॥

कहुँ केतकी कदली कराँदा कुंद अरु करबीर हैं ।
कहुँ दाख दाढिम सेब कटहल तूत अरु जंभीर हैं ॥
कितहूँ कर्दब कर्दब कहुँ हिताल ताल तमाल हैं ।
पीयूष ते मीठे फले कितहूँ रसाल रसाल हैं ॥ २१ ॥

पुश्चाग कहुँ कहुँ नागकेसरि कतहुँ बकुल असोक हैं ।
कहुँ ललित अगर गुलाब पाटल पटल बेला थाक हैं ॥

जेरें तेरें उठती ऊर्ध्वमुखी किरण हीर-रत्नाचे ।
 बाटे शुभ्र तणावे गगनाच्या शोभतात तंबूचे ॥ १७ ॥
 जेरें पुष्कर-रत्नप्रभा मनोहर सपीत विकसोनी ।
 प्रमुपीतपटासमची कांति लसे, जेवि सिंधु--मेघ--गर्णी ॥
 सुंदर छळना—वदनें विलसति जैं सफटिक-रम्य भवनात ।
 बाटे विकसित आळीं कमळे भागीरथी—तरंगांत ॥ १८ ॥
 सानंद उदित होतीं इंदु--सदश सुंदरी--मुखें कोठें ।
 मंदाकिनींत^३ कुमुदें कमळे कीं विकच जाहळीं वाटे ॥ १९ ॥
 यत्सोपान मण्याचे राजति, कोठें तडागहीं वापी ।
 सारस-चक्र-मराल-द्वंद्वे रमतात जेथ आलापीं ॥ १९ ॥
 भवनांगणीं प्रवाले रचिलेल्या शोभतात किति वेळी ।
 उद्यानांतिल वेळी डोळत असतां प्रकाश करि केळी ॥
 चंदन, चारु चमेळी, चाफा चारी दिशांत हे वृक्ष ।
 लवळी^४, लवंग, एला^५--लतिका लसती सहस्र कीं लक्ष ॥ २० ॥
 कोठें कदळी, केतकी, कुटज कुठें, कुंद, कुरर^६, करवंद ।
 द्राक्ष-लता दाढिम--तरु जंबीराचे कुठें कुठें वृंद ॥
 हिंताल^७, ताल कोठें, कदंब कोठें, तमाळ तरु कोठें ।
 अमृतापरि राचि ज्याची रसाळ ऐसे रसाळ--तरु कोठें ॥ २१ ॥

पुमाग^८ भागकेसर^९ बकुल अशोकहि विशाल लसतात ।
 कोठें गुळाब पाठळ माधविचे लाटवेहि खुळतात ॥

१ पुष्कराज-रत्न २ स्वर्गंगा ३ नेवारी ४ वेलदोडा ५ कण्हेर ६ ताढवळ
 ७ आम्रळा. ८ आयफलाचे झाड, ९ नागचाफा,

कित्हाँ नेवारी माधवी सिंगारहार कहूँ लसै ।
जहूँ भाँति भाँतिन रंग रंग बिहग आनंद सों रसै ॥ २२ ॥

षट् पद

लसत बिहंगम बहु लवनित बहु भाँति बाग महै ।
कोकिल कीर कपोत केलि कलकल करंत तहै ॥
मंजुल महरि मयूर चटुल चातक चकोर गन ।
पियत मधुर मकरंद करत झंकार भृंग घन ॥
भूषण सुबास फल फूल युत छहूँ ऋतु बसत बसंत जहै ।
इमि रायदुग्ग राजत रुचिर सुखदायक सिवराज कहै ॥ २३ ॥

दोहा

तहै नृप रजधानी करीं जीति सकल तुरकान ।
सिंध सरजा रुचि दान में कीन्हों सुजस जहान ॥

काविर्विश्वा वर्णन

देसन देसन ते गुणी आवत जाचन ताहि ।
तिनमें आयो एक कवि भूषण कहियतु जाहि ॥ २५ ॥

दुज कनौज, कुल कश्यपी, रतनाकर सुत धरि ।
बसत तिविक्रम पुर सद्य तरनि तम्भजा तीर ॥ २६ ॥

बीर बीरवर से जहौँ उपजे कवि अह भूप ।
देव बिहारीभर जहौँ विश्वेश्वर तद्रूप ॥ २७ ॥

मधु माधवी निवारी कोठे शृंगारहारे या केली ॥
विविध विहंगम ज्यावरि आनंदे करिति गानमथ केली ॥ २२ ॥

आर्या

लसती सुमनोशाने विविध विहंग-वृद्ध जेथ वसतात ॥
कोकिल कीर कपोत क्रीडा कलकल रवांत करितात ॥
चंचल चकोर चातक, मंजु मयूरी मयूर रमतात ।
मधुर मरंद प्राशुनि गुंजारव भृंगराज करितात ॥
परिमलयुत फल पुर्घे षड्क्षतु अर्पिति ज्यास नव साज ।
शिवरायाद्या वसतिप्रिति शोभे रायदुर्ग नगराज ॥ २३ ॥

आर्या

तेयेच राजधानी केली जिंकून सकल तुकीला ।
दक्षिण-भूप शिवाजी दान-गुणे विस्तरी स्व-कीर्तीला ॥ २४ ॥

कविवंश वर्णन.

शोधित येतात तया देशादेशाहुनी गुणाद्य-गण ॥
आला एक तर्याताचि 'कवि भूषण' ज्यास बेळतात जन ॥ २५ ॥
रत्नाकर-सुत, कश्यप गोत्री, द्विज कान्यकुञ्ज^१ मतिधीर ॥
राहे त्रिविक्रम-पुरी, जें भूषवि सूर्यजा-नदी-तीर ॥ २६ ॥
जेये बीरबलासम कवि-भूर्णीचा घडे अहा ! जन्म ॥
देव विहारीश्वरही निज-वासे स्थान तें करी धन्य ॥ २७ ॥

१ या वरुन स्पष्ट कळून येते की भूषणजी हे कान्यकुञ्ज ब्राह्मण असून कश्यप गोत्री (तिवारी) होते. त्याच्यां वडिलांचे नांव रत्नाकर असून ते यमुनातीरवरील त्रिविक्रम पुराचे राहिवासी होते. याच त्रिविक्रमपुरांत बीरबलाचा जन्म आला होता व विहारीश्वर हें त्या पुरांतील प्रामदैवत होते.

कुल सुलंक चितकूटपति साहस सील समुद्र ।
कवि भूषण पदवी दई हृदयराम सुत रुद्र ॥ २८ ॥

सिव चरित्र लखि यों भयो कवि भूषण के चित ।
भाँति भाँति भूषनिनि सों भूषित करौं कवित्त ॥ २९ ॥

सुकबिन हू की कछु कृपा समुक्षि कविन को पंथ ।
भूषन भूषनमय करत “ शिव-भूषण ” सुभ प्रंथ ॥ ३० ॥

भूषन सब भूषननि मैं उपमहि उत्तम चाहि ।
याते उपमहि आदि दै बरनत सकल निबाहि ॥ ३१ ॥

सोलंकी-कुलभूषण साहस-शीर्णात सिधु-सा ह्यणवी ॥
त्या चित्रकूटभूपेः ‘कवि भूषण’ ही दिली तथा पदवी ॥ २८ ॥

शिवराज-चरित पाहुनि भूषण-कविमन विलोभले तेये ॥
काव्य करावें वाटे, विविधालंकार शोभती जेये ॥ २९ ॥

सत्कविकृपा-प्रसादें उचित तयाच्या पथास अनुसरतो ॥
भूषण मी, ‘शिव-भूषण’ भूषणमय रुचिर काव्य हें रचितो ॥ ३० ॥

विविधालंकारांतरि उपमा रुचिरा गमे सुबुद्धीते ॥
आर्धा तिचेच वर्णन करितो, नईळ काव्य सिद्धीते ॥ ३१ ॥

२५ आणि २६ या कवितांचे मंदारमाला घृत्तांतील
कृपांतरः—

॥ देशांतराहून येतात नाना गुणी लोक विद्याकलाभूषण ॥
॥ त्यांच्यांत आला कवी एक ज्याला जनीं सर्वही बोलती ‘भूषण’ ॥
॥ धीराप्रणी पुन्ह रत्नाकराचा, गुणी कश्यपी कान्यकुञ्ज द्विज ॥
॥ ब्रैविकमाळ्या पुरी सूर्यजेच्या तटीं जी, तियें नांदले पूर्वज ॥

१ विष्णुकूटापासून १३ मैलंवर गहोरा आहे. ‘हृदयराम’ हे गहोराचे
राजे होते व त्यांचेच पुन्ह ‘रुद्र’ यांनी कवीस ‘भूषण’ ही पदवी दिल्याचा
हा उद्देश आहे. हृदयरामाच्या वेळीं गहोराच्या राज्यांत १०४३^३ गांव होते.
आणि राज्यांचे उत्पन्न वीस लाख रुपये होते. बुंदेलखंडच्या छत्रसाळ
राजानेहा स० १९७१ च्या सुमारास गहोराचे राज्य जिकिले.

ग्रंथ प्रारंभ

उपमा

लक्षण-दोहा

जहाँ दुहुनकी देखिए सोभा बनति समान ।
 उपसा भूषन ताहि को भूषण कहत मुजान ॥ ३२ ॥
 जाको वरन कीजिए सो उपमेय प्रमान ।
 जाकी सरबरि कीजिए ताहि कहत उपमान ॥ ३३ ॥

उदाहरण-मनहरण दंडक

मिलूहि कुरुख चकत्ताको निरखि कीन्हो सरजा सुरेस ज्यों दुचित ब्रजराजको ।
 भूषन कुमिस गैरमिसल खरे किये म्लेंच्छ मुरछित करि कै गराज को ॥
 थेरे ते गुमुलखाने बीच ऐसे उमराय लै चङे मनाय महाराज सिवराजको ।
 बाबदार निरखि रिसानो ढीङ दल्खाय जैसे गडदार अडदार गजदाजको ॥ ३४ ॥

अस्याद्य-मालती स्वैया

सासूत्य खाँ दुरजोधन सो औ दुसासन सो जसवंत लिहाच्यो ।
 प्राने सो भाऊ करभ करभ सो लौर सबै दल सो दल भान्यो ॥
 वाहि बिगेय सिवा सरजा भानि भूषन औनि छता यों पूछाच्यो ।
 पारथ कै पुरुषारथ भारथ जैसे जगाय जयद्वय मान्यो ॥ ३५ ॥

ग्रंथ प्रारंभ

उपमा

लक्षण

जेथे दोन वस्तूची समान शोभा दिसून येते तेथे 'उपमा'
अळंकार हणतात ३२

ज्याचे वर्णन करावयाचे ल्यास 'उपमेय' हणतात व ज्याची
उपमा घावयाची ल्यास 'उपमान' हणतात ३३

उदाहरण-मंदारमाला

संतप्त झाला शिवाजी शहाला बघोनी, जसा कृष्ण इंद्रावरी ॥
मानोचित स्थान लाधे न तेव्हां करी गर्जनेने सभा घावरी ॥
कुद्ध द्विपेंद्रास नेती महात प्रयासे जसे शातब्रोनी पुढे ॥
नेती शहाच्याकडे स्नान-गेह्मां, मनस्वी परी मानभंगे अडे ॥३४॥

उदाहरण-दुसरे, मंदारमाला

दुःशासनी मूर्ति दुर्योधनी त्या यशोवंत^१-षाहिस्तखांच्या गणी!
द्रोणापरी भाऊसिंह^२ प्रतापी, गणी कर्ण^३ कर्णापरी अग्रणी ॥
गोटामध्ये साहसाने घुसोनी धरापृष्ठि षाहिस्तखां छेदिला ॥
पार्थे जसा पौरुषे जागवोनी रणी सिंधु-भूपाल^४ संहारिला ॥३५॥

१ इ. स. १६६३ त षाहिस्तखां दक्षिणेत आला तेव्हां त्याच्या बरोबर
मारवाडचा राजा जशवंतसिंग होता. २ बूंदी नरेशाचा पुत्र भाऊसिंहां होता
३ बिकानेरचा युवराज कर्णसिंहां होता याने इ. स. १६३२ ते १६७४ यर्हत
राज्य केले. याला दिल्ली दरबारांतून २ हजार स्वारांची मनसबी होती ४ जयद्रथ,

लुसोपमा

लक्षण-दोहा

उपमा वाचक पद, धरम, उपमेयो, उपमान ।
जामैं सो पूर्णोपमा लुस घटत लौं मान ॥ ३६ ॥

उदाहरण (धर्मलुसा) मालती सवैया

पावक तुल्य अमीतन को भयो मीतन को भयो धाम सुधा को ।
आनंद भो गहिरो समुदै कुमुदावलि तारन को बहुधा को ॥
भूतल माहिं बली सिवराज भो भूषन भाखत शत्रु मुधा को ।
बदन तेज खों चंदन कीरति सोंधे सिंगार बधू बसुधा को ॥ ३७ ॥

अन्यथा मनहरण

आएं दरबार बिल्लाने छरीदार देखि जापता करनहारे नेक हू न मनके ।
मूषन भनत भैसिला के आथ आगे ठाडे बाजे भए उमराय तुजुक करन के ॥
साहि रखो जकि सिव साहि रखो तकि और चाहि रखो चकि बने व्योत अनबन के ।
प्रीषम के भानुसो खुमान को प्रताप देखि तारे सम तारे गए मूँदि तुरकन के ॥ ३८ ॥

अनन्वय

लक्षण-दोहा

जहाँ करत उपमेय को उपमेयै उपमान ।
तह अनन्वै कहत है भूषन सकल सुजान ॥ ३९ ॥

लुसोपमा

लक्षण.

उपमावाचक पद, धर्म, उपमेय आणि उपमान हे ज्या वर्ण-नात पूर्णपर्णे लुस झालेले असतात त्यास ‘लुसोपमा’ अलंकार क्षणतात. ३६

उदाहरण (धर्मलुस)

मंदारमाला.

वैरजिनां पावका सारखा हा, सुहृत्सज्जनाना सुधा-धाम हा^१ ॥
नक्षत्र-माला कुमुद्दूंद रूपी जनांचा प्रकाशे जणो हर्ष हा ॥
राजा शिवाजी बळी भूतलीं हा असे मिथ्यतेचा प्रहंता पहा ॥
तेजांत हा अग्नि, कीर्तींत पाटीरे, पृथ्वीत सौगंध-शृंगार हा ॥ ३७ ॥

उदाहरण दुसरे, (मंदारमाला)

गेला सभा-मंडपीं हा शिवाजी तदा स्तब्ध ते द्वारचारी जन ॥
आला पुढे मान घायास कोणी, करी नव्रतेने कुणी बंदन ॥
शाहा जिवाला जपे, इच्छि हा^२ कीं घडावी धुमाळी अतां या स्थळीं
ग्राष्माक-तेजापरी तेज त्याचें बघोनी बुडे तुर्क-तारावळी ॥ ३८ ॥

अनन्वय

लक्षण.

जेथे उपमेयाचा उपमेयाचेच उपमान केले जाते
तेथे ‘अनन्वय’ अलंकार क्षणतात ३९

१ ही क्षमावर उक्ति आहे. २ चंदन. ३ शिवाजी.

उदाहरण-मालती स्वेच्छा

साहि तनै सरजा तव द्वार प्रतिच्छन दान कि दुंदुभि बाजै ।
 भूषण भिच्छुक भीरन को अति भोजहुते बढि मौजनि साजै ॥
 राजन को गन, राजन ! को गनै ? सादिन मैं न इती छबि छाजै ।
 आजु गरीब नेवाज मही पर तो सो तुही सिवराज बिराजै ॥ ४० ॥

प्रथम प्रतीप

लक्षण-दोहा

जँह प्रसिद्ध उपमान को करि बरनत उपमेय ।
 तहँ प्रतीप उपमा कहत भूषन कविता प्रेय ॥ ४१ ॥

उदाहरण-मालती स्वेच्छा

छाय रही जितही तितही अतिही छबि छीरधि रंग करारी ।
 भूषन सुद्ध सुधान के सौधनि सोधति सी धरि ओप उज्यारी ॥
 यों तम तोमहि चाविकै चंद चहूँ दिसि चांदनि चारु पसारी ।
 ज्यों अफजलहि मारि महीपर कीरति श्री सिवराज बगारी ॥ ४२ ॥

द्वितीय प्रतीप

लक्षण-दोहा

करत अनादर बन्ध को पाय और उपमेय ।
 ताहूँ कहत प्रतीप जे भूषन कविता प्रेय ॥ ४३ ॥

उदाहरण-मंदारमाला

त्वन्मंदिरीं दान—विश्वात गाजे प्रभो ! प्रल्यहीं दुंदुभीचा ध्वनीं ॥
 आकंठ जे भोजनीं तृप्त झाले दिसे मौज ल्या मिक्षुकांच्या गणीं ॥
 भूपाल ! भूपाल कोणी गणावें, न शाहांत दातृत्व ऐसें दिसे ॥
 क्षोणीतबीं क्षोणि-पाळा! दयाळा! तुझ्यासारखा तूंच दाता असे। ४०

प्रथम प्रतीप

लक्षण.

जेथे प्रसिद्ध उपमानाळा उपमेय स्वरूपात वर्णिले असते
 तेथे 'प्रतीप' अलंकार हणतात. ४१

उदाहरण-मंदारमाला.

चोहांकडे क्षीरधीच्या विशुभा प्रभेसारखी शोभेते शुभ्रता ॥
 शोधी सुधा-तुल्य सौधास कीं ही मनोहारिणी भूवरी चारुता ॥
 तारापती संहरोनी तमाळा अशी कौमुदी विस्तरी भूतबीं ॥
 कीं जेविं मारून अफजुल्लखाला शिवानें जगीं कीर्ति विस्तारिली॥ ४२॥

द्वितीय प्रतीप

लक्षण

जेथे वर्ण्य (उपमेय) वस्तूचा अनादर करून अन्य उपमेय
 योजिले जातें तेथेही 'प्रतीप' अलंकार होतो ४३

उदाहरण—दोहा

शिव ! प्रताप तव तरनिसम, अरि पानिप हर मूल ।
गरब करत केहि हेत है बडबानल तो तूल ॥ ४४ ॥

तृतीय प्रतीप

लक्षण—दोहा

आदर घटत अबन्य को, जहाँ बन्य के जोर ।
तृतीय प्रतीप बखानहीं तहँ कविकुल सिरमोर ॥ ४५ ॥

उदाहरण—दोहा

गरब करत कत चांदनी हीरक छीर समान ।
फैली इती समाज गत कीरति सिवा खुमान ॥ ४६ ॥

चतुर्थ प्रतीप

लक्षण—दोहा

पाय बरन उपमान को, जहाँ न आदर और ।
कहत चतुर्थ प्रतीप है भूषन कवि सिरमौर ॥ ४७ ॥

उदाहरण—कवित मनहरण

चंदन मैं नाग, मद भन्यो इद्रनाग, विष भरो सेस नाग कहैं उपमा अबस को ? ।
भोर ठहरात न कपूर बहरात, मेघ सरद उडात बात लागे दिसि दस को ॥
झामु नीलग्रीव, भौंर पुंडरीकही बसत, सरजा सिवाजी सन भूषन सरस को ।
छारधी मैं पंक, कलानिधि मैं कलंक, याते रूप एक टंक ए लहैं न तव जस को ॥ ४८ ॥

उदाहरण--आर्या

शिव ! तव विक्रम रविसम, अरितेजाचा समुद्र हरणारा ॥
गर्व करितसे कां तरि ? वडवानल तदुदर्तत वसणारा ॥ ४४ ॥

तृतीय प्रतीप

लक्षण

उपमानाविषयीं अनादर वाढून उपमेयाविषयीं आदर वाढूं
लागला झणजे तृतीय 'प्रतीप, अलंकार होतो. ४५

उदाहरण--आर्या.

हीरक-दुर्घ समान प्रभामयी चमकते कुँठे तारा ॥
इकडे भूतल व्यापी शिव—सरजाची शुभा यशो—धारा ॥ ४६ ॥

चतुर्थ प्रतीप

लक्षण

उपमान उपमेयाच्या योग्यतेपेक्षां कमी प्रतीचे आहे
असें जेथे वर्णन असते तेथेही चतुर्थ 'प्रतीप' अलंकार
होतो ४७

उदाहरण—मंदारमाला

मैलागिरी चंदनीं नाग राहे, मर्दे इंद्र नागासही व्यापिले ॥
कर्पूर वायूसर्वे छुस होई, उषा चंचला प्रख्याहीं आढळे ॥
क्षीरोदधीच्या तळीं पंक राहे, कलंकी कलास्वामि देहीं असे ॥
हिंद-स्वराज्य-प्रजानाथ! कोठे न तुल्योपमा त्वशशाला दिसे ॥ ४८ ॥

पंचम प्रतीप

लक्षण-दोहा

हीन होय उपमेय सों नष्ट होत उपमान ।
पंचम कहत प्रतीप तेहि भूषण सुकवि सुजान ॥ ४९ ॥

उदाहरण—कवित्त मनहरण

तो सम हो सेस सो तो बसत पताल लोक ऐरावत गज सो तो इंद्रलोक सुनियै ।
दुरे हंस मानसर ताहि मै कैलासधर सुधा सुरबर सोऊ छोडि गयो दुनियै ॥
सूर दानी सिरताज महाराज सिवराज रावरे सुजस सम आजु काहि गुनियै ।
भूषण जहाँ लौं गनौं तहाँ लौं भटाकि हाञ्चों लखिये कछू न केती बाँतै चित चुनियै ॥ ५०

अपरंच—मालती सवैया

कुँद कहा पय वृंद कहा अरु चंद कहा सरजा जस आगे ?
भूषण भानु कुसानु कहाब खुमान प्रताप महीतल पागे ?
राम कहा द्विजराम कहा बलराम कहा रन मैं अनुरागे ?
बाज कहा मृगराज कहा अति साहस मैं सिवराज के आगे ? ॥ ५१ ॥

यों सिवराज को राज अडोल कियो सिव जोब कहा धुव धू है ?
कामना दानि खुमान लखे न कछू सुर-रुख न देव-गऊ है ?
भूषण भूषण मैं कुल भूषण भौसिला भूप धरे सब भू है ।
मेर कछू न कछू दिगदंति न कुडलि कोल कछू न कछू है ॥ ५२ ॥

पंचम प्रतीप

लक्षण

उपमेयामुळेच उपमान हीन ठरून नष्ट होत असले म्हणजे
तेथे पंचम 'प्रतीप' अलंकार होतो.

उदाहरण—मंदारमाला

श्री शेष आहे तुझ्या सारखा तो, परी वास पाताळ लोकीं करी ॥
ऐरावत—स्थानही इंद्र—लोकीं, तसा मानसीं हंस राहे दुरी ॥
सोङ्गन गेली सुधा भूतळाला, तुशीं कीर्ति तोलूं कुणाशीं तरी ॥
शोधून शोधून मी हारलों बा, कुठे वस्तु तुल्या दिसे ना परी ॥ १० ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

कोठे पयोबृंद, तो कुंद कोठे, कुठे चंद्र, सर्जा—यशाच्यापुढे ?
वानूं कसा भानु किंवा कृशानूं प्रतापासवे, हेच कोडे पडे !
श्रीराम कोठे, बळीराम कोठे महाबाहु—युद्धानुरागातरीं ?
काकोळ^१ कोठे, कुठे केसरीही, कसे तुल्य तत्साहसाला तरी ? ॥५१॥

उदाहरण ३ रें—मंदारमाला

शंभू करी राज्य व्याचे असें कीं, धूरवाचे कुठे धौव्य^२ सांगा अतां॥
या कामना—पूरकातें बघोनी गमे कामधेनू-तरुहां^३ वृथा ॥
भू पाळिली भोसले—भूषणानें स्वबाहु—प्रतापे, खरा भूप हा ॥
श्रीशेष, दिगंदंति, मेरू, वराह श्रुती ऐकते मात्र नामे पहा ॥ ५२ ॥

उपमेयोपमा

लक्षण-दोहा

जहाँ परस्पर होत हैं उपमेयों उपमान
भूषन उपमेयोपमा ताहि बखानत जान ॥ ५३ ॥

उदाहरण—कवित्त मनहरण

तेरो तेज, सरजा समत्थ ! दिनकर सो है, दिनकर सोहै तेरे तेज के निकर सो,
भौसिला भुवाल ! तेरो जस हिमकर सोहै, हिमकर सोहै तेरे जस के अकर सो ॥
भूषन भनत तेरो हियो रतनाकर सो, रतनाकरो है तेरे हिय सुखकर सो ॥
साहिके सपूत सिव साहि दानि ! तेरो कर सुरतरु सोहै, सुरतरु तेरे कर सो ॥ ५४ ॥

मालोपमा

लक्षण-दोहा

जहाँ एक उपमेय के होत बहुत उपमान ।
ताहि कहत मालोपमा भूषन मुकवि सुजान ॥ ५५ ॥

उदाहरण—कवित्त मनहरण

इद्र जिमि जंभपर, बाढब सुअंभ पर, रावन सदंभ पर रघुकुल-राज है ।
पैन बारिबाह पर, संभु रतिनाह पर, ज्यों सहसबाह पर राम द्विजराज है ।
दावा दुमदंड पर, चीता मृग झुँड पर भूषन बितुंड पर जैसे मृगराज है ।
तेज तम अंस पर, कान्ह जिमि केस पर, ज्यों मलिछ्छ अंस पर स्वेर सिवराज है ॥ ५५ ॥

शिवराज-भूषण

र. बा. कैलंडर

श्री शिवाजी व भूषण.

हा भोसले भूप गाळी शिवाजी तसा भूतली म्लेच्छ वंशावरी ॥ पा. २७
श्रीकृष्ण द्या, जळगांव

उपमेयोपमा

लक्षण

जेर्थे उपमेय व उपमान दोघेही परस्पर तुल्य असतात तेर्थे 'उपमेयोपमा' अलंकार ह्याणतात (ह्याणजे प्रथम एका वस्तूला दुसऱ्याची उपमा दिल्यानंतर तिलाच पहिलीची उपमा देणे. ५३

उदाहरण—मंदारमाला.

त्वत्तेज राया! रवीसारखे, तो रवीहि तुझ्या दिव्य तेजापरी ॥
कीर्ति त्वदीया शशीसारखी, तो शशीहि तुझ्या कीर्ति-पुंजापरी ॥
त्वचित्त रत्नाकरासारखे वा ! तसा रत्न^१-धी रम्य चित्तापरी ॥
हस्त प्रभो! कल्पवल्लीपरी ते, अहा! कल्पवल्लीही हस्तापरी॥५४॥

मालोपमा

लक्षण.

जेर्थे एका उपमेयाचे अनेक उपमानांनी वर्णन केलेले अस तेर्थे 'मालोपमा' अलंकार ह्याणतात. ५५

उदाहरण—मंदारमाला

जंभावरी इंद्र, लंकापतीच्यावरी कीं जसा जानकीचा पती ॥
मेघावरी वायु, कामावरी कीं महादेव--ज्याची तपाची रती ॥
दुःशासनाच्या वरी भीमि, किंवा कन्हय्या जसा दुष्ट कंसावरी ॥
हा भोसले--भूप गाळी शिवाजी तसा भूतलीं म्लेंच्छ वंशावरी॥५६॥

ललितोपमा

लक्षण-दोहा.

जहँ समता को दुहुन की लीलादिक पद होत ।
 ताहि कहत ललितोपमा सकल कविन के गोत ॥ ५७ ॥
 बिहसत, निदरत, हँसत जहँ छवि अनुसरत बखानि ।
 सत्रु मित्र इमि औरज लीलादिक पद जानि ॥ ५८ ॥

उदाहरण- कवित मनहरण.

साहि तनै सरजा सिवाकी सभा, जामधी है मेरुवारी सुरकी सभा को निदरति है।
 भूषन भनत जाके एक एक सिखरते केते धौं नदी नदकी रेल उतरती है।
 जोन्ह को हँसति जोति हिरा मनि मादिरन कंदरन मैं छवि कुह की उछरति है॥
 ऐसो ऊँचो दुरग महाबली को जामै नखतावली सों बहस दिपावली धरति है॥५९॥

रूपक

लक्षण-दोहा

जहाँ दुहुन को भेद नहि बरनत सुकवि सुजान ॥
 रूपक भूषन ताहि को भूषन करत बखान ॥ ६० ॥

ललितोपमा

लक्षण

जेथे लीलादि पदे दोहोच्या (उपमेयोपमानाच्या) समतेला कारण होतात तेथे ‘ललितोपमा’ अलंकार म्हणतात. ५७

“ ज्या वर्णनांत शर्तु, मित्र व इतर देखील उपहासमय, निरीक्षणमय आणि हास्यमय कातीला अनुसरतात अशा वर्णनांतील पदांना ‘ लीलादि—पदे ’ म्ह० ५९

उदाहरण—मंदारमाला

मेरुवरी निर्जरांची सभा, श्री शिवाजी—सभा तेविं दुर्गावरी ॥
एकैक शृंगी जयाच्या वहाती नदीनिर्झर—स्रोत भूमीवरी ॥
यन्मंदिराची हंसे रत्नकाती अमेची^१ दडे कृष्णता कंदरी ॥
ठऱ्युंग ऐसा बळी-दुर्ग, ज्याची लसे दीप-भा व्योम^२-तारांतरी ॥५९॥

रूपक

लक्षण

जेथे उपमान व उपमेय यांचे अभेद वर्णन असते तेथे ‘रूपक’ अलंकार होतो ६०

^१ अमावास्येची ^२ आकाशतारांगणांत

उदाहरण-छप्पय

कलिजुग जलधि अपार उच्च सधरम्म उम्मिमय ।
 लच्छनि लच्छ मलिच्छ कच्छ अह मच्छ मगर चय ॥
 नृपति नदीनद वृद्ध होत जाको मिलि नीरस ।
 भनि भूषन सब भुम्मि घेरि किन्निय सुआप बस ॥
 हिंदुवान पुन्य गाहक बनिक तासु निवाहक साहि सुब ।
 वर बादवान किरवान धरि जस जहाज सिवराज तुब ॥ ६१ ॥

अन्यथा-उदाहरण

साहिन मन समरथ जासु नवरंग साहि सिंह ।
 हृदय जासु अब्बास साहि वहुबल बिलास थिरु ॥
 एदिलसाहि कुतुन्ब जासु जुग भुज भूषन भनि ।
 पाय म्लेच्छ उमराय काय तुरकानि आन गनि ॥
 यह रूप अवनि अवतार धरि जेहि जालिम जग देडियव ।
 सरजा सिव साहस खगग गहि कलिजुग सोइ खल खंडियव ॥ ६२ ॥

अपरंच-कवित्त मनहरण

सिंह थरि जाने बिन जावली जँगल भठी हठी गज एदिल पठाय करि भटकयो ।
 भूषन भनत देखि भभरि भगाने सब टिमत हिये मैं धारि काहुवै न हटकयो ॥
 साहि के सिवाजी गाजी सरजा समरथ महा मदगल अफजलै पंजाबल पटकयो ।
 ता बिगर व्है करि निकाम निज धाम कह आकुत महाउत सु आंकुस लै सटकयो ॥
 ६३ ॥

उदाहरण-मंदारमाला.

गंभीर अब्धी असे हा कलीचा नव्या धर्मवीचीमुळे तामस ॥
 संक्रीडती म्लेच्छ हे मच्छ, राजे नदीरूप होती किती नीरस ॥
 पुण्येच्छु हिंदू वणिग्रूप तेथे, शहाजी—सुना लांजला तारिशी ॥
 तूं खऱ्ह—शीडास हस्तीं धरोनी यशोरूप नौकेस संवाहशी ॥६१॥

उदाहरण २ रें मंदारमाला.

औरंगशाहा असे शीर्ष ज्याचे, शहंशाह ‘अब्बास^१’ हें अंतरा॥
 आदीलशाहा^२ कुतुब्शाह^३ दोघे प्रतापीच भागी जयाचे कर॥
 यत्पाद यदेह कीं म्लेच्छ—तुर्क, क्षीतीला छली रूप हें दारुण॥
 येई भवानी—^४ कृपाणेश, टाकी विराटास या भूतलीं छेदुन ॥६२॥

उदाहरण ३ रें मंदारमाला.

नेणे हरि—स्थान तो जावळीचे, शहा ‘अफजुल’ श्रेष्ठ धाडी करी^५ ॥
 जों देखिली झेंप पंचाननाची, पळाले, न तत्साहा कोणी करी ॥
 सर्जी शिवाजी रणामाजि गाजी^६ गजश्रेष्ठ त्वां ध्वंसिला छेदिला ॥
 त्यावीण ‘याकूत’ ज्ञाळा निकामी पळे वेउनी अंकुशाला भळा ॥६३॥

१ हा त्या वेळी इराणचा बादशाहा होता. शहजहान आणि औरंगजेब यांच्याशीं त्याचा पत्रव्यवहार होता. २ विजापूरची पातशाही ३ गोवळ कोंध्याची पातशाही. ४ शिवाजी ५ हत्ती ६ याकुतखान, हा अफजूल खानाच्या बरोबर आला होता याला येथे महाताची व अफजूलखानाला हत्तीची उपमा दिली आहे. हा खानाच्या बधानंतर विजापूरास पळून गेला.

रूपक के दो अन्य भेद (न्युनाधिक)

लक्षण-दोहा.

घटि बढि जहँ बरनन करै करिकै दुहुन अभेद।
भूषन कवि औरौ कहत द्वै रूपक के भेद ॥ ६४ ॥

उदाहरण--कवित्त मनहरण

साहि तनै सिवराज भूषण सुजस तव विगिरकलंक चंद उर आनियतु है ।
पंचानन एकही बदन गनि तोहि गजानन गज बदन बिना बखानियतु है ॥
एक सीसही सहस्रीस कला करिबे को दुहुँ दग सौं सहस्रदग मानियतु है ।
दुहुँ कर सौं सहसकर मानियतु तोहि दुहुँ वाहु सौं सहसवाहु जानियतु है ॥ ६५ ॥

जेते हैं पहार भुव माहिँ पारावार तिन सुनिके अपार कृपा गहे सुख फैल है।
भूषन भनत साहि तनै सरजा के पास आइबे को चढ़ा उर हौंसनि की ऐल है ॥
किरवान बज्र सौं बिपच्छ करिबे के डर आनिकै कितेक आये सरन की गैल है ।
मधवा मही मैं तेजवान सिवराज बीर कोट करि सकल सपच्छ किए सैल है ॥ ६६ ॥

परिणाम

लक्षण-दोहा.

जहँ अभेद करि दुहुन सौं करत और स्वे काम ।
भनि भूषन सब कहत हैं तासु नाम परिणाम ॥ ६७ ॥

रूपकाचे आणखी दोन प्रकार. (न्यूनाधिक)

लक्षण.

जेथे उपमान उपमेयाचे अभेद वर्णन न्यूनाधिक मावाने केळे जाते तेथेही 'रूपक' अलंकार होतो ६४

उदाहरण—मंदारमाला.

वीरोत्तमा ! निष्कलंकी शशीच्यापरी त्वदशाला कवी केखिती ॥
एका मुखाचा जरी तुं, तुला भव्य पंचाननच्या यर्णे वर्णिती ॥
होशी द्विनेत्रे भद्रस्त्राक्ष, तैसा सहस्री मुजांना द्विव हूमुळे ॥
नामेच होशी शिवासारखा तुं, तुला पाहर्ता विन्न दूरी पळे ॥६५॥

मंदारमाला.

भूमीवरी जेवढे हे गिरी, ते कृष्ण ऐकुनीया सुखी जाहले ॥
स्थांच्या मर्नी वाढली हौस भारी शिवाच्या करी यावया हर्षले ॥
तत्खड्ड—वज्रे विपक्षी न व्हावें हाणोनी किती नम्र पायी गिरी ॥
ही भूतली इंद्र आहे दयाळू तटाने तयां पक्षधारी करी ॥६६॥

परिणाम

लक्षण

जेथे उपमेय उपमानाच्या अभेद वर्णनांत स्वर्कार्यसाधन घडते तेथे 'परिणामाळंकार' हाणतात* ६७

* श्री छत्रपती शिवाजी महाराज * उपमेयद्वाग केली जाणरी क्रिया जेथे उपमानकृत समजली जाते तेथेही परिणाम अलंकार मानितात.

उदाहरण-मालती सबैया

भौसिला भूप बली भुव को भरु भारी भुजंगम सों भुज लीनो ।
 भूषन तीखन तेज तरनि सो बैरिन को कियो पानिप हीनो ॥
 दारिद दौ करि बारिद सों दलि त्यों धरनीतल सीतल कीनो ।
 साहि तनै कुलचंद सिवा जस-चंद सों चांद कियो छबि छीनो ॥ ६८ ॥

अन्यच्च-कवित मनहरण

बीर बिजैपुर के उजीर निसिचर गोलकुङ्डावारे धूधू ते उडाए हैं जहान सो ॥
 मंद करि मुखरुचि चंद चकता का, कियो भूषन भूषित द्विज चक्र खानपान सों ।
 तुरकान मलिन कुमुदिनी करी हैं हिंदुवान निलिनी खिलायो विविध विधान सों
 चाह सिव नामको प्रतापी सिव साहि सुव तापी सब भूमि यों कृपान भासमान सों॥
 ॥ ६९ ॥

उल्लेख

लक्षण-दोहा.

कै बहुतै कै एक जहँ एक वस्तुको देखि ॥
 बहु विधि करि उल्लेख है, सो उल्लेख उलेखि ॥ ७० ॥

उदाहरण-मालती सबैया

एक कहैं कलपदुम है इमि पूरत है सबकी चित चाहै ।
 एक कहैं अवतार मनोज को यों तन मै अति सुंदरता है ॥
 भूषन एक कहैं महि इंदु यों राज विराजत बाढ्यो महा है ।
 एक कहैं नरसिंह है संगर एक कहैं नरसिंह सिवा है ॥ ७१ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

शेषापरी वाहतो भूमि—भार प्रतापी शिवाजी स्वबाहूवरी ॥
 तेजोविहीन स्वशत्रूस लोकीं करी हा स्वतेजे रवीच्यापरी ॥
 दारिद्र्य—दावाग्नि लागी हरोनी पयोदापरी शातवी भूतल ॥
 वंशातला चंद्र हा, कीर्ति-चंद्रे करी क्षीण चंद्रप्रभा—मंडल ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

रात्रिचरा सारख्या एदिलानीं कुतुब्शाही घूकास संहारिले ॥
 दिल्लीश—चंद्रप्रभा मंद केली, द्विजांच्या गणालागि संतोषिले ॥
 तुकीं-कुमुदत्पंक्ति विम्लान केल्या प्रफुल्ला करी हिंदवी पगिनी ॥
 नामप्रतापी शिवासारखा हा, कृपाणार्क—तेजे लसे मेदिनी ॥६९॥

उल्लेख

लक्षण

एक अथवा अनेक जन जेथे एका वस्तूका पाहून तिचा
 अनेक तर्कानीं उल्लेख करितात तेथे ‘उल्लेख’ अलंकार
 जाणवा. ७०

उदाहरण—मंदारमाला

कोणी म्हणे हा असे कल्पवृक्ष, प्रकर्षे करी पूर्ण सत्कामना ॥
 कोणी म्हणे हा मनोजावतार, स्वरूपे हरी काभिनींच्या मना ॥
 युद्धातला सिंह वाटे कुणाला, नृसिंहावतारी कुणा वाटला ॥
 भासे कवीला शिवाजी शशी हा, दिसंदीस कांतिप्रती पावला ॥७१॥

पुनरर्पि यथा-मनहरण दंडक

कवि कहै करन, करनजीत कमनैत, अरिन के उर माहिं कीन्हो इमि छेव है ।
कहत धरेस सब धराधर सेस ऐसो और धराधरन को मेव्हो अहमेव है ॥
भूषण भनत मद्राराज सिवराज तेरो गजकाज देखि कोऊ पावत न भेव है ।
कहरी यदिल, मौज लहरी कुतुब कहै, बहरी निजाम के जितैया कहैं देव है ॥ ७२ ॥

ऐज प्रतिपाल भूमिभार को हमाल चहुँ चक को अमाल भयो दंडक जहान को ।
साहिन को साल भयो जवाल को जवाल भयो हर को कृपाल भयो हारके विधान को ॥
बीर रस ख्याल रिवराज भुवपाल तुव हाय के विशाल भयो भूग्न बखान को ।
तेरो करबाल भयो दच्छिन को ढाल भयो हिंदु को दिवाल भयो काल तुरकानको ॥ ७३ ॥

स्मृति

लक्षण-दोहा

सम सोभा लाखि आन की सुधि आवति जेहि ठौर ।
स्मृति भूषण तेहि कहत है भूषण कवि सिरमौर ॥ ७४ ॥

उदाहरण-मनहरण दंडक

तुम सिवराज ब्रजराज अवतार आज तुमही जगत काज पोषत भरत है ।
तुम्हैं छोडि याते काहि बिनती सुनाऊँ मैं तुम्हारे गुन गाऊँ तुम ढाले क्यों परत होइ ॥
भूषण भनत वहि कुँ मैं नयो गुनाह नाहक समुक्षि यह चित मैं धरत है ।
और बांभनन देखि करत सुदामा सुधि मोहिं देखि काहे सुधि भृगु की करत है ॥ ७५ ॥

उदाहरण २ रे मंदारमाला

तूर्णे कवी बोलती ‘कर्ण,’ तैसे धनुर्धारि ‘कर्णारि’ संबोधती ॥
 सारे धराधीश शेषोपमेने ‘धराधार’ नार्मात उल्लेखिती ॥
 त्वद्राज—नीती गभीरा अशी कां, न लागे तिचा अंत, ती निस्तुला॥
 आदील बोले ‘मनस्वी’ तुला तो ‘यशस्वी’ कुतुब्शाह बोले तुला॥७२॥

उदाहरण ३ रे मंदारमाला.

भू—भारहारी प्रतिज्ञाविहारी जगदक्षणी दंडधारी परी ॥
 सन्मार्गचारी जना सत्यकारी कठोगास होशी कुठारापरी ॥
 धारागणी तीव्र—खङ्गप्रहारी, तुझ्या शोभते दान—वारी करी ॥
 म्लेच्छास काळापरी खङ्ग तूँसे महाराष्ट्र—भूमीस ढाळेपरी ॥ ७३ ॥

स्मृति

लक्षण

सम शोभा पाहून जेथे अनुभवलेल्या वस्तूची स्मृति होते
 तेथे ‘स्मृति, अलंकार होतो ७४

उदाहरण—मंदारमाला.

कृष्णावतारी शिवाजी नृपाळा ! जगाला तुळ्ही पोषितां पाळिता ॥
 सांगूं विनंती तुळ्हावरीण कोणा ? उदासीन कां कीर्ति—काव्यी स्वता ?
 झाला द्विजाच्या कुलीं जन्म माशा, मडा देषितां कां वृथा अंतरी ?
 होई सुदाम स्मृती अन्य विरो, मला पाहतां कां भृगूनी^१ तरी॥७५॥

^१ विजापूरचा पातशाहा ^२ भृगूने विष्णुस लाथ मारिली होती,

ब्रम

लक्षण—दोहा.

आन बात को आन मैं होत जहाँ भ्रम आय ।
तासों भ्रम सब कहत है, भूषण सुकवि बनाय ॥ ७६ ॥

उदाहरण—मालती सवैया.

पीय पहारन पास न जाहु यों तीय बहादुर सों कहै सोरैं ॥
कौन बचै है नवाब तुम्हैं भनि भूषण भौसिला भूपके रोरैं ॥
बादि सइतखँहू को कियो जसवंत से भाऊ करन्न से दोरैं ॥
साहि सिवा के सुबीरन सों गो अमीर न बाचि गुनीजन धोरैं ॥ ७७ ॥

संदेह

लक्षण—दोहा.

कै यह कै वह यों जहा होत आनि संदेह ।
भूषण सो संदेह है या मैं नहिं संदेह ॥ ७८ ॥

उदाहरण—कवित मनहरण

आवत गुसुलखाने ऐसे कछु त्योर ठाने जाने अवरंगजू के प्रानन को लेवा है।
रस खोट भए ते अगोट आगेर मैं सातौं चौकि डॉकि आनि घर किन्हों हइ रेवा है।
भूषण भनत वह चहूं चक्क चाहि कियो पातसाहि चकताकी छातिमाहि छेवा है।
जान्यो न परत ऐसे काम है करत कोऊ गंधरब देवा है कि सिद्ध है कि सेवा है
॥ ७९ ॥

भ्रम लक्षण

एका वस्तूच्या वर्णनात काहीं निराळ्याच अन्य वस्तूचा भ्रम उत्पन्न होत असला ह्याणजे तेथे 'भ्रम' अलंकार ह्याणतात ७६

उदाहरण—मंदारमाला

जावें न नाथा ! गिरीसंनिधानीं अमीरास कांता सचिता वदे ॥
सांगा तुह्या वांचवी कोण कैसा शिवाच्या असह्य प्रकोपामधें ? ॥
घायाळ षाहिस्तखानास केळा, यशःसिंह तो कर्ण तो जिंकिला ॥
ज्ञानी गुणी घोषती—“मावळेशः-प्रवीरापुढे मीर ना वांचला” ॥

संदेह लक्षण

हें किंवा तें अशा प्रकारचा जेथे संशय उत्पन्न होतो तेथे 'संदेह' अलंकार ह्याणतात ७८

उदाहरण—मंदारमाला

तेथें^४ असा ठाकला कीं शाहाचा अतीं प्राण बेईल हा धाउनी ॥
मैत्री उडाळी, पहाऱ्यास टाळी, करी हद रेवौं घरीं येउनी ॥
इच्छी चतुर्दिक्पुभुत्वास जेव्हां, निवे शद्व शाहा-मुखातून 'हाँ'! ॥
ठावें न कोणा करी कार्य ऐसे, असे यक्ष कीं देव गंधर्व हा! ॥७९॥

१ जसवंतसिंग २ बिकानेरचे महाराज कर्णसिंह, इ. स. १६५७ त अहमदनगर येथें कारतलबखां व नौशेरीखां यांच्या वरोबर महाराजांचे जें युद्ध झाले त्यांत कर्णसिंह होते. ३ शिवाजीपुढे ४ औरंगजेबाच्या स्नानगृहांत ५ नर्मदा ६ दुःखजनक 'हा !' शद्व.

शुद्ध अपन्हुति

लक्षण—दोहा

आन वात आरोपिए साँची वात दुराय ।

शुद्धापन्हुति कहत है भूषण सुकवि बनाय ॥ ८० ॥

उदाहरण—मनहरण उदंड

चमकतीं चपला न, फेरत फिरगें भट; इंद्र को न चाप, रूप बैरष समाज को ।
 धाए धुरवान, छाए धूरि के पटल, मेघ गा जिबो न बाजिबो है दुंदुभि दराज को ॥
 भौंसिला के डरन डरानी रिपु गानी कहैं, पिया भजौं, देखि उदौ पावसके साजको ।
 धन की घटा न गज घटनि सनाह साज भूषण भनत आयो सेन सिवराज को ॥ ८१ ॥

हेत्वपन्हुति

लक्षण—दोहा

जहाँ जुगति सों आन को कहिए आन छपाय ।

हेतु अपन्हुति कहत हैं ताकहँ कवि—समुदाय ॥ ८२ ॥

उदाहरण—दोहा

सिव सरजा के कर लसै सो न होय किरवान ।

भुज भुजगेस भुजंगिनी भखति पौन अरि प्रान ॥ ८३ ॥

शुद्धापन्हुति

लक्षण

सल्ल गोष्ट बाजूस सारून तिजवर अन्य गोष्टीचा आरोप करणे याला ‘शुद्धापन्हुति’ म्हणतात. (म्हणजे उप-मेयाचा निषेध करून हें उपमानच आहे असें वर्णन) ८०

उदाहरण-मंदारमाला

विदुल्लता ही न, ही खङ्ग—माला; नभक्षाप नोहे पताका उभी ॥
नोहे धुके हें, रजाची महोर्मी; पयोद—ध्वनी हा न, ही दुंदुभी ॥
वैराग्ना भोसले—कंपिता ती म्हणे—‘नाथ ! धावा इथोनी त्वरें,॥
मेघावली ही न, हे युद्ध—दंती; पहा ही शिवाची चमू संचरे ॥८१॥

हेत्वपन्हुति

लक्षण

जेथे युक्तीनें एक गोष्ट लपबून दुसरी सांगितळी जाते तेथे ‘हेत्वपन्हुति’ अलंकार होतो. ८२

उदाहरण-आर्या

शिव—भूपाल्या हस्तीं शोभतसें खङ्ग; तें नव्हें शाळ !
भुज-भुजगेश—भुजंगिनि पवन—अरिप्राण भक्षिती सल्ल ॥ ८३ ॥

पुनरपि—कविता मनहरण

भाष्यत सकल सिव जी को करवाल पर भूषण कहत यह करि कै विचार को ।
लीन्हो अवतार करतार के कहे तें कलि म्लेच्छन हरन उद्धरन भुव भार को ॥
चंडी व्है घुमेडि अरि चंड मुँड चाबि करि पीवत रुधिर कछु लावत न बार को।
निज भरतार भूत भावन की भूख मेटि भूषित करत भूतनाथ भरतार को ॥८४॥

र्यस्तापन्हुति

लक्षण—दोहा.

वस्तु गोय ताको धरम आन वस्तु मैं रोपि ।
र्यस्तापन्हुति कहत काबि भूषण मति वोपि ॥ ८५ ॥

उदाहरण—दोहा.

काल करत कलिकाल मैं नहि॑ तुरकन को काल ।
काल करत तुरकान को सिव सरजा करवाल ॥ ८६ ॥

पुनरपि—कविता मनहरण.

तेरे ही भुजानं पर भूतल को भार, कहिबे को सेसनाग दिगनाग हिमाचल हैं ।
तेरो अवतार जग पोसन भरनहार कछु करतार को न तामधि अमल है ॥
साहिन मैं सरजा समत्य सिवराज कबि भूषण कहत जीबो तेरोई सफल है ।
तेरो करवाल करै म्लेच्छन को काल बिनु काज होत काल बदनाम धरातल है॥८७॥

उदाहरण २ रे मंदारमाला

खङ्ग—प्रशंसा शिवाभ्या कराची जगी ऐकिली, उक्ति ही सूचली ॥
ही झळेच्छा-भूमारची उद्धाराया विधि-प्रोक्त देवावतारी बली ॥
चंडी-भवाँनी, प्रचंडादि मुंडाप्रती चावते रक संप्राशिते ॥
भूतेशै-तृती घडे जाणुनी ही तया कंठिं मुंडावली अपिते ॥८४॥

पर्यस्तापन्हुति

लक्षण

वस्तु लपवून तिचे धर्म अन्य वस्तंवर आरोपित करणे याला
‘पर्यस्तापन्हुति’ झाणतात ८५

उदाहरण—आर्या.

या कळि—काळी न करी तुकीचा काळ तो महाकाळ
तें काळ-कार्य करितो शिव—सरजाचा कराळ करवाले ॥८६॥

उदाहरण २ रे मंदारमाला

भू—भार तूऱ्याच बाहूवरी वा । कथायास दिग्नांगे कीं शेष हा ॥
त्वजन्म आहे जगत्पोषणाला विरंचीर्सं स्याची न चिंता अहा ॥
सर्वी नरेशात दू श्रेष्ठ होशी, तुझे जन्म—साफल्य लोकांतरी ॥
ती त्वद्दैवानी करी काळ-कार्ये रिकामा फिरे काळ भूमीवरी॥८७॥

१ श्री छत्रपति. २ चंडीरूप भवानी खङ्ग. ३ शंकर. ४ तरवार. ५ शेष
मस्तकावर पृथ्वी आहे व दिग्नांग तिला सांभाळित आहे. ६ शा केवळ बोल-
मध्या नोडी. असा अर्थ, ७ ब्रह्मदेवास. ८ भवानिखङ्ग.

आंतापन्हुति

लक्षण—दोहा

संक आन को होत ही जहँ भ्रम कीजे दूरि ।
आंतापन्हुति कहत हैं तहँ भूषन कवि भूरि ॥ ८८ ॥

उदाहरण—कवित मनहरण

साहि तनै सरजा के भय सों भगाने भूप मेरु मैं लुकाने ते लहत जात वोत है
भूषन तहाँ मरहटपति के प्रताप पावत न कल अति कौतुक उदोत है ॥
“सिव आयो सिव आयो” संकर के आगमन सुनि कै परान ज्यों लगत अरि गोत हैं ।
“सिव सरजा न यह सिव है महैस” करि योहीं उपदेश जच्छ रच्छक से होत है ।
॥ ८९ ॥

पुनः मालती सबैथ्या

एक समै सजि कै सब सैन सिकार को आलमगीर सिधाए ।
“ आवत है सरजा सम्हरौ ” एक ओरते लोगन बोल जनाए ॥
भूषन भो भ्रम औरंग के सिव भौचिला भूपकि धाक धुकाए ।
धायकै “ सिंह ” कथ्यो समुक्षाय करौलनि आय अचेत उठाए ॥ ९० ॥

छेकापन्हुति

लक्ष्मण—दोहा

जहाँ और को संक करि सांच छिपावत बात ।
छेकापन्हुति कहत है भूषन कवि अवदात ॥ ९१ ॥

भ्रांतापन्हुति

लक्षण

अन्य गोष्टीची शंका येताच जेथे ती दूर केळी जाते तेथे
 ‘भ्रांतापन्हुति’ अलंकार म्हणतात ८८

उदाहरण—मंदारमाला

सद्याद्रि—दुर्गेश्वराच्या भयाने पळाले अरी मेरुपृष्ठाकडे ॥
 याचे प्रतापार्क—रश्मी तियेही ! पहा थोर आश्वर्य हें केवढे ॥
 ‘स्वारी शिवाची अहो ! येतसे’ ही श्रुती ऐकतां शत्रु जों धावती ॥
 ‘सर्जी शिवाजी न, हा शंभु जाणा’ वचाने तया यक्ष आआसिती॥८९

उदाहरण—२ रे मंदारमाला

दिल्लीश औरंग एका प्रसंगी शिकारीस गेला स्व—सैन्यासर्वे ॥
 “आला पहा भव्य सर्जा जपा हो.” शिपाई कुणी बोलका उद्रवें ॥
 शाला तदा भ्रांत औरंगशाहा अहा ! भोसळे—भूप—भीतीमुळे ॥
 सर्जा नव्हे, सिह संवेदिले त्या विमूळे प्रभूला गृहीं आणिले ॥ ९० ॥

छेकापन्हुति

लक्षण

जेथे अन्य वस्तूची शंका घेऊन सख वस्तु मुदाम लपविली
 जाते तेथे ‘कैतवापन्हुति’ अलंकार जाणावा, ९१

उदाहरण—दोहा

तिमिर बंस हर अरुन कर आयो, सजनी भोर ।
सिव सरजा चुप रहि सखी, सूरज-कुल-सिरमोर ॥ ९२ ॥

दुरगहि बल पंजन प्रबल सरजा जिति रन मोहिं ।
औरंग कहै देवान सों सपन सुनावत तोहिं ॥ ९३ ॥

सुनि सु उजीरन यों कह्यो, “सरजा सिव महाराज ? ”
भूषन कहि चकता सकुचि “ नहिं, सिकार मृगराज ” ॥ ९४ ॥

कैतवापन्हुति

लक्षण—दोहा

जहँ कैतव, छल व्यानि मिसि इन सों होत दुराव
कैतव पन्हुति ताहि सों भूषन कहि सति भाव ॥ ९५ ॥

उदाहरण—कविता दंडक (मनहरण)

आहिन के सिच्छक सिपाहिन के पातसाह संगर मैं सिंह कैसे जिन के सुमाव है ।
भूषन भनत सिव सरजा की धाक ते वै कँपत रहत चित गहत न चाव है ॥
अफजल की अगति सासता की अपगति बहलोल विपति सों डरे उमराव है ।
पक्का मतो करि कै मलिछ्छ मनसब छोड़ी मक्काही के मिस उतरत दरियाव है ॥ ९६ ॥

उदाहरण—आर्या

तिमिर कुलाचा हंता आला आरक्त, ‘मैत्रिणी ! अरुण ? ’
 राही स्तब्ध सखे गे ! शिव सरजा येह सूर्य-कुलरमण ॥ ९२ ॥
 थौरंग ह्यणे वजिराप्रति तुहा स्वप्न सांगतो एक ॥
 दुर्ग-बळे नखरबळे सर्जा जिंकीं रणात निःशंक ॥ ९३ ॥
 पुसतो वजीर तेव्हां ‘सरजा शिव काय ? ’ विरमला शाहा ॥
 लाजून ह्यणे पुनरपि ‘शिकार मृगराज’ अर्थ माझा हा ॥ ९४ ॥

कैतवापन्हुति

लक्षण

एखादी वस्तु कपट, छल, मिष, प्रतारणा याच्या योगे जेथे
 दूरावली जातें किंवा लपविली जाते, तेथे ‘कैतवापन्हुति’
 अलंकार होतो ९५

उदाहरण—मंदारमाला

शाहास शास्ता, असे बादशाहा शिपाई जनाना, रणी सिंह-सा ॥
 सर्जा शिवाच्या भये कापती ते, शिवे ना सुखाची तयां लाढसा ॥
 अफूल, घाहिस्त, बल्लोलखाच्यां मृती दुर्गती कीं विपत्तीमुळे ॥
 भ्याले, पदे ल्यागुनी मळेच्छ मक्का-मिषे अधिक-नौका चढूं लागले ९६

१ हा विजापुरी सरदार होता इ. १६७३त प्रतापराव गुजराने यास शरण
 यावयास भाग पाढिले व सोडून दिले. लगेच हा पुन्हां उल्टून आला तेव्हां
 छत्रपती प्रतापरावावर रागावले आणि द्याणूनच तो मानी वीर बेभान होऊन
 लढला व स्वर्गद्वारी गेला. पुढे तें युद्ध हंसाजी मोहित्यांनी जिंकिले.

२ मनसब किंवा अधिकार.

साहि तनै सरजा खुमान सल्हेरि पास कीन्हो कुरुखेत खीक्षि मीर अचलन सों ।
भूषन भनत बलि करी है अरीन धर धरनी पै डारि नभ प्रान है बलन सों ॥
अमर के नाम के बहाने गो अमरपुर चंदावत लरि सिवराज के दलन सों ।
कालिका प्रसाद के बहाने ते खवायो महि बाबु उमराव राव पसु के छलन सों ॥ ९७ ॥

उत्प्रेक्षा

लक्षण—दोहा.

आन बात को आन मैं जँहं संभावन. होय ।
वस्तु, हेतु, फल युत कहत उत्प्रेक्षा है सोय ॥ ९८ ॥

उदाहरण । वस्तूत्प्रेक्षा—मालती सबैया

दानव आयो दगा करि जावली दीहं भयारो महामद भान्यो ।
भूषन बाहुबली सरजा तेहि भेटिबे को निरसंक पथान्यो ॥
बीछूके घाय गिरे अफजलहि ऊपरही सिवराज निहान्यो ।
दावि यों बैठो नरिंद अरिंदहि मानो मयंद गयंद पछान्यो ॥ ९९ ॥

अफजुलखानाचा वध.

मर्मस्थळीं मारितांची चपेटे तनू ती पडे अफजुलाची झणी

[पान ४९]

श्रीकृष्ण छा, जळगांव.

त्वां शाहजीच्या चिरंजीव पुत्रा ! कुरुक्षेत्र सालेहे कोळे खरे ॥
 वैरी धरोनी ब शी त्यास केंडे जणे भूतळी कापिळी मेंदरे ॥
 चंदावते क्षत्रवंशीं कुलाच्या मिषे चंद्रलोकीं लढोना शिरे ॥
 चंडी-प्रसाद-स्वरूपे महीला अमीरादि तुं अर्पियेले करे ॥ ९७ ॥

उत्प्रेक्षा लक्षण

“ एका गोष्टीची दुसऱ्या गोष्टीत संभावना होत असली म्हणजे तेथे ‘उत्प्रेक्षा’ अळकार होतो. मग ही संभावना वस्तुमय असो, हेतुमय असो किंवा फरमय (परिणामयुक्त) असो, थोडक्याती सांगावयाचे म्हणजे उपमेय हॅ. जणु काय उपमानच आहे असें वर्णन. ९८

उदाहरण—मंदारमाला

कापळ्य योजून ये जावळीला मदोन्मत्त कीं दैत्य भव्याकृती ॥
 निःशंक भेटावया जाय सर्जा, महाबाहु तो, थोर त्याची धृती ॥
 मर्मस्थळी मारिताची चपेटे ननू ती पडे अफजुलाची झणी ॥
 मारी अरीद्रास भूंपेद्र, जैसा गजेद्रास मारी मृगेद्र दृणी ॥ ९९ ॥

१ इ० स० १६७२ त सालेह मुल्हेर येथे अति घनघोर युद्ध झाले मराठ्यांचे सेनापती मोरोपत ऐशवे व प्रतापराव गुजर हे होते आणि मोगलांच्या अफाट सेनेचा अधिपती एकलासखान होता. या युद्धात मोगलांचे २२ सेनापती मारले गेले व किंतीक कैद झाले आणि सर्व मोंगली फौजेचा फडशा उडाला. या युद्धापासूनच मराठ्यांना मोंगलांशीं उघडवा. मैदानावर सामना देण्याची हिंमत चढली द्याणूनच भूषण कवीने या युद्धाचे जागोजाग भयानक वर्णन केले आहे. (कविता नं. २२६, २०२, ३३९, ३५५ पहा)

२ अमगसिंह चंदावत या युद्धात मारला गेला. हा मोगलांच्या बाजूचा भारी सरदार होता. भूषणकवीने याच्याविषयीं सन्मानपूर्वक उल्लेख केला आहे. शिव छत्रातीची प्रशंसा करितांना असे उद्धार काढिले आहेत कीं “ हिंदु बचाय बचाय यही अमरेत चंदावत लौं कोइ टूटै ” (कविता नं १५५, २२५, २३९, २७५ पहा.)

साहि तनै सिवसाहि निसा मै निसाँक ल्रियो गढसिंह सोहानौ ।
राठिवरोको संहार भयो लरिकै सरदार गिर्चो उदैभानौ ॥
भूषन यों घमसान भो भूतल धेरत लोथिन मानो मसानौ ।
ऊँचे सुछुज छटा उचटी प्रगटी परभा परभात की मानौ ॥ १०० ॥

पुनरपि—कवित मनहरण

दुरजनदार भजि भजि बेसम्हार चढि उत्तर पहार डरि सिवजी नरिंद ते ।
भूषन भनत बिन भूषन बसन, साधे भूखन पियासन है नाहन को निंदतेते ॥
बालक अयाने बाट बीचही विलाने कुम्हिलाने मुख कोमल अमल अरबिंद ते ।
दगजल कजल कलित बद्ध्यो कद्ध्यो मानो दूजा सोत तरनितनूजा को कलिंदते॥१०१

अपरंच—दोहा

महाराज सिवराव तुव सुधर धवल धुव किति ।
छबि छटान सों छुवति सी छिति अंगन दिग भिति ॥ १०२ ॥

हेतूत्येका—कवित मनहरण

लूँयो खानदौरा जोरावर सफजँग अह लूँयो कारतलबखां मनहुँ अमाल है ।
भूषन भनत लूँयो पूना मैं सइस्तखान गढन मैं लूँयो थ्यों गढोइन को जाल है॥
हेरि हेरि कूटि सल्हेरि बीच सरदार धेरि धेरि लूँयो सब कटक कराल है ।
मानो हय इाथी उमराव करि साथी अवरंग डरि सिवाजी पै भेजत रिसाल है॥१०३॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

निःशक वे कोङ्डणा दुर्ग रात्रीं महाराष्ट्र—सेनाप्रणी साहसे ॥
 राठोड—संहार शाळा, लढोनी उदेभान गेला, जयश्री हसे ॥
 ऐसा तियें बोर संग्राम शाळा, रणस्थान जाणा स्मशानापरी ॥
 सौधावरोनी दिसे काति ऐशी, खुले बाळ—सूर्य—प्रभा ज्यापरी ॥ १०० ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

शत्रुघ्निया धावती हैमैशीर्णी भिवोनी शिवाजी नरेंद्राप्रती ॥
 भूषाविना देहवर्खेच साधी, क्षुधाक्रांत नाथाप्रती निदिती ॥
 तद्वाल—पद्माननें म्लान होतीं, पर्थीं बैसती स्फुंदती क्रंदती ॥
 दृक्कज्जलाश्रु—प्रवाहें नदी जी, कलिंदात्मजेची सपत्नीच ती ॥ १०१ ॥

उदाहरण ३ रें

बा ! भोसले—नरेंद्रा ! रुचिर धवळ कीर्ति जी तुशी अचला ।
 स्पर्शीं धरागणाला दिग्भितीला प्रभा—करें विमला ॥ १०२ ॥

हेतूत्रेक्षा—उदाहरण—मंदारमाला

जोरावरालीं सफाई लुटी तो, लुटी खानदौरां लुटी कार्तल ॥
 घाहिस्तखाला पुण्याला लुटोनी, लुटी दुर्गप—श्रेणि दुर्गांतिला ॥
 हेरून हेरून मीरास मारी लुटी फौज सालेरिची बेरुनी ॥
 दिल्हीश वाजीगजांच्यासवें ती जणो भेट धाढी शिवालागुनी ॥ १० ॥

१ जोरावरखां. २ इ. स. १६५० त अहमदनगर येथे शिवाजी महाराजावरोबर खानदौराचें युद्ध झालें ‘खानदौरा’ ही याची पदवी होती. याचें खरें नांव नौशेरिखां होतें. (कविता नं. ३०७ पहा) ३ कार्तलवळांशीहा अहमदनगर येवें इ. स. १६५४ त शिवाजी महाराजाचें युद्ध झालें.

फलोत्प्रेक्षा-मनहरण दंडक

जाहि पास जात सो तौ राखिना सकत याते ऐरे पाप अचल सुधीति नाधियतु है ।
 भू न भनत सिवराज तव किति सन औरकी न किति कहिबे को कांधियतु है ॥
 इंद्रको अनुज तैं, उपेंद्र अवतार याते तेरो वाहुबल लै सलाह साधियतु दै ।
 पायतर आय नित निडर बसायबे को कोट बाधियतु मानो पाग बांधियतु है ॥ १०४

दोहा

दुवन सदन सब के बदन सिव सिव आठौ याम ।
 निज बचिवे को जपत जनु तुरकौ हर को नाम ॥ १०५ ॥

गमगुसोत्प्रेक्षा.

लक्षण-दोहा.

माना इत्यादिक बचन आवत नहिं जेहि ठौर ।
 उत्प्रेक्षा गम गुस सो भूषण कहत अमौर ॥ १०६ ॥

उदाहरण- मनहरण.

देखत ऊचाई उदरत पाग, सूधी राह योस हू मैं चडैं ते जे साहस निकेत हैं ।
 सिवाजी हुकूम तेरो पाय पैदलन सलहेरि परनालो ते वै जीते जनु खेत हैं ॥
 सावन भाँदोंकी भारी कुह की अँध्यारी चढि दुगग पर जात मावलीदल सचेत हैं ।
 भूषण भनत ताकी बात मैं बिचारी तेरे परताप रवि की उज्यारी गढ़ लते हैं ॥ १०७ ॥

पुनःदोहा.

और गढोई नदी नदं सिव गढपाल दच्याव ।
 दौरि दौरि चहुँ और ते मिलत आनि यहि भाव ॥ १०८ ॥

जाती जयापार्शि हे दुर्ग, रक्षी न तो; हे तुझ्या नांदती प्रीतिने ॥
 संग्राम विघ्यात वंशोद्धवा ! बा ! यशाला कुणार्शी तुझ्या तोळणे ॥
 इंद्रानुजा ! तू उपेदावतारी, तुझी शक्ति लावी कराया तह ॥
 जे^३ जाह्ले नम्र तदक्षणाला जणो बाधिले काटे तूं निर्भय ॥ १०४ ॥

आर्या

अरि-सदनीं प्रतिवदनीं ‘शिव शिव’ हैं नाम अष्टही याम ॥
 निज-रक्षणार्थ जणु कीं जपताती सकल तुर्क हर-नाम ॥ १०५ ॥

गम्योत्प्रेक्षा

लक्षण

‘जणु’, ‘काँडीं’ इत्यादि पदे जंथे येत नाहींत तेथे ‘गम्योत्प्रेक्षा’
 अळंकार छणतात १०६

उदाहरण—मंदारमाला

उंची पहातां जयाची, गळावें शिरापासुनी हो ! शिरोभूषण ॥
 जे साहसी तेच जाती चढोनी सलेरी पन्हाळी अंसे भीषण ॥
 वर्षाक्रुतूच्या निशीं मावळ्यानीं गडांना तयां ४ क्षेत्र-से व्यापिले ॥
 वाटे मला त्वत्प्रतापार्क-तेजे स्वये भव्य दुर्गाप्रती जिकिले ॥ १०७ ॥

पुन्हां—आर्या

शिव गढपति सागर हा, इतर गढपती नद्या-नद प्रचुर ॥
 धाउन धाउन येती चहुंकहुनी मिळति, भाव हा चतुर ॥ १०८ ॥

१ दुर्ग २ इ० स० १६५९ च्या सुमाराम पन्हाळा शिवाजी महाराजांच्या ताव्यांत
 आला इ० स० १६६० त विजापुरी सेनेचा पन्हाळ्यास वेढा पडला पण
 तो व्यर्थे गेला. १६६१ त हा किळा अदिलशाहीच्या ताव्यांत गेला. परंतु
 महाराजांनी १६७३ च्या एप्रिल मध्ये पन्हाळ्यावर पुन्हां मराठी निशाण
 लाविले. १६७६ त पन्हाळा पुन्हां हातचा गेला व पुन्हां ताव्यांत आला.
 ३ अशा प्रकारचे ४ शेतासारखे.

रूपकातिशयोक्ति

लक्षण-दोहा.

ज्ञान करत उपमेय को जहँ केवल उपमान ।
रूपकातिशय-उक्ति सो भूषण कहत सुजान ॥ १०९ ॥

उदाहरण-मनहरण दंडक.

बासव से विसरत विक्रम की कहाँ चली, विक्रम लखत बाँर बखत-बुलंद के ।
जागे तेज बृंद सिवाजी नरिंद मसनंद माल मकरंद कुलचंद साहिनंद के ॥
भूषण भनत देस देस बैरि नारिन मैं होत अचरज घर घर दुख दंद के ।
कनकलतानि इंदु, इंदू माहि अराविंद, क्षरै, अराविंदन ते बुंद मकरंद के ॥ ११० ॥

भेदकातिशयोक्ति

लक्षण-दोहा

जेहि थर आनहि भाँति की बरनत बात कछूक ।
भेदकातिसिय-उक्ति सों भूषण कहत अचूक ॥ १११ ॥

उदाहरण-काविता मनहरण

श्रीनगर नयपाल जुमिलाके छितिपाल भेजत रिसाल चौर गढ कुही बाज की ।
मेवार ढुंडार मारवाड बुदेलखड झारखंड बाँधो धनी चाकरी इलाज की ॥
भूषण जे पूरब पछाँह नरनार ते वै ताकत पनाह दिलीपती सिरताज की ।
जगत को जैतवार जीत्यो अवरंगजेब न्यारी रीति भूतल निहारी सिवराजकी ॥ ११२ ॥

रूपकातिशयोक्ति

लक्षण

जेथे केवळ उपमानच उपमेयाचे ज्ञान करून देते तेथे
 ‘रूपकातिशयोक्ति’ अलंकार होतो. १०९

उदाहरण-मंदारमाला.

इंद्रापरी हारले विक्रमाची कथा काय? हे विक्रम पाहती ||
 हा भोसले—नंदन श्रेष्ठ चंद्र, प्रभा निल्य याची दिसे जागती ||
 आश्र्वय हें देशदेशातरीं शत्रु जायातरी सर्व गेहांतरी ||
 सौवर्णवर्णातं इंदू लसे, पव्व इदंतरीं, बिंदु पद्मातरी ||११०||

भेदकातिशयोक्ति.

लक्षण.

अन्य प्रकारच्या गोष्टीच्या वर्णनाचा भर असतां तेथे निरालीच भेदक गोष्ट वर्णन करणे यास ‘भेदकातिशयोक्ति’ झाणतात. १११

उदाहरण-मंदारमाला.

काश्मीर—जुम्ळा^१ क्षितीचे पती तेहि नौरंगशाहास देती कर ||
 मेघाढ जैपूर बुंदेल ओढा धनी येथले जाहले चाकर ||
 दिल्लीपतीची कृपा याचिताती कृपाकांक्षि पूर्वपराचे^३ पती ||
 ऐशा शहालागि जिंकी शिवाजी निराळीच सर्वांत तद्रीति ती। ११२।

^१ सुवर्णासारख्या देहांत चंद्रमा, (मुख), चंद्रांत (मुखांत) कमल (नेत्र) आणि कमलांत (नेत्रांत) बिंदू (अश्रु) तुर्कल्लनांच्या दुःखाचे हें सुदरवर्णन आहे. ^२ जुम्ला या नांवाचा देश आढळत नाही. औरंगाबादेजवळील जालनाचे हें अपभ्रष्ट रूप असेल की कृष्ण न कृळे. ^३ पूर्व आणि पाश्चेम देशाचे राज.

अक्रमातिशयोक्ति

लक्षण-दोहा

जहाँ हेतु अरु काज मिली होत एक ही साथ ।

अक्रमातिसय-उक्ति सो कहि भूषण कविनाथ ॥ ११३ ॥

उद्भृत अपार तब दुंदुभि धुकार संग लघै पारावार बाल-वृद्ध रिपुगन के ॥

तेरे चतुरंग के तुरंगन के रंगेज साथही उडात रजपुंज है परन के ॥

दच्छिन के नाथ सिवराज तेरे हाथ चढ़ें धनुष के साथ गढ कोट दुरजन के ॥

भूषण असासैं, तोहि करत कर्सासैं पुनि वानन के साथ कुटै प्रान तुरकन के ॥ ११४

चंचलातिशयोक्ति

लक्षण-दोहा

जहाँ हेतु चरचाहि मैं काज होत ततकाल ।

चंचलातिसय उक्ति सो भूषण कहत रसाल ॥ ११५ ॥

उदाहरण-दोहा

आयो आयो सुनतही सिव सरजा तुव नावँ ।

बैरि नारि दृग जलन सों बृडि जात अरि गाँव ॥ ११६ ॥

गढनेर गढ चाँदा भागनेर बीजापूरं नृपन की नारी गेय हाथन मलति है ।

करनाट द्विस फिरग दू बिलायत बलख रूम अरितिय छतियाँ दलति है ॥

भूषण भनत साहि तनै सिवराज एते मान तब धाक आगे दिसा उबलति है ।

तेरी चमू चलिवे की चरचा चलेते चक्रवर्तिन की चतुरंग चमु बिचलति है ॥ ११७ ॥

अक्रमातिशयोक्ति

लक्षण

जेथे कार्य आणि कारण मिळून एकाच वेळी घडतात तेथे
चंचलातिशयोक्ति अलंकार स्थानतात ११३

उदाहरण—मंदारमाला.

त्वदुंदुभीचा अपार ध्वनी, त्यासवे लंबिती भीरु वैरी दिशा !
अश्वप्रवेगी रजोराशिसंगे उडे राज-राशी घडे दुर्दशा !
भूपा ! तुश्या तीव्र चापासवेंची करी दीर्घही दुर्ग-माला चढे !
वाणासवे प्राण तुर्की जनाचे उडाले नभोमंडलाच्या पुढे ॥११४॥

चंचलातिशयोक्ति

लक्षण

जेथे हेतु व चर्चा यांतच तत्काल कार्य बद्धून येते तेथे
'चंचलातिशयोक्ति' अलंकार स्थानतात. ११५

उदाहरण—आर्या

'शिव आला, शिव आला' सरजा तव ऐकतीच वा ! नाम ॥
अरि-लळना-दग्सलिलीं जाय बुडोनी अहा ! रिपु-प्राम ॥ ११६ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

चांदा-विजापूर-भागीपुरीच्या ख्रिया क्रंदती हाथ त्या चोळिनी !
कर्नाटकी, बल्के-रूमी, फिरंगी रिपूंच्या ख्रिया वक्षही ताडिती !
दिग्दक्षिणाधीश ! साऱ्या दिशा या कदूं लागल्या त्वद्वयामीमुळे !
चाले चमू, लोक-चर्चाहि चाले, चमू चक्रवर्ती तियेने चळे ॥११७॥

१ हैदराबादच्या २ अफगाणिस्तानांतील एक प्रसिद्ध शहर ३ इस्तंबूल
किंवा कान्स्टांटिनोपल (तुर्कस्थानची राजधानी) यास 'रमशाम' असेही नांव
आहे. ४ चक्रवर्ती चमू = औरंगजेबाची फौज.

अत्यंतातिशयोक्ति

लक्षण-दोहा

जहाँ हेतु ते प्रथमही प्रगट होत है काज ।
अत्यंतातिसयोक्ति सो कहि भूषण कविराज ॥ ११६ ॥

उदाहरण-कविता मनहरण

मंगन मनोरथ के प्रथमहि दाता तोहिं काम धेनु काम तरु सो गाइयतु है
याते तेरे गुन सब गाय को सकत कवि, बुद्धि अनुसार कछु तऊ गाइयतु है
भूषण भनत साहि तनै सिवराज निज बखत बढाय करि तोहिं ध्याइयतु है
दीनता को ढारि औ अधीनता बिडारि दीह दारिद को मारि तेरे द्वार आइयतु है ११९

पुनःदोहा

कवि तरुवर सिव सुजसरस सीचे अचरज मूल
सुफल होत है प्रथम ही पीछे प्रगटत फूल ॥ १२० ॥

सामान्य विशेष.

लक्षण दोहा.

कहिबे जहाँ सामान्य है कहै जु तहाँ विशेष ।
सो सामान्य विशेष है बरन सुकवि अशेष ॥ १२१ ॥

उदाहरण दोहा.

और नृपति भूषण कहै करै न सुगमौ काज ।
साँहि तनै सिव सुजस तो करै कठिनऊ आज ॥ १२२ ॥

अत्यंतातिशयोक्ति

लक्षण

जेये कारणापूर्वीच कार्य प्रगट होते तेये 'अत्यंतातिशयोक्ति' अळंकार द्युष्टात ११८

उदाहरण-मंदारमाला.

तूं आद दाता मनोवाढनेचा, तुला मानिंती कल्पवृक्षापरी !
गाऊं शके कोण साज्या गुणाना यथाबुद्धि काव्य—ज्ञ गाती परी !
उत्साहदायी चरित्रास भ्याई कुणी वेळ गखून विद्याप्रणी !
सांडी पराधीनतेळा कुणी, दैन्य सांडी कुणी बा ! तुला सेवुनी॥ ११९॥

पुन्हा-आर्या

कवि हा तरुवर जाणा शिव-कीर्ती-सलिल लाभतां ल्याळा—
होई सुफल प्रथमचि, मागुन पावे प्रफुल्ल धर्माळा ॥ १२० ॥

सामान्य विशेष

लक्षण

सांगावयाप्या सामान्य गोष्टीत कांही विशेष सागित्रें द्याणने
सामान्य विशेष अळंकार होतो. १२१

उदाहरण-आर्या

कवि-भूषण वदती कीं, अन्य नृपति करिति ना सुगम काज ॥
परि भोसळे दृपाच्ची कीर्ति कठिन कार्यही करी आज ॥ १२२ ॥

पुनः मालती सवैया.

जीति लई बसुधा सिगरी घमसान घमंड कै बीरन हू की ।
 भूषण भौसिला छीन लई जगती उमराव अमीरन हू की ॥
 साहि तनै सिवराज कि धाकनि छूटि गई धृति धीरन हू की ।
 मीरन के उर पीर बढी यों जु भूलि गई सुधि पीरन हू की ॥ १२३ ॥

तुल्यजोगिता

लक्षण दोहा

तुल्य जोगिता तहै धरम, जहै बरन्यन को एक ।
 कहूँ अबरन्यन को कहत भूषण बरनि बिबेक ॥ १२४ ॥

उदाहरण-मनहरण दंडक

चढत तुरंग चतुरंग साजि सिवराज चढत प्रताप दिन दिन अति जंग मै ।
 भूषण चढत मरहट्टन के चित चाव खगग खुलि चढत है अरिन के अंग मै ॥
 भौसिला के हाथ गढ कोट है चढत अरिजोट वहै चढत एक मेरु गिरि संग मै ।
 तुरकान गन व्योमयान हैं चढत बिनुमान है चढत वदरंग अवरंग मै ॥ १२५ ॥

अन्यथा-दोहा

सिव सरजा भरी भुजन, भुव भरु धचो सभाग ।
 भूषण अब निहन्ति है सेसनाग दिगनाग ॥ १२६ ॥

सितीय-लक्षण दोहा

हित अनहित को एक सो, जहै बरनत व्यवहार ।
 तुल्यजोगिता और सो, भूषण श्रय विचार ॥ १२७ ॥

उदाहरण २ रें-मंदारमाला.

वेई क्षिती जिकुनी हा अरोंची महत्संगरीं झुंजुनी झुंजुनी !
 वेई अमारी हिराऊन बाहु-द्रयें सर्वथा मंथुनी मंथुनी !
 या दक्षिणादिकप्रभूच्या भयाने सुटे घैर्य धीरांतराचें पहा !
 चिता अमीरांस बाधे अशी कीं तयां पीरही नाठवीती अहा ! ॥१२३॥

तुल्ययोगिता

लक्षण

अनेक उपमेये किंवा उपमान हाँचा एखादा गुण किंवा धर्म हाँचे ऐक्य जेथे वर्णन केळेले असते तेथे 'तुल्ययोगिता' अळंकार होतो १२४

उदाहरण-मंदारमाला.

वाजीवरी हा चढे जों शिवाजी दिसंदीस तत्तेज युद्धीं चढे !
 चिर्चीं चढे हौस हो मावळ्यांच्या, अर्हांच्या शिरीं खळ्यांच्या चढे !
 हातीं शिवाच्या चढे दुर्ग-माला, अर्हांचा चढे गोट मेरुकडे !
 तुकावली व्योमयानीं चढे तों शहाच्या मुखीं कृष्णता ती चढे ॥१२५॥

उदाहरण २ रें-आर्या

सुभगा ! स्वभुजावरि त्वा धरिला भू-भार भोसले-नाथा !
 दिग्नाग शेष-नागहि लोकीं निश्चित जाहले आतां ॥ १२६ ॥

द्वितीय-लक्षण

ज्ञा व्यवहारात हित अहिताचें वर्णन बरोबरच (एकदम) केळेले असते तेयेही तुल्ययोगिता अळंकार म्हणतात. १२७

उदाहरण-कविता मनहरण

गुनन सों इन्हूँ को बाँधि लाइयतु पुनि गुनन सो उन्हूँ को बाँधि लाइयतु है ।
पाय गहि इन्हूँ को रोज ध्याइयतु अरु पाय गहि उन्हूँ को रोज ध्याइयतु है ॥
भूषन भनत महाराज सिवराज रस रोस तो हिये मैं एक भाँति पाइयतु है ।
दोहाई कहे ते कबिलेग जाइयतु अरु दोहाई कहे ते अरिलेग जाइयतु है ॥ १२८ ॥

दीपक

लक्षण-दोहा

बन्ये अबन्येन को धरम जहै बरनत हैं एक ।
दीपक ताको कहत हैं भूषन सुकवि विवेक ॥ १२९ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

कामिनि कंतसों जामिनि चंद सों दामिनि पावस मेघ घटा सों ।
कीरति दान सों सूराति ज्ञान सों प्रीति बड़ी सनमान महा सों ॥
भूषन भूषन सों तरुनी नालिनी नव पूषन देव प्रभा सों ।
जाहिर चारिहु ओर जहान लसै हिंदुवान खुमान सिवा सों ॥ १३० ॥

दीपकावृत्ति

लक्षण-दोहा

दीपक पद के अरथ जहै फिरि फिरि करत बखान ।
आवृत्ति दीपक तहै कहत भूषन सुकवि सुजान ॥ १३१ ॥

उदाहरण-दोहा

सिव सरजा तव दान को करि को सकत बखान ?
बडत नदीगन दानजल उमडत नद गजदान ॥ १३२ ॥

उदाहरण—मंदारमाला.

यानी गुणे बांधुनि आणशी तूं, तयानी गुणे बांधिशी दर्पिशी ।
यांच्या पदांना मनी चितशी बा ! तयाना परी रोज तूं शोधिशी ॥
हे मावळेशा ! रस—क्रोध तुल्य स्वभावात जोडी तुझ्या आढळे ।
दोहाईने रक्षिशी तूं विपक्षी, कवी रक्षिशी तेविं दोहासुळे ॥ १२८ ॥

दीपक

लक्षण

उपमेय उपमानांचा एकच धर्म जेथेवर्णन केला जातो तेथेः
'दीपक' अलंकार होतो. १२९

उदाहरण—मंदारमाला

कांतासुळे कामिनी शोभते कीं शशाकासुळे शोभते यामिनी ।
ज्ञानासुळे रूप, दानासुळेची सुकीर्ती, पयोदासुळे दामिनी ॥
हेमासुळे सुंदरी शोभते, कीं रवीनें जशी पद्मिनी शोभते ।
या भोसले-वंश-भूपासुळे हिंदभूमि प्रकर्षे तशी राजते ॥ १३० ॥

दीपकावृत्ति

लक्षण

एकाच अर्थाच्या शद्वांची जेथेवारंवार आवृत्ति होते तेथे
'दीपकावृत्ति' अलंकार म्हणतात १३१

उदाहरण—आर्या

कवि कोण शके वर्णू ? तव दानाला स्वधर्म पथचारी ! ।
वाहति दानजल—नद्या, गज—दाने उमडतात नद भारी ॥ १३२ ॥

१ गुणी जनांस २ शत्रूंस ३ 'शरण आहो' असें शपथपूर्वक
म्हणण्यानें ४ दोहा हें एक हिंदी काव्यांतरिल मात्रावृत्त आहे. हें मधुर असून
याचा प्रचार हिंदी साहित्यात फार आहे.

पुनः मालती सवैया

चक्रवती चकता चतुरंगिनि चारिउ चापि लई दिसि चंका ।
 भूप दरीन दुरे भनि भूषन एक अनेकन बारिधि नंका ॥
 औरंग साहि सों साहि को नंद लरो सिव साहि बजाय कै डंका ।
 सिंह कीं सिंह चपेट सहै गजराज सहै गजराज को धंका ॥ १३३ ॥

अन्यश्च-मनहरण दंडक

अटल रहे हैं दिग अंतन के भूप धरि रयति को रूप निज देस पेस करि कै ।
 राना रथो अटल बहाना करि चाकरी को बाना तजि भूषन भनत गुन धरि कै ॥
 हाडा रायठौर कछवाहे गौर और रहे अटल चकता को चमाऊ धरि डरि कै ।
 अटल सिवाजी रथो दिल्ली को निदरि धीर धीर ऐंड धरि तेग धरि गढ धरि कै ॥ १३४

प्रतिवस्तूपमा

लक्षण-दोहा

वाक्य न को जुग होत जहँ एकै अरथ समान ।
 जुदो जुदो करि भाषिए प्रति वस्तूपम जान ॥ १३५ ॥

उदाहरण-लीलावती^१ छंद

मद जल धरन द्विरद बल राजत, बहु जल धरन जलद छबि साजै ।
 पुहुमि धरन फनिनाथ लसत अति, तेज धरन ग्रीष्म रवि छाजै ॥
 खरग धरन सोभा तहँ राजत, रुचि भूषन गुन धरन समाजै ।
 दिल्ली दलन दखिलन दिसि थंभन, ऐंड धरन सिवराज बिराजे ॥ १३६ ॥

^१या छंदाचें हिंदी लक्षण असें आहेः—॥लघुगुरुको जहँ नेम नहीं। बत्तिस कल सब जान
 ॥ तरल तुरंगम चालसो । लीलावतीबखान
 म्हणजे प्रत्येक चरणांत ३२ मात्रा असतात व लघु गुरुंचा कांही नियम नसतो.

दृष्टांत

लक्षण

दोन वाक्याचें युगम जेथे एकच अर्थबिंब प्रतिबिंबित भावानें दाखविते तेथे 'दृष्टांत' अलंकार होतो (प्रस्तुत गोष्ठीचे एखादा उदाहरणाने स्पष्टीकरण करणे याला दृष्टांत अलंकार म्हणतात) १३७

उदाहरण-आर्या

शिव एकचि जिकुं शके औरंगाढा, दुजा न नृप राव ।

मत्त गजाच्या शीर्षी हरिविण कोणी न घालतो घाव ॥ १३८ ॥

सगुणास निर्गुणासहि आदरिती ज्ञानवंत गुणधीर ।

सुगुणी निगुणी यांना प्रतिपाळी तेविं गयगड-बीर ॥ १३९ ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

काव्यश्रुतीवीण दे अश्वमाला, श्रवे काव्य तों हस्तिमालेस दे ॥

याचें यशोगान केल्यावरी ना कवी अन्य भूपास गाई मुदे ॥

दाते किती या जगी, याचकाना शिव-प्रीति संमृद्धि देई परी ॥

वृष्टी अकाळी ऋतुंची घडेही सरित्यात्र समृद्ध वर्षा कैरी ॥ १४० ॥

निर्दर्शना

लक्षण

सद्श वाक्ययुगमांत अर्थाचा एकच आरोप केलेला असला झाणजे 'निर्दर्शना' अलंकार होतो. उपर्येतच पर्यवसान ब्हावें, एरवी अर्थ सांगावा लागू नये असा दोन वस्तुंचा किंवा दोन वाक्याचा संबंध निर्दर्शनेत असतो १४१

१ वर्षांनंतर. २ या कवितेवरून स्पष्ट होतें की भूषण कवीला शिवाजीपासून पुण्यकलशी द्रव्यप्राप्ति झाली होती.

उहाहरण-मालती सवैया

मच्छु कच्छ मैं कोल नृसिंह मैं बामन मैं भनि भूषन जो है ।
 जो द्विजराज मैं जो रघुराम मैं जोब कहो बलरामहु के है ॥
 बौद्ध मैं जो अह जो कलही महँ विक्रम हूबे को आगे सुनो है ।
 साहस भूमि अधार सोई अब श्री सरजा सिवराज मैं सो है ॥ १४२ ॥

अपरंच-कविता मनहरण

कीरति सहित जो प्रताप सरजा मैं बर मारतंड माँझ तेज चाँदनी सो जानी मैं ।
 सोहत उदारता औ सीलता खुमान मैं सो कंचन मैं मूढुता सुगंधता बखानी मैं ॥
 भूषन कहत सब हिंदुनके भाग फिरै चढेते कुमति चकता हू की निसानी मैं ।
 सोहत सुबेस दान कीरति सिवा मैं सोई निरखी अनूप रुचि मोतिनके पानी मैं ॥ १४३ ॥

अन्यथा-दोहा

औरन को जो जनम है सो याको यक रोज ।
 औरन को जो राज सो, सिर सरजा की मौज ॥ १४४ ॥
 साहिन सो रन माँडिबो कीबो सुकबि निहाल ।
 सिव सरजा को ख्याल है औरन को जंजाल ॥ १४५ ॥

उदाहरण २ रें मंदारमाला

सप्त्राट-ओरंग-चौरंग सेना चतुर्दिंग्धरा जिंकुनी चाकली !
रत्नाकराच्या तटाळा पळाली, दडाली दरीमाजि भूपावली !
ऐशा शहाच्या सर्वे झुंज घेई, शिवाजीच मंथी तया संगरी !
साहे चपेटा हरीचा हरी हो, शिरोघात साहे करीचा करी ॥ १३३ ॥

उदाहरण ३ रें-मंदारमाला

अर्पून राज्ये शहाला, रहाती प्रजाखृप होऊन राज्येश्वर !
मेवाड-राणा ल्यजी सर्व बाणा पहा राहिला होउनी चाकर !
‘राठोड’ ‘हाडा’ तसे ‘कछुवाही’ शहाच्यावरी चामरें ढाळिती !
राहे परी निश्चल श्रीशिवाजी धरोनी धृती—दुर्ग—खड्डा प्रती ॥ १३४ ॥

प्रतिवस्तूपमा

लक्षण

जेथें उपमान व उपमेय वाक्यांचा निरनिराळ्या शब्दांनी एकच
भाव जाणविला जातो तेथें ‘प्रतिवस्तूपमा’ अलंकार म्हणतात
135

उदाहरण-मंदारमाला

सामर्थ्य तें दानधारी गजाचें लसे, नीरधारी पयोद-प्रभा ॥
भूगोलधारी भुजंगेंद्र शोभे, रवी कौतिधारी निदाधात वा ! ॥
शोभा लसे खड्डधारी जनांची जिथें संगरेच्छू मिळाली सभा ॥
दिल्लीशहारी महाराष्ट्रधारी करारी शिवाजी लसे भूप हा ॥ १३६ ॥

दृष्टांतः

लक्षण-दोहा.

जुग वाक्यनको अरथ जहँ प्रतिबिंबित सो होत ।
तहाँ कहत दृष्टांत हैं भूषण सुमति उदोत ॥ १३७ ॥

उदाहरण-दोहा.

सिव औरंगहि जिति सकै और न राजा राव ।
हत्थि मत्थ पर सिंह विनु आन न घालै घाव ॥ १३८ ॥
चाहत निरगुन सगुन को ज्ञानवंत गुणधीर ।
यही भाँति निरगुन गुनिहि सिवा नेवाजत वीर ॥ १३९ ॥

पुनः मालती स्वैया.

देत तुरी गन गीत सुने विनु देत करी गन गीत सुनाए ।
भूषण भावत भूप न आन जहान खुमान की कीरति गाए ॥
मंगन को भुवपाल घने पै निहाल करै सिवराज रिक्षाए ।
आन श्रृंते बरसै सरसै उमडै नदियाँ श्रृंतु पावस आए ॥ १४० ॥

निदर्शना.

लक्षण-दोहा.

सहश वाक्य जुग अरथ को करिए एक अरोप ।
भूषण ताहि निदर्शना कहत बुझि दै ओप ॥ १४१ ॥

व्यतिरेक.

लक्षण

कातिमान अशा दोन वस्तूतून एकीला मोठेपणा देणे याला
 ‘व्यातिरेक’ अलंकार क्षणतात १४६ (अन्य कवि व्यतिरेकात
 उपमान उपमेयाचाही संबंध जोडतात.

उदारण—मंदारमाला.

त्रैलोक्य—विस्थ्यात एकाच वैरी-बलाला विखंडी सुराधीश तो ।
 संस्थ्या न ज्यांची अशा म्लेच्छवैरी—बलाला विखंडून हांगा गजतो ॥
 तो^३ एक वर्ष्टुमाजीच वर्षे रणी पड़ृक्तू माजि हांगा वर्षतो ।
 एका गजाश्चे हैरी, लक्षवाजी-गजेशार्शीं या साम्य का पावतो?॥ १४७

उदाहरण २ रे मंदारमाला

दुर्योधनाहून हा दुष्ट भारी अलम्गीर, साज्या जगाला छळी !
 धर्मापरी धर्म, भीमापरी कर्म, पार्थापरी पैज त्या दाविली !
 आग्रयाहुनी जों निवाला शिवाजी, करी पांडवाहूनही चंडता !
 लाक्षागृहीं रात्रि ते^५ तस झाले, पहाज्यातुनी हा दिनीं ये स्वता १४८

१ शिवाजी. २३ इंद्र ४ शिवाजीशीं. ५ दुर्योधनानें कपटानें पांडवांस लाक्षागृहांत दग्ध करण्याचा व्यूह रचिला होता. त्यावेळीं धर्माचा धर्म, भीमसेनाचें बल, अर्जुनाची प्रतिज्ञा, नकुलाचें बुद्धिचातुर्य आणि सहदेवाचें तेज या गुणांनी ते त्या संकटांतून वाचले. यावर लक्ष ठेवून शिवाजी महाराज दिल्लीहून सुटून आले, त्या प्रसंगाच्या वर्णनांत खांची येथें पांडवांबरोबर तुलना केली गेली आहे.

सहोक्ति

लक्षण-दोहा

वस्तुन को भासत जहाँ, जन रंजन सह भाव ।
ताहि सहोक्ति बखानहीं, जे भुषन कविराव ॥ १४९ ॥

उदाहरण-मनहरण दंडक

छूऱ्यो है हुलास आमलास एक संग छुऱ्यो हरम सरम एक संग बिनु ढेंग ही ।
नैनन ते नीर धीर छूऱ्यो एक संग छूटी सुख रुचि मुख रुचि त्योहि बिनु रंग ही ॥
भूषन बखाने सिवराज मरदाने तेरी धाक विलळाने न गहत बल अंग ही ।
दक्षिण को सूबा पाय दिली के अमरि तजैं उत्तर की आस जाव आस एक
संग ही ॥ १५० ॥

विनोक्ति

लक्षण-दोहा

विना कछू जहँ बरनिए कै हीनो कै नीक ।
ताको कहत विनोक्ति है कवि भूषन मति ठीक ॥ १५१ ॥

उदाहरण-दोहा

सोभमान जग पर किए सरजा सिवा खुमान ।
साहिन सों बिनु डर अगढ बिनु मुमान को दान ॥ १५२ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

मेघांत कच्छांत लोकांत किंवा नृसिंहांत वा वामनी जो वसे ॥
 रामामधें रेवतीशामधें रेणुकेच्या कुमारामधें जो लसे ॥
 बौद्धामधें राजला, भावि कल्कीमधेही विराजेल हें मिथ्य न ॥
 ला विक्रमाचा शिवाजी प्रभूच्यामधें राजतो आज तेजोगुण
 ॥ १४२ ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला.

कीर्तीसर्वे जो शिवाजींत शोभे प्रतापास मार्तिंदि ला देखिले
 जें शील औदार्य सर्जामध्ये ला सुगंधास पश्चातरी वर्णिले
 दुर्भाग्य हिंदूजनांचे सरे जों चेढे दिल्लिपाच्या कुबुद्धी मध्ये
 जी दान-कीर्ती शिवाची विशुभ्रा प्रभा तीच मुक्तावलीच्यामध्ये १४३

उदाहरण ३ रें आर्या

इतर मनुष्ये जन्मति, याचा परि एकदांच हा जन्म
 करिती राज्य इतर जे, हा मानी ल्यास मैज नृप धन्य ॥ १४४ ॥
 पातशहासह संगर करूनी हा होय विषय सुकर्णीचा ।
 शिव सरजाची स्मृति जी धोर विषय तोच होय तदर्दीचा ॥ १४५ ॥

१ दक्षानदारांनी नाऱ्ये ३ दुर्भाग्य हात करां.

व्यतिरेकं.

लक्षण-दोहा.

सम छबिवान दुहन मैं, जहँ बरतन बढि एक ।
भूषण कवि कोविद सबै, ताहि कहत व्यतिरेक ॥ १४६ ॥

उदाहरण-छप्यय.

त्रिमुखन मैं परसिद्ध एक अरि बल वह खंडिय ।
यहि अनेक अरिबल विहङ्गि रन मंडल मंडिय ॥
भूषण वह ऋतु एक पुहुमि पानिपहि बढावत ।
यह छहु ऋतु निसि दिन अपार पानिप सरसावत ॥
सिवराज साहि सुव सथ नित हय गज लक्खन संचरई ।
यक्षइ गयंद यक्षइ तुरंग किमि सुरपति सरवरि करई ॥ १४७ ॥

पुनरपि कविता-मनहरण.

दारुन दुगुन दुरजोधन ते अवरंग भूषण भनत जग राख्यौ छल मढि कै ।
धरम धरम, बल भीम, पैज अरजुन, नकुल अकिल, सहदेव तेज चढि कै ॥
साहि के सिवाजी गाझी, कच्चो आगरे मैं चढ पांडवनहू ते पुरुषारथ सुबढि कै ।
सुने लाख भौन ते कढे वै पांच राति, तैंजु योस लाख चौकी ते अकेलो आयो काढि कै
॥ १४८ ॥

सहोक्ति

लक्षण.

जेथे वस्तुचे ‘सह’ माव जन मनोरंजनासह प्रकट होतात तेथे
‘सहोक्ति ! अलंकार म्हणतात १४९

उदाहरण—मंदारमाला

आनंद शाही सभेचा गळे, ल्यासवै बेगमांचीहि लजा गळे ॥
डोळ्यांतुनी वाहिल्या अश्रु—धारा, तयाच्यासवै धैर्यही वाहिले ॥
राया ! तुशा धाक जाळी मनाला, जळे ल्यासवै देहशक्ती अहा !
आशा गृहांच्यासवै जीविताची सुभेदार सोइन येती पहा ! ॥१५०॥

विनोक्ति

लक्षण

अमक्यावांचून अमुक चांगले दिसते किंवा विशोभित दिसते
असें वर्णन असले म्हणजे ‘विनोक्ति’ अलंकार होतो १५१

उदाहरण—आर्या

पातशहारीं बाणा भीतिविना, दान तेहि गर्वविना ॥
भूषविले शिव—भूपै भूपृष्ठी रुचिर दोन सुगुणाना ॥ १५२ ॥

पुनः-मालती स्वैया

को कविराज विभूषन होत विना कवि साहि तनै को कहाए ?
 को कविराज सभाजित होत सभा सरजा के विमा गुन गाए ?
 को कविगज भुवालन भावत भौसिला के मन मैं विनु भाए ?
 को कविराज चढें गज वाजि सिवाजि कि मौज मही विनु पाये ॥ १५३ ॥

अन्यच्च-कविता मनहरण

विना लोभ को बिबेक, विना भय युद्ध टेक, साहिन सो सदा साहि तनै सिरताज के ।
 विनाही कपट प्रीति विनाही कलेश जिति विनाही अनीति रीति लाज के जहाज के।
 सुकवि समाज विन अपजस काज भनि भूषन भुसिल भूप गरीब नेवाज के ।
 विना ही बुराई ओज विना काज धनी फौज विना अभिमान मौज राज
 सिवराज के ॥ १५४ ॥

कोरति को ताजी करी वाजी चडि लुटि कीन्हीं भई सब सेन विनुवाजी विजैपुरकी ।
 भूषन भनत भौसिला भुवाल धाक ही सों धार धरवी न फौज कुतुबके धुरकी॥
 सिंह उद्देमान विन अमर सुजान विन मान विन कीन्हीं साहिबी त्यौं दिलीसुर की ।
 साहिसुव महावाहु सिवाजी सलाह विन कौन पातसाहकी न पातसाही मुरकी ॥ १५५ ॥

समासोक्ति

लक्षण-दोहा

बरनन कर्जै आन को ज्ञान आन को होय ।

समासोक्ति भूषन कहत कवि कोविद सब कोय ॥ १५६ ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

ज्याते कवी मानिले ना शिवाने, ‘कवी’ हें जगी नाम लाधे कुणा ?
होई सभाजित् कवि ब्रेष्ट कैसा सभेमाजि तत्कीर्तिगाना विना ?
कोणा नृपाला कविश्रेष्ट भावे शिवाच्या न जो आवडे सन्मना ?
बाजी गजांच्यावरी कोण राजे कविश्रेष्ट, या भूपदानाविना ॥ १५३ ॥

उदाहरण ३ रें—मंदारमाला

शाहांसर्वे या नृपांचा विवेक प्रलोभाविना, युद्ध भीतीविना ॥
प्रीती वसे कैतवाच्या विना, ती जयश्री वश क्लेश दुःखाविना ॥
गाती कवी दीन-संरक्षकाची महत्कीर्ती मोर्दे विकीर्तीविना ॥
ओजस्विता विग्रहाच्या विना, फौज कार्याविना, मौज मानाविना
॥ १५४ ॥

उदाहरण—चौथे—मंदारमाला.

बाजी चढे या शहाजी—सुताची, करी आदिली फौज बाजीविना
बीनीवरी भोसले—भूषणाच्या भयें गोळकोडा धरी धीर ना ॥
दिल्लीश्वराची करी हीन शेखी उदेभाने—चंदावैताच्या विना
याच्या तद्वावीण कोणा शहाची दिसे पातसाही प्रसन्नानना ?

॥ १५५ ॥

समाप्ति**लक्षण**

एका वस्तूचे वर्णन करावे आणि तिजवरून अन्य वस्तूचा बोध व्हावा
असे असले लिणेज ल्याला ‘समाप्ति’ अंलकार लिणतात १५६

१ आवडे २ शिवाजीचा ३ उदेभान हा सिंहगडचा किलेदार होता
४ अमरसिंह चंदावत साळ्हेरीच्या युद्धांत मोंगलातफे लढतां लढतां मारला गेला.

उदाहरण-दोहा

बड़ो डील लखि पील को सवन तज्यो बन थान ।
 धनि सरजा तू जगत मैं ताको हच्यो गुमान ॥ १५७ ॥
 तुहि सौँच द्विजराज है तेरी कला प्रमान ।
 तो पर सिव किरपा करी जानत सकल जहान ॥ १५८ ॥

अपरंच-कविता मनहरण

उत्तर पहार विधनोल खँडहर झारखँडहु प्रचार चाह केली है विरद की ।
 गोर गुजरात अरु पूरब पछाँह ठौर जंतु जंगलीनकी वसति मारि रद की ॥
 मूषन जो करत न जाने विनु घोर सोर भूलि गयो आपनी उँचाई लखे कद की ।
 खोइयो प्रबल मदगल गजराज एक सरजा सौं बैर कै बढाई निज मद की ॥ १५९ ॥

परिकर- पारिकरांकुर

लक्षण-दोहा

साभिप्राय विसेषननि भूषन परिकर मान ।
 साभिप्राय विसेष्य ते पारिकर अंकुर जान ॥ १६० ॥

उदाहरण-आर्या

मदमत्त द्विरद-गती पाहुनिया स्थान सोडिती सर्व ॥
 सिव सरजा धनि जगतीं तूं, त्याचा हारिलास वा ! गर्व ॥ १५७
 द्विजराज सत्य तूंची वर्धिष्णु त्वकला प्रमाण असे ॥
 त्वच्छीर्षी शभूंची कृपा वसे जग समस्त जाणतसे ॥ १५८ ॥

उदाहरण २ रे-मंदारमाला

बिन्दूर-बुदेले-झाखंड-भागीं उदीचींनै शैलांत केली करी ॥
 घूर्वापरीं, गुंजरीं, गोर्ट-देशीं वनक्रूर जंतूस जो संहरी ॥
 औरंग त्या सिंह-शौर्यास नेणे भ्रमे^१ आपुल्या भव्यतेनै करी ॥
 हारी स्वतांच्या मदश्रेष्ठतेळा अमित्रत्व सर्जासवै आचरी ॥ १५९ ॥

परिकर-परिकरांकुर

लक्षण

साभिप्राय (सहेतुक) विशेषणे असलीं हणजे ‘परिकर’ अलंकार मानावा आणि विशेष्यही साभिप्राय असले कीं ‘परिकरांकुर’ अलंकार जाणावा १६०

१ म्हैसूर प्रांतांत शहर आहे. येथें एक राणी राज्य करीत होती व तिला तिच्या सरदाराविश्व छत्रपतींनी सहाय्य केले होतें. २ बुदेलखंड ३ झांशी, वांदा, हमीरपूर आणि जालौन या चांर जिल्हे मिळून होणारा प्रांत ४ उत्तरेकढील ५ क्रीडा ६ पूर्व आणि पश्चिम देशी ७ गुजरायेत ८ गोर = शहाबुद्दीन गोराचा प्रांत-अफगाणिस्थानांत. ९ क्रियापद.

उदाहरण । परिकर । कथित-मनहरण

बचैगा न समुहाने बहलोलखाँ अयाने भूषन वखाने दिल आनि मेरा वरजा ।
 तुझ ते सवाई तेरा भाई सलहेरि पास कैद किया साथका न कोई बीर गरजा ॥
 साहिन के साहि उसी औरंग के लीन्हे गढ़ जिसका तू चाकर औ जिसकी है परजा ।
 साहिका ललन दिली दलका दलन अफजलका मलन सिवराज आया
 सरजा ॥ १६१ ॥

जाहिर जहान जाके धनद समान पेखियसु पासवान यों खुमान चित चाय है ।
 भूषन भनत देखे भूख न रहत सब आपही सों जरत दुख दारिद विलाय है ॥
 खाङ्झे ते खलक माहिँ खलभल डारत है रिक्षेते पलक माहिँ कान्हे रंक राय है ।
 जंग जुरि अरिन के अंगको अनंग कीबो दीबो सिव साहिव के सहज सुभाय
 है ॥ १६२ ॥

अन्यञ्च—दोहा

सूर सिरोमनि सूर कुल सिव सरजा मकरंद ।
 भूषन क्यों औरंग जितै कुल मलिञ्च कुल चंद ॥ १६३ ॥

परिकरांकुर—दोहा

भूषन भनि तवही सबही जीत्यो हो जुरि जंग ।
 क्यों जीतै सिवराज सों अब अंधक अवरंग ॥ १६४ ॥

उदाहरण (परिकर) मंदारमाला

बलोलखा ! संमुखाला न येई, जिवानेच जाशील, मार्गे फिर ?
 भैई तुझ्याहूनही जो सवाई, सलेरीस तो बंधिला दुर्धर !
 तूं दास ज्याचा, शहाचा शहा जो, तयाच्याच दुर्गावलीतें हरी !
 दिल्ली-दलाचा खली, अफजुलाचा बळी पातला हा शिवाजी हरी !

॥ १६१ ॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला

ज्याच्या दिसे आश्रिताची स्थिती ती कुबेराप्रमाणे सुखाची मही ॥
 यदर्शने क्षुत्रृ नष्ट होती, दुरी राहतें दुःख—दारिंद्रिही ॥
 भूकंपदायी असे क्रोध याचा, परी तुष्टतां राव रंका करी ॥
 जे जे शिवाच्या रणीं पातले ते अनंग स्वभावेच झाळे अरी ॥ १६२ ॥

पुन्हां-आर्या

शूरशिरोमणि रविकुल, शिव सरजा ल्या मधील मकरंद ॥
 औरंग केविं जिंकी म्लेंछकुलतील ल्याजका चंद्र ॥ १६३ ॥

परिकरांकुर-आर्या

तेव्हांच जिंकिले ते सकलहि घनघोर संगरात अहा ! ॥
 आता शिवरायाला अंधैक औरंग केविं जिंकिल हा ॥ १६४ ॥

१ हा वास्तविक विजापुरी सरदार होता. परंतु याने दोनदा मोगलांचे साथ घेऊन शिवाजीशीं युद्ध केले व पराभूत झाला म्हणून “जिसका तू चाकर और जिसकी है परजा” असें याचे कवीने औरंगजेबाशीं नातें लाविले आहे २ सलेरीच्या युद्धात बलोलखाचा हा कोणता भाऊ धरला गेला त्याचे नांव कळत नाही ३ अंधक दैत्याला शिवाने (शंकराला) ठार मारिले होते,

श्लेष

लक्षण-दोहा

एक बचन मैं होत जहँ बहु अर्थन को ज्ञान ।
स्लेष कहत हैं ताहि को भूपन सुकवि सुजान ॥ १६५ ॥

उदाहरण कविता-मनहरण

सीता संग सोभित सुलच्छन सहाय जाके भूपर भरत नाम भाई नीति चारु है ।
भूपन भनत कुल सूर कुल भूपन है दासग्री सब जाके भुज भुव भारु है ॥
अरि लंक तोर जोर जाके संग वान रहे सिंधुर हैं वाँधे जाके दलको न पारु है ।
तेगहि कै भेटै जैन राकस मारद जाने सरजा सिवाजी रामहाँ को अवतार
है ॥ १६६ ॥

पुन्हां

देखत सरूप को सिहात न मिलन काज जग जीतिवेकी जामें राति छल बलकी ।
जाके पास आवै ताहि नियन करति वेगि भूपन भनत जाकी संगति न फलकी ॥
कीरति कामिनि राची सरजा सिवाकी एक बस कै सके न बस करनी सकलकी ।
चंचल सरस एक काढू पै न रहे दारी गनिका समान सुवेदारी दिली दलकी
॥ १६७ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा

लक्षण-दोहा

प्रस्तुत लीन्हे होत जहँ, अप्रस्तुत परसंस ।
अप्रस्तुत परसंस सो कहत सुकवि अवतेस ॥ १६८ ॥

श्लेष

लक्षण

एका वचनात (शब्दात) अनेक अर्थांचे झान होत असके झणजे 'अंषालंकार' झणतात १६५

उदाहरण—मंदारमाला

सीता यशःश्री, जया लक्ष्मणांचे मिळे साई, शत्रुघ्न-बंधूं जगीं ॥
जो सूर्य वंशातला भव्य-योद्धा, धराभार वाही स्वबाहूरगीं ॥
जो धाकवी शत्रुं-लंकेस, कीर्तीं जगीं सिंहुं-निर्बधकाची लसे ॥
देखारि मर्दावया शक्तिशाली जिजा-पुत्र रामावतरी असे ॥१६६॥

उदाहरण २ रै—मंदारमाला

आंगनेष्टू करी जी मनाला छलादी बळाने जगाला हरी ॥
येई जया संनिधानीं तयाला दरिद्री करी स्नेह ना आचरी ॥
केवळां कुणाभ्या नसे आधिना ही, रची भोसलेकीर्ति—कातेप्रती ॥
वांगनेच्यापरी चंचला ही सुभेदारि दिल्लीदलाची अती ॥१६७॥

अप्रस्तुतप्रशंसा

लक्षण

प्रस्तुता (उपभेदा) करिता अप्रस्तुताची (उपमानाची) प्रशंसा होत असली म्हणजे 'अप्रस्तुत प्रशंसा अलंकार होतो १६८

१ सीता = जानकी [पक्षी] स्वर्गेण २ सौमित्र [पक्षी] सुविन्हयुक्त
३ शत्रुघ्न आहे बंधु ज्याचा [पक्षी] शत्रुघ्नांचा बंधु ४ लंका (पक्षी) दिल्ली
५ मुद्र [पक्षी] गज ६ दिल्लीदलाचा सुभेदारी ही वारांगनेजारखी आहे
अर्थे या कवितेत वर्णन आहे. तें दोन्हीकडे सारखें लावून क्षेषालंकार सामला आहे.

उदाहरण-दोहा

हिंदुनि सों तुरकिनि कहैं तुम्हैं सदा संतोष ।
 नाहिन तुम्हरे पतिनपर सिव सरजा कर रोष ॥ १६९ ॥
 अरातिय भिलिनि सों कहैं घन बन जाय इकंत ।
 सिव सरजा सों बैर नहिँ सुखी तिहारे कंत ॥ १७० ॥

पुन्हां-मालती सवैया

काहु पै जात न भूषण जे गढपाल कि मौज निहाल रहे हैं ।
 आवत हैं जु गुनीजन दच्छिन भौसिला के गुन गीत लहैं ॥
 राजन राव सबै उमराव खुमान कि धाक धुके यों कहे हैं ।
 संक नहीं, सरजा सिवराज सों आजु दुनी में गुनी निरमें हैं ॥ १७१ ॥

पर्यायोक्ति

लक्षण-दोहा

बचनन की रचना जहाँ वर्णनीय पर जानि ।
 परजायोकांत कहत हैं भूषण ताहि बखानि ॥ १८२ ॥

उदाहरण-आर्या

वदते आर्य— सखीला तुर्की—ललना—“ तुम्हां सदा तोष;
 तुमच्या पतिवरि नाहीं शिव सरजाचा विनाशकर रोष ॥ १६९ ॥
 यवनी शवरीस वदे—“ बरा वनांतील वाई एकांत !
 वैर न शिव सरजाशीं तुमचे असती जगीं मुखी कांत ” ॥ १७० ॥

उदाहरण २ रै—मंदारमाला

जाती न कोणाकडे, जे पहाती शिवाची प्रभूत प्रदानक्रिया ॥
 जो ये गुणी भोसलेभूपतीच्या गुणाळा सजे तो प्रशंसावया ॥
 यच्चित्त धाके जिजापुत्र—धाकें मुखें बोलती राव राजे असें ॥
 “ शंका नसे, या शिवाजीमुळे हा गुणी—वृंद निर्भीत लोकी असें ”
 ॥ १७१ ॥

पर्यायोक्ति

लक्षण

वर्णनीय रचनेवरून परिस्थिति कक्षन येत असली म्हणजे
 पर्यायोक्ति अलंकार म्हणतात. १७२

(स्पष्ट शब्दात न सांगता पर्यायाने सांगणे असेही या अलंका-
 राचे धोडक्यात लक्षण आहे)

उदाहरण-मनहरण दंडक

महाराज सिवराज तेरे बैर देखियतु घन बन व्है रहै हरम हवसीन के ।
 भूषन भनत तेरे बैर रामनगर जवारि पर वह बहे रुधिर नदीन के ॥
 सरजा समथ्य बीर तेरे बैर बीजापुर बैरी बैयरनि कर चीन्ह न चुरनि के ।
 तेरे रोस देखियत आगरे दिली में बिन सिंदूर के बुंद मुख इंदु जर्माननके
 ॥ १७३ ॥

व्याजस्तुति

लक्षण-दोहा

सुस्तुति में निंदा कढै निंदा में स्तुति होय ।
 व्याजस्तुति ताको कहत कवि भूषन सब कोय ॥ १७४ ॥

उदाहरण-कविता मनहरण

पीरी पीरी हुम्है तुम देत है मँगाय हमें सुवरन हम सों परखि करि लेत हैं ।
 एक पलही मैं लाख रुखन सों लेत लोग तुम राजा व्है कै लाख दीबेको सचेत नो ॥
 भूषन भनत महाराज सिवराज बडे दानी दुनी ऊपर कहाए केहि हेत हो ? ।
 रीक्षि हँसि हाथी हमें सब कोऊ देत कहाँ रीक्षि हँसि हाथी एक तुमहिये देत
 है ॥ १७५ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

वैरे तुश्या भोसले—भूमिपाळा ! रहाती वनी हब्सिणी कामिनी ||
 रोषे तुश्या रामनेरी जव्हारी नद्या वाहिल्या शोणिताच्या रणी ||
 चिन्हें चुड्यांची तुश्या दीर्घ-वैरे बुझालीं विजापूर—काता—करी ||
 सिंदूर-बिंदूविना बेगमांची मुखेंदु-प्रभा हीम दिल्ही-पुरी || १७३ ||

व्याजस्तुति

लक्षण

स्तुतिमध्ये निंदा किंवा निंदेमध्ये स्तुति प्रगट होत असली म्हणजे ‘व्याजस्तुति’ अलंकार होतो. १७४

उदाहरण—मंदारमाला

देशी अम्हां पीत होनास राया ! सु—बैर्णास घेशी अम्हापासुनी !
 घेती तरु पासुनी लॉख सारे मुदें लॉख देशी प्रभु होउनी !
 भूमंडलीं गाजशी श्रेष्ठ दाता कशाळा शिवाजी नरेशा ! तरी ?
 कोणी दिळा घेतला नार्ग लोकीं दिले नैंग तं याचकांच्या करी! १७५

१ इ. स. १६७१ त छत्रपतींनी एक रामनगर जिकले आणि दुसरे वर्षी दुसरे एक रामनगर व जव्हारचे राज्य जिकले.

२ या कवितेत यवनी खियांच्या भाल प्रदेशांत सिंदूर बिंदूचा अभाव दर्शवून त्यांची वैधव्य दशा थ्यजित केली गेली आहे. अजून कांही मुसलमानांत लमाच्या दिवशी वधूला सेंदुराचें सौभाग्य चढविले जाते. त्यावांचून त्यांचें लम लागत नाही. त्या काळीं मुसलमानांच्या सौभाग्यवती खिया कपाळावर सिंदूर-बिंदु लावीत असव्या. ३ चांगले वर्ण अर्थात् कविता. ४ पलाशा पिप्पलादिकां-पासून जी निघते ती. ५ लक्ष रुपये. ६ सर्प. ७ हक्की. अलंकार कायम राखाऱ्या-करिता येयें मुलांतील ‘हस्ति’ शब्द सोडून ‘नाग’ हा व्यार्थी शब्द वापरल आहे,

तू तौ रातो दिन जग जागत रहत वेऊ जागत रहत रातौ दिन बनरत हैं ।
 भूषन भनत तू विराजै रज भरो वेऊ रज भरे देहिन दरी मैं बिचरत हैं ॥
 तू तौ सूर गन को विदारि विहरत सूर-मंडलै विदारि वेऊ सुरलोक रत है ।
 काहे ते सिवाजी गाजी तेरोई सुजस होत तो सों अरिवर सरिवरि सी करत
 है ॥ १७६ ॥

आक्षेप

लक्षण-दोहा

पहिले कहिए बात कछु पुनि ताको प्रतिषेध ।
 ताहि कहत आच्छेप हैं भूषन सुकवि सुमेध ॥ १७७ ॥

उदाहरण-मालती स्वैया

जाय भिरौ न भिरे बचि है भनि भूषन भौसिला भूप सिवा सों ।
 जाय दरीन दुरौ दरिओ तजि कै दरियाव लँधौ लघुता सों ॥
 सिच्छन काज वजीरन को कढैं बोल यों एदिल साहि सभा सों ।
 छूटि गयो तौ गयो परनालो सलाह कि राह गहौ सरजा सों ॥ १७८ ॥

द्वितीय लक्षण-दोहा

जेहि निषेध अभ्यासही भनि भूषन सो और ।
 कहत सकल आच्छेप हैं जे कविकुल सिरमौर ॥ १७९ ॥

उदाहरण-कविता मनहरण

पूरब के उत्तर के प्रबल पछाँह हूके सब बादसाहन के गढ़कोट हरते ।
 भूषन कहैं यों अवरंग सों वजीर जीति लीबे को पुरतगाल सागर उतरते ॥
 सरजा सिवापर पठावत मुहीम काज हजरत हम मरिबेको नहि डरते ।
 चाकर हैं उजुर कियो न जाय नेक पै कछू दिन उवरते तौ धने काज करते
 ॥ १८० ॥

पुन्हा उदाहरण-मंदारमाला.

जागे तुझे तेज रात्रिंदिनीं, तो^१ निशीं जागुनी राहि रानीं दिनीं ॥
 तूं राजशी राजलक्ष्मीसर्वे, तो रजोयुक्त हिंडे दरी—काननीं ॥
 शूरांस तूं भेदिशी, सूर्यविंब प्रभेदून तो राहि लोकांतरी ॥
 श्रेष्ठा। तुझीच प्र—कीर्ती कशाला! समत्वास वैरी तुझ्या आचरी॥ १७६

आक्षेप**लक्षण**

प्रथम एखादी गोष्ट सांगून पुन्हा तिचा प्रतिषेध केला गेला
 म्हणजे ‘आक्षेप’ अलंकार होतो १७७

उदाहरण-मंदारमाला.

अुंजा तयाशीं, परी झुंजुनीही न वांचाल सर्जा शिवापासुनी ॥
 किंवा गृहे सोडुनी कंदरीं जा, दुरी जा समुद्रास उल्लंघुनी ॥
 आदीलशाहा वर्जीरादिकांच्या समेला निदानी करी घोषणा ॥
 ‘गेला पन्हाळा सुटोनी सुटो तो, तद्वाचीच ल्याला करा याचना १७८

द्वितीय-लक्षण

इतर गोष्टी सजवून सांगितल्या तरी मुख्य गोष्टीचा परिणाम
 निषेधातच होत असला म्हणजेही आक्षेप अलंकार होतो १७९

उदाहरण-मंदारमाला

पूर्वोत्तरा—पश्चिमा—दिक्पतींच्या गडाना अहीं जिंकितों जाउनी ॥
 शाहाप्रतीं सांगती मंत्रि—“ जातों फिरंग्यावरी सिंधु उल्लंघुनी ॥
 राया! अहीं भीत नाहीं मराया जरि प्रेषिशी दक्षिणेशावरी ॥
 लोकीं परी वांचतों काळ काहीं महत्कार्य होतें करानें तरी॥ १८०

^१ तुझा (शिवाजीचा) शत्रु २ युद्धांत. मरणारे योधे सूर्यविंब भेदून स्वर्गांत जातात, असें म्हणतात.

विरोध (द्वितीय विषम)

लक्षण-दोहा

द्रव्य किया गुन में जहँ उपजत काज विरोध ।
ताको कहत बिरोध है भूषन सुकवि सुबोध ॥ १८१ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

श्री सरजा सिव तो जस सेत सों होत हैं बैरिन के मुँह कारे ।
भूषन तेरे अरुन प्रताप सफेत लखे कुनवा नृप सारे ॥
साहितनै तव कोप कृसानु तै बैरि गरे सब पानिप वारे ।
एक अचंभव होत बडो दिन ऊँठ गहे अरि जास न जारे ॥ १८२ ॥

विरोध/भास

लक्षण-दोहा.

जहँ विरोध सों जानिये सांच विरोध न होय ।
तहाँ विरोधाभास कहि बरनत है सब कोय ॥ १८३ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

दच्छिन नायक एक तुही, भुव भामिनी को अनुकूल वहै भावै ।
दीनदयाल न तो सो दुनी पर म्लेच्छ के दीनहिै मारि मिटावै ॥
श्रीसिवराज भनै कबि भूषन तेरे सरूप को कोउ न पावै ।
सूर सुबंस मैं सूरसिरोमनि वहै करि कुलचंद कहावै ॥ १८४ ॥

विरोध (द्वितीयविषम)

लक्षण—दोहा.

इन्य, क्रिया किंवा गुण यांच्यात कार्य—विरोध उपन होत असला
क्षणजे ‘विरोधालंकार’ जाणावा १८१

उदाहरण—मंदारमाला.

वैरी जनांचीं मुखे कृष्ण झालीं यशाचा तुळा सेतु संप्रेक्षुनी ॥
रक्त-प्रतापे मुखीं पांडुरी ये नृपांच्या नृपालोत्तमा । तक्षणी ॥
पाणी वसे ज्यात, विद्रोहचारी बुझाले तुळ्या कोपवन्हीमुळे ॥
आळे तृणाला धरोनी स्वदंतीं विदग्ध स्वदेहीं परी राहिले ॥ १८२ ॥

विरोधाभास

लक्षण

जेथे विरोधावरून कळून येते की, हा खरा विरोध नव्हे तेथे
‘विरोधाभास’ अलंकार क्षणतात. १८३

उदाहरण—मंदारमाला

तूं दक्षिणस्वामि भूमामिनीच्या मर्नीं भावशी प्रेमनाथापरी ।
ना दीन-पाता तुळ्यावीण लोकीं, विमो ! ‘दीन’-हाराहि म्लेच्छांतरीं
गोब्राह्मणाधार ! पावे न कोणी तुळ्णी रूपता धर्मवीराग्रणी ।
तूं सूर्य-वंशांत चूडामणीही ‘कुलेंदु’ प्रसिद्धी तुळ्णी या जनीं ॥ १८४ ॥

१ ‘दीन दीन’ शब्द हरण करणारा (किंवा दीन म्हणजे धर्म)

विभावना

लक्षण-दोहा.

भयो काज बिन हेतुही, बरनन हैं जेहि ठौर ।
तहँ विभावना होति है कवि भूषण सिरमौर ॥ १८५ ॥

उदाहरण-मालती सबैया

बीर बडे बडे मीर पठाण खरो रजपूत को गन भारो ।
भूषण जाय तहाँ सिवराज लियो हरि औरंगजेब को गारो ॥
दीन्हो कुज्वाब दिलीपति को अह कीन्हो वजीरनको मुहँ कारो ।
नायो न मायहि दक्खिन नाथ न साथ मैं फौज न हाथ हथ्यारो ॥ १८६ ॥

पुन्हां-दोहा.

साहि तनै सिवराजकी सहज टेव यह ऐन ।
अनरीझै दारिद्र हरै, अनखीझै अरि सैन ॥ १८७ ॥

और दो विभावना

लक्षण-दोहा.

जहाँ हेतु पूरन नहीं, उपजत है परकाज ।
कै अहेतु ते और यों द्वै विभावना साज ॥ १८८ ॥

विभावना

लक्षण

हेतुवांचून कार्य घडले असे वर्णन जेथे कोलेचे असते तेथे
 'विभावना' अलंकार हणतात. १८५

उदाहरण—मंदारमाला

संग्रामशाळी उभे मीर भारी, उभा राजपूत प्रभावी गण ॥
 औरंग-गर्वास तेथे स्व—तेजे हरी विक्रमी भोसले-भूषण ॥
 प्रश्नोतरीं दिल्हिनाथास दापी वजीरी मुखीं कृष्णता वाढवी ॥
 ना सैन्य, ना शक्ति, हा दक्षिणादिग्विजेता परी मान ना वांकवी
 ॥ १८६ ॥

उदाहरण २ रे आर्या

सत्पुत्र शहाजीचा ल्याचा सहज स्वभाव, हा बाणा
 रिङ्गल्याविण हरि दैना, खिजल्याविण हरि समस्त अरि-सेना॥ १८७

आणखी दोन विभावना

लक्षण

जेथे हेतु पूर्ण नाही परंतु कार्याची मात्र उपत्ति होते तेथेही
 'विभावना' अलंकार हणतात. १८८

उदाहरण

कारण अपूरे काज की उपास्ति-कविता मनहरण

दन्धिण को दाबि करि बैठो है सइस्तखान पूनामाहिं ढूना करि जोर करबार को ।
हिंदुखान खंभ गढपति दलथंभ भनि भूषण भरैया कियो सुजस अपार को ॥
मनसबदार चौकिदारन गँजाय महलन में मचाय महाभारत के भार को ।
तो सो को सिवाजी जेहि दो सो आदमी सों जीतो जंग सरदार सौ हजार असवारको
॥ १८८ ॥

अहेतु ते कारज की उपास्ति-कविता मनहरण

ता दिन अखिल खलभलैं खल खलक मैं जा दिन सिवाजी गाजी नेक करखत हैं
सुनत नगारन अगार तजि अरिन की दारगन भाजत न वार परखत है ॥
छूटे बार बार छूटे वारन ते लल देखि भूषण सुकवि वरनत हरखत हैं ॥
क्यों न उतपात होहिं वैरिन के झुडन में कारे घन उमडि अँगारे वरखत हैं ॥ १९०

और विभावना

लक्षण-दोहा

जहाँ प्रगट भूषण भनत हेतु काज ते होय ।
सो विभावना औरज कहत सथाने लोय ॥ १९१ ॥

उदाहरण-दोहा.

अचरज भूषण मन बद्धो, श्री सिवराज खुसान ।
तब छपान धुब धूम ते, भयो प्रताप छूसान ॥ १९२ ॥

शिवराज-भूषण.

पाहिस्तेखानावरील छापा.

चौक्या पहाड्यांतुनि आंत जाई, करी भारती कंदनाला अरी. पा.१३
श्रीकृष्ण छा. जळगांव.

अपूर्ण कारणांत कार्याची उसति-मंदारमाला

षाहिस्तखां दक्षिणाभूस दापी, पुणे—मंदिरी दावि खङ्ग—प्रभा ॥
 सह्याद्रि-दुर्गेश दुःसह्य दावी महत्साहासें विक्रमाची विभा ॥
 चौक्या पहान्यांतुनी आंत जाई करी भारती कंदनाला अती ॥
 योद्धे सर्वे दोनशें मात्र होते, परी जिकिला लक्ष सेनापती॥ १८९॥

हेतु नसतां कार्याची उसति मंदारमाला.

गङ्गी शिवाजी सजे ज्या दिनीं, ल्या दिनीं होय कलोल दुष्टातरी॥
 ऐके नगारा ल्यजोनी अगारा पळे शत्रु दारा भयें बाबरी ॥
 बारासर्वे बाल-वेणी सुटे तो सुटे तींतुनी रत्न तेजोमणी ॥
 उत्पात होती न का वैरि-वृद्धि जणो वर्षते अग्नि कादंबिनी॥ १९०॥

आणखी विभावना

लक्षण

जेथे कार्यावरून हेतु (कारण) प्रगट होतो तेथेही ‘विभावना’
 अलंकार झाणतात. १९१

उदाहरण-आर्या

मालोजीच्या पौत्रा । नथच सदा अंतरात वाढतसे ॥
 त्वक्कर-कृपाण-धूमे प्रताप-वन्हि प्रचंड विलसतसे ॥ १९२ ॥

पुनः-कवित्त-मनहरण

साहि तनै सिव ! तेरो सुनत पुनीत नाम धाम धाम सबही को पातक कट्ट है।
तेरो जस काज आज सरजा निहारि कविमन भोज विक्रम कथा ते उचटत है॥
भूषन भनत तेरो दान संकल्प जल अचरज सकल मही भै लपटत है।
और नदी नदन ते कोकनद होत तेरो कर कोकनद नदनिद प्रगटत है ॥१९३॥

विशेषोक्ति.

लक्षण-दोहा

जहाँ हेतु समरथ भयहु प्रगट होत नहिँ काज ।
तहाँ बिसेसोकति कहत भूषन कवि सिरताज ॥ १९४ ॥

उदाहरण-मालती सवैया.

दै दस पाँच रुपैयन को जग कोऊ नरेस उदार कहायो ।
केटिन दान सिवा सरजा के सिपाहिन साहिन को विचलायो ॥
भूषन कोऊ गरीबन सों भिरि भीमहुँ ते बलवंत गनायो ।
दौलति इंद्र समान बढी पै खुमान के नेक गुमान न आयो ॥ १९५ ॥

असंभव

लक्षण-दोहा.

अनहूबे की बात कछु प्रगट भई सी जानि ।
तहाँ असंभव बरनिए सोई नाम बखानि ॥ १९६ ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

नामें तुझ्या नष्ट होतात पांपे शिवा ! सर्वही धाम धार्मातुनी ॥
 त्वकीर्ति—कार्ये विलोकून होती कवीलोळ भोजादि-वारेंतुनी ॥
 वाहे तुझे दान-संकल्प-वारी तये व्यापिली दानवंता ! क्षिती ॥
 अन्या नदीमाजि होतात पर्ये, तुझ्या हस्त-पद्मी नदा जन्मती
 ॥ १९३ ॥

विशेषोक्ति

लक्षण

जेये हेतु (कारण) समर्थ असून कार्य प्रगट होत नाहीं तेये
 ‘विशेषोक्ति’ अलंकार हणतात. १९४

उदाहरण—मंदारमाला

मुद्रा दहा पांच देऊन कोणीहि भूपाल हो ! गाजवी दानता.
 कोटिप्रदान—क्रिया या शहाजी—सुताची शहालागी दे मृढता !
 जिकून दीनांस वा दुर्बलाना कुणी होय का थोर भीमाहुनी ?
 इंद्रापरी भव्य ऐश्वर्य वाढे अहंता शिवे ना शिवाच्या मनी। ॥१९५॥

असंभव

लक्षण

न होणारी गोष्ट जेये घडून आल्यासारखी वाटते तेथे ‘असंभव’
 अलंकार हणतात. १९६

उदाहरण—दोहा

औरंग यों पछतात मैं करतो जतन अनेक ।
सिवा लेहगो दुरग सब को जानै निसि एक ॥ १९७ ॥

अन्यच—कवित्त मनहरण

जसन के रोज यों जुलूस गहि बैठो जोव इद्र आवै सोऊ लागै औरंग की परजा ।
भूषन भनत तहाँ सिवाजी गाजी तिनको तुजुक देखि नेकहू नै लरजा ॥
व्यानो न सलाम भान्यो साहि को इलाम धूम धाम कै न मान्यो रामसिंहहू को वरजा
जासों वैर करि भूप वचै न दिगंत ताके दंत तोरि तखत तरे आयो सरजा॥ १९८ ॥

असंगति (प्रथम)

लक्षण—दोहा.

हेतु अनत ही होय जहँ काज अनत ही होय ।
ताहि असंगति कहत हैं भूषन सुमति समोय ॥ १९९ ॥

उदाहरण—कवित्त मनहरण.

महाराज सिवराज चढत तुरंग पर ग्रोवा जाति नैकरी गनीम अतिबल की ।
भूषन चलत सरजा की सैन भूमि पर छाती दरकति खरी अखिल खलन की ॥
कियो दौरि घाव उमरावन अमीरन पै गई कटि नाक सिगरेरै दिली-दलकी ।
सूरत जराई कियो दाहु पातसाहु उर स्याही जाय सब पातसाही मुख झलकी
॥ २०० ॥

उदाहरण—आर्या

औरंगशहा पश्चात्ताप करी, “ रक्षितों जया भारी—
ठाँवें कुणा न एका रात्रीं सरजा समस्त गड हारी ” ॥ १९७ ॥

उदाहरण २—हें मंदारमाला.

होई जयोत्साह दिल्लीमध्ये ल्या दिनीं इंद्रही ये प्रजा तो बने !
राजा तिथे जाय सर्जा शिवाजी, बघे डौळ, लाजे न तेजोगुणे !
केळी जरी सूचना रामसिंहे, करी ना सलामी, धरी उग्रता !
यच्छत्रु वाचे न कोणी कुठे, तत्समेतून दावून ये भव्यता ॥ १९८ ॥

असंगति (प्रथम)

लक्षण

कारण निराळे व कार्य निराळे असा भाव जेथे वर्णिला असते
तेथे ‘ असंगति ’ अलंकार ह्याणतात. ॥ १९९ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

अश्वीं चढे भोसला मर्द जो, तों अरीची ल्ये मान भीतीमुळे ॥
त्वेषे निघाली यदा दौड तेव्हा किती कापळी शत्रु-वक्षस्थळे ॥
केला अहा ! घाव दिल्ली-दलाची जाणो नाकची कापळी संगरी ॥
जाळून तो सूरतेला शहाच्या उर्दी दाह लावी, प्रभेला हरी ॥ २०० ॥

१ त्या औरंगजेबाच्या समेतून.

असंगति (द्वितीय)

लक्षण-दोहा

आन ठौर करनीय सो करै औरही ठौर ।
ताहि असंगति और कवि भूषण कहत सगौर ॥ २०१ ॥

उदाहरण-मनहरण दंडक

भूपति सिवाजी तेरी धाक सों सिपाहिन के राजा पातसाहिन के मन ते अहं गली
भौसिला अभंग तु तौ जुरतो जहाई जंग तेरी एक फते होति मानो सदा संग ली॥
साहिके सपूत्र पुहुमीके पुरहूत कवि भूषण भनत तेरी खरगउ दंगली ।
सत्रुन की सुकुमारी थहरानी सुंदरी औ सत्रु के अगारन मैं रखे जंतु जंगली
॥ २०२ ॥

असंगति (तृतीय)

लक्षण-दोहा

करन लगै औरै कछू करै औरई काज ।
तंहीं असंगति होति है कहि भूषण कविराज ॥ २०३ ॥

उदाहरण-मालती संख्या

साहि तनै सरजा सिव के गुन नेकहु भाषि सक्यो न प्रबीनो ।
उद्यत होत कछू करि बे को करै कछु बीर महा रस भीनो ॥
हाँ ते गयो चकतै सुख देन को गोसलखाने गयो दुख दीनो ।
जाय दिली दरगाह सुसाह को भूषण बैरि बनाय ही लीनो ॥ २०४ ॥

असंगति [द्वितीय]

लक्षण

इतर स्थळीं करावयाची गोष्ट कर्त्त्यानें भलत्याच स्थळीं केली असें वर्णन असले झणजेही ‘असंगति’ अळंकार होतो. ॥ २०१ ॥

उदाहरण—मंदारमाला.

राजे, शहा, पातशहा तयांची अहंता गळे स्वद्रव्यें दुर्गणी ॥
 युद्ध—स्थळीं तूं अभंग प्रतापी जय-श्री जणो होय सांगातिनी ॥
 क्षोणीश्वरेद्रा ! कुळश्रेष्ठ चंद्रा ! तुझे खळ्य युद्धांत रंगे किती ? ॥
 म्लेच्छांगना कांपती, तद्गळातीं वनाचे पशू राखिले त्वां अती २०२

असंगति (तृतीय)

लक्षण

काहीं एक गोष्ट करावयास लागका तों भलतीच नोष्ट केली.
 अशा वर्णनालाही ‘असंगति’ अळंकार झणतात. २०३

उदाहरण—मंदारमाला

हा भूप-कीं खाण नाना गुणांची-करूं ना शके तध्यशंसा कुणी ॥
 काहीं करूं जों सजे हा शिवाजी करी अन्य काहींच शूरामणी ॥
 येथून गेला शिवा सौख्य आया दिलें दुःख औरंगशाहा प्रती ॥
 शांतावया जाय दर्गे—मशीदी परी वैर आला करोनी अती ॥ २०४ ॥

विषम

लक्षण-दोहा.

कहाँ बात यह कहँ वहै, यों जहँ करत बखान ।
तहाँ विषम भूषन कहत भूषन सुकबि सुजान ॥ २०५ ॥

उदाहरण-मालती सबैया

जावलि बार सिंगारपुरी औ जवारि को राम के नैरि को गाजी ।
भूषन भौसिला भूपति ते सब दूरि किये करि कीगति ताजी ॥
बैर कियो सिवजी सों खवास खाँ डौंडियै सैन विजैपुर बाजी ।
बापुरो एदिल साहि कहाँ कहाँ दिल्लीको दामनगीर सिवाजी ॥ २०६ ॥

लै परनालो सिवा सरजा करनाटक लौं सब देस बिँचूचे ।
बैरिन के भगे बालक बृंद कहै कवि-भूषन दूरि पहँचे ॥
नाँधत नाँधत घोर घने बन हारि परे यों कटे मनो कूँचे ।
राजकुमार कहाँ सुकुमार कहाँ बिकरार पहार वे ऊँचे ॥ २०७ ॥

विषम

लक्षण

कुठे ही गोष्ट व कुठे ती गोष्ट ! अशा वर्णनाला ‘विषमालंकार’
ज्ञानतात. २०५

उदाहरण—मंदारमाला

शृंगापुरीं रामनेरीं जब्हारीं इथें गाजला शूर वीराम्रणी ॥
केले दुरी छोकपालास, झाला यशोमंदिराच्या शिराचा मणी ॥
केली वृथा शत्रुता भोसल्याशीं पळाला, खवार्स्खां विजापूरचा ॥
आदीलशाहा कुठे बापडा, हा विजेता कुठे हस्तिनापूरचा! २०६

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

घेई पन्हाळा धरोनी उमाळा नखे फाडिले देश कर्णाटकी ॥
सर्जी शिवाच्या भये शत्रु—बाले पळालीं अशीं, ना सुचे वाट कीं ॥
तीं नांधुनी नांधुनी चाळतातीं, पदीं कंटके बोचताती परी ॥
हे पुत्र ऐश्वर्यशाळी नृपांचे कुठे, भव्य विक्राळ ते हो गिरी २०७

१ विजापूरचा मुख्य वजीर खानमहमद याचा हा मुलगा होता.
आदिलशाहा मृत्युशम्यवेर असतां यांने त्याच्या एका अयोग्य पुत्रास गादीवर
बसविले (१६७२) छत्रपतीशीं याच्या पुष्कळ झटापटी झाल्या. याला
१६७५ त बहलोलखानाने मारविले.

सम

लक्षण-दोहा

जहाँ दुहँ अनुरूप को करिये उचित बखान ।
सम भूषन तासों कहत भूषन सकल सुजान ॥ २०८ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

पंच हजारिन बीच खड़ा किया मैं उसका कछु भेद न पाया ।
भूषन यों कहि औरंगजेब उजीरन सों बेहिसाब रिसाया ॥
कम्मर की न कटारी दई इसलामने गोसलखान बचाया ।
जोर सिवा करता अनरथ भली र्हई हथ्यार न आया ॥ २०९ ॥

पुन्हां-दोहा.

कछु न भयो केतो गयो, हाचो सकल सिपाह ।
भली करै सिवराज सों, औरंग करै सलाह ॥ २१० ॥

विचित्र

लक्षण-दोहा.

जहाँ करत हैं जतन फल, वित्त चाहि विपरीत ।
भूषन चाहि विचित्र कहि, बरनत सुकाचि बिनीत ॥ २११ ॥

सम

लक्षण

जेथे दोन सम वस्तुंचे यथायोग्य वर्णन केलेले असते तेथे 'सम' अलंकार हणतात. २०८

उदाहरण—मंदारमाला

"केले उमे पंचसेनैहजारीं अमीरात, तेथेच तो शोभळा ! "

औरंगशाहा वजीरास ऐसे वदोनीं वृथा मत्सरे हासला ॥

कोणी दिले शब्द हातीं न ल्याच्या, भला वांचलीं मी, सभा वांचलीं
जाते जरी शब्द ल्याच्या करीं, तो महाकाळ होता शिवाजी बली

॥ २०९ ॥

उदाहरण २ रे—आर्या

किति^१ गेले, परि काहीं झाकें नच, सैम्य भार नासियला ॥

औरंग भला ल्याने शिवरायारीं हळूच तह केला ॥ २१० ॥

विचित्र

लक्षण

जेथे प्रयत्न एक प्रकारचा व फलाची अपेक्षा निराळ्याच प्रका-
रची केळी जाते अशा वर्णनाला 'विचित्र' अलंकार हणतात २११

१ पांच हजार स्वारांची ज्यांना मनसब असते त्यांना 'पंचहजारी'
हणतात. २ कितीक अमीर उमराव.

उदाहरण—दोहा

तैं जयसिंहहि^० गढ़ दिये सिव सरजा जस हेत ।
लीन्हे कैयो बरस मैं, वार न लागी देत ॥ २१२ ॥

अन्यच्च—कवित्त मनहरण

बेदर कल्यान दै परेक्षा आदि कोट साहि एदिल गँवाय है नवाय निज सीसको
भूषन भनत भागानगरी कुतुब साई^० दै करि गँवायो रामगिरिसे गिरीसको ॥
भौसिला भुवाल साहि तनै गढपाल दिन दोउ ना लगाए गढ़ लेत पँचतर्सि को ।
सरजा सिवाजी जयसाह मिरजा को लीने सौ गुनी बडाई गढ़ दीन्हे हैं दिलीसको
॥ २१३ ॥

प्रहर्षण

लक्षण—दोहा.

जहँ मन वांछित अरथ ते प्रापति कछु अधिकाय ।
तहाँ प्रहरण कहत हैं भूषन जे कविराय ॥ २१४ ॥

उदाहरण—आर्या

जयसिंहला दिघले शिवसायें गढ यशःप्रसारार्थ ।
जिंकतया किति वर्षे; अर्पाया पल न लागला सत्य ॥ २१२ ॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला

कल्याण देई, परेंडाहि देई विजापूरची मान खालीं लवे ॥
भागापुरी रामदुर्गापरी दे गिरी, मैत्रि यांची शिवाच्या सवे ॥
पंचोत्तरत्रिशत श्रेष्ठ किल्ले हरायास ना लागले दो दिन ॥
जैसिंह सेनापतीला दिले ते, किती विस्तरीला यशाचा गुण ॥ २१३ ॥

प्रहर्षण

लक्षण

जेर्ये मनोबांधितापेक्षां कांहीं अधिक प्राप्ति घडते तेर्ये ‘प्रहर्षण’
अलंकार म्हणतात. २१४

१ हा ओरंगजेबाचा सहा हजारी मनसबदार होता व यास ‘मिझी’
ही पदवी होती. २ गोवळकोळमच्या महंमद कुतुबुल्काने आपली प्रियपत्नी
भागामती हिच्या नांवाघर राजधानीपासून ४ मैलावर हें शहर वसविले यालाच
हैद्राबाद म्हणतात. ३ कियापद. ४ पस्तीस ५ शिवाजीने जयसिंहास किले
दिले ते भिऊन दिले नाहीत तर हिंदूचा रक्तपात घडू नये म्हणून दिले असें
सांगून कवीने मोठ्या खुबीने विचित्र अलंकार साधला आहे.

उदाहरण-मनहरण दंडक

साहि तनै सरजा की कीरति सों चारो ओर चाँदनी वितान छिति छोर छाइयतु है ।
 भूषण भनत ऐसो भूप भौसिला है जाको द्वार भिन्दुकन सों सदाई भाइयतु है ॥
 याहानि सिवाजी खुमान या जहान पर दान के प्रमान जाके थों गनाइयतु है ।
 रजत की हौस किए हेम पाइयतु जासों हयन की हौस किए हाथी पाइयतु है ॥ २१५॥

विषादन

लक्षण-दोहा

जहँ चित्त चाहे काज ते उपजत काज विरुद्ध ।
 ताहि विषादन कहत हैं भूषण बुद्धि विसुद्ध ॥२१६॥

उदाहरण-मालती सवैया.

दारहि दारि मुरादहि मारि कै संगर साह सुजै बिचलायो
 कै कर मैं सब दिल्लि की दौलति और हु देस धने अपनायो ॥
 बैर कियो सरजा सिव सों यह नौरंग के न भयो मन भायो ।
 फौज पठाई हुती गढ लेन को गाँठिहुँ के गढ कोट गँवायो ॥ २१७ ॥

अपरंच-दोहा

महाराज सिवराज तव, बैरि तजि रस रुद्र ।
 वचिबे को सागर तरे, बृडे सोक समुद्र ॥ २१८ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

या भोसले भूपतीच्या यशानें मही शोभते, कौमुदीनें जशी ॥
 याचें रुचे द्वार सद्ग्रिक्षुकाना, सदा भूप गोब्राह्णाना वशी ॥
 दाता धरामंडलीं गाजतो हा, कळे दान तें या प्रमाणावरी ॥
 इच्छी कुणी रौप्य, ल्या हेम देई; शिवाजी हयेच्छस देई करी ॥ २१५ ॥

विषादन

लक्षण

जेथे इच्छित कार्याच्या विरुद्ध कार्योत्पत्ति होते तेथे ‘विषादन’
 अलंकार होतो ॥ २१६ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

मारी मुरादास, दारास दारी, सुजाला पळायास कावी रणी ॥
 वेई करीं दिलिच्या दौलतीला विदेशास जिकून होई थनी ॥
 केले परी वैर सर्जा शिवाशीं शहाच्या न शाळे मनासारखे ॥
 ध्यायास तद्दुर्ग धाडी चमूळा, स्वताच्याच दुर्गास शाहा मुके ॥
 ॥ २१७ ॥

उदाहरण २ रें—आर्या.

शिवराज ! तुझे वैरी ल्यजुनि रसातें महान रौद्रातें ॥
 दुस्तर सागर तरले, शोक—समुद्रीं परी बुडाके ते ॥ २१८ ॥

१ विदारी किंवा फाडी (घर मारी)

आधिक

लक्षण-दोहा

जहाँ बडे आधार ते बरनत बढि आधेय ।
ताहि अधिक भूषन कहत जानि सुप्रथं प्रमेय ॥ २१९ ॥

उदाहरण-दोहा.

सिव सरजा ! तव हाथ को नहिँ बखान करि जात ।
जाको लाली सुच्चस सब त्रिभुवन मैं न समात ॥ २२० ॥

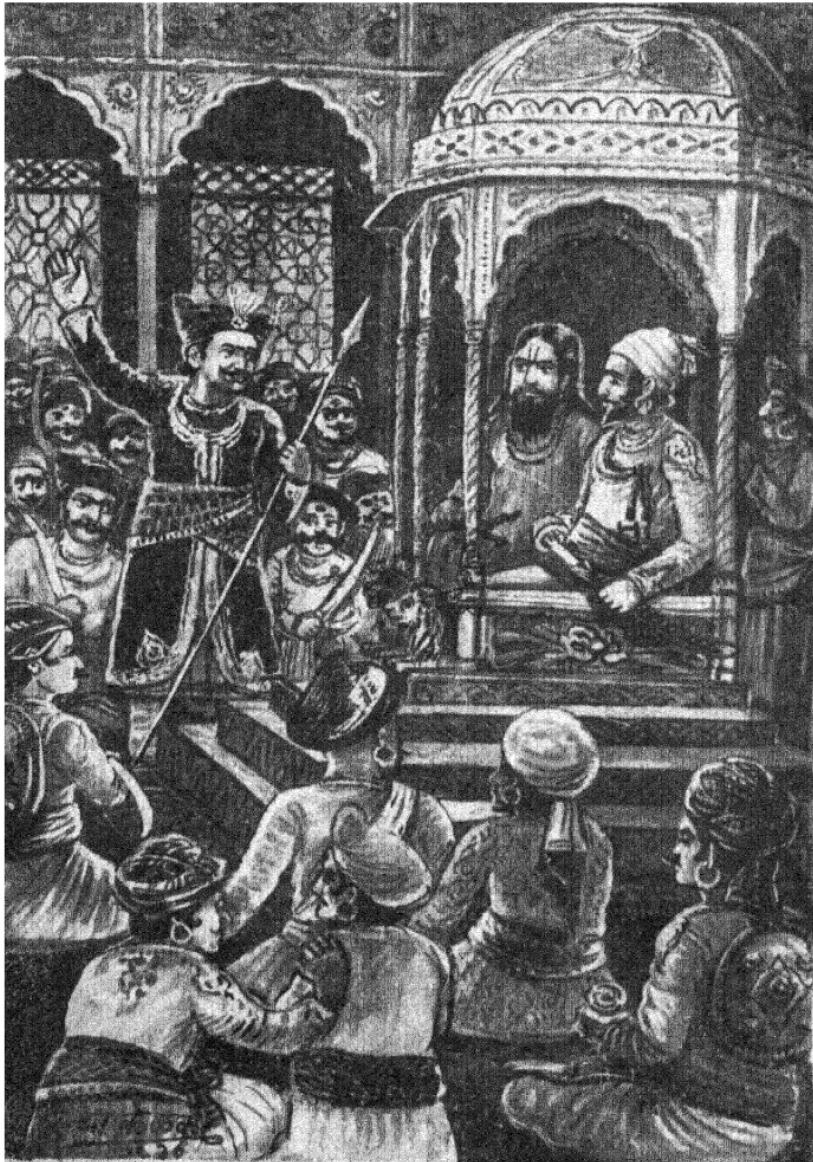
मुगः-लक्षण-दोहा

सहज सर्कील सर्कील जल्लसे नील डील पञ्चय से खील देत नाहिँ अकुलात है ।
भूषन भनत महाराज सिवराज देत कंचन को ढेर जो सुमेरु सो लखात है ॥
सरजा सद्वाई कासों करि कविताई तव हाय की बढाई को बखान करि जात है ।
जाको जस टेक सातो दीप नव खंड महिमंडल की कहा ब्रह्मंड ना समात है
॥ २२१ ॥

अन्योन्य

लक्षण-दोहा.

अन्योन्य-उपकार जहाँ यह बरनन उहराय ।
ताहि अन्योन्या कहत है अलंकार कविराय ॥ २२२ ॥

श्रीछत्रपतींचा दरबार व भूषण कवि.

ब्रह्मांडही त्वदशाला पुरेना, कुटे पृथिव्ये खंडद्विपवेषिता ॥ पा. १०९.

श्रीकृष्ण ग्रिं. प्रेस जव्हांन.

अधिक

लक्षण

जेथे आधारापेक्षा आधेयाचे विशाळत्व वार्णिले असते तेथे 'अधिक'
अलंकार जाणावा २१९

उदाहरण-भार्या

रायगडाच्या राया ! वर्णन करवे तुझ्यान हस्ताचे ।
तचलवासि यशाते स्थान पुरेना विशाळ जगताचे ॥ २२० ॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला

शैक्षापरी नील मेघापरी हा करी अर्पिता लोम ठेवी दुरी ।
देई शिवाजी असा स्वर्ण—राशी जयाशी दिसे तुल्य मेरू गिरी ॥
काळ्ये रचावी तुझ्याबीण कोणावरी, भव्य गव्या कुणाच्या कथा ? ।
ब्रह्मांडही त्वदशाला पुरे ना, कुठे पृथिवी खंडद्विपावेष्टिता !
॥ २२१ ॥

अन्योन्य

लक्षण

दोन वस्तु परस्परास उपकारक होतात असें जेथे 'वर्णनानें सिद्ध
केलेले असते तेथे 'अन्योन्य' अलंकार होतो २२२

उदाहरण-मालती सवैया

तो कर सों छिति छाजत दान है दान हूँ सों अति तो कर छाजै ।
 तैंहि गुनी की बढाई सजै अरु तेरी बढाई गुनी सब साजै ॥
 भूषन तोहि सों राज विराजत राज सों तू शिवराज विराजै ।
 तों बल सों गढ कोट गजैं अरु तू गढ कोटन के बल गजै ॥ २३ ॥

विशेष

लक्षण-दोहा.

बरनत है आधेय को जहँ विन ही आधार ।
 ताहि बिसेष बखान हीं भूषन कवि सरदार ॥ २४ ॥

उदाहरण-दोहा

सिव सरजा सों जंग जुरि चंदावत रजवंत ।
 राव अमर गो अमरपुर समर रही रज तंत ॥ २५ ॥

पुनः कावित्त मनहरण

सिवाजी खुमान सलहेरि मैं दिलीस दल कीन्हों कतलाम करवाल गहि कर मैं ।
 सुभट सरोह चंदावत कछवाहे ढाहे मुगलौ पठान फरकत परे फर मैं ॥
 भूषन भनत भौसिलाके भट उद्भट जीति घर आये धाक फैली घरघर मैं ।
 मारु के कैरया अरि अमर पुरै गे तऊ अजौं मारु मारु सोर होत है समर मैं
 ॥ २६ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

भूपा ! तुझ्या शोभते दान हस्ते, प्रदानें तुझा हस्त शोभे किती ?
 शोभे गुणज्ञ—प्रशंसा तुलाची, प्रशंसा गुणज्ञास शोभे अती !
 राजे तुझ्याचीमुळे राज्य, राज्ये शिवाजी महाराज तूं राजशी !
 गाजे बलानें तुझ्या दुर्ग-माळा, तियेने बली तूंहि बा गाजसी ॥२२३॥

विशेष

लक्षण

जेथे आधारावांचूनच आधेय वर्णिले असते तेथे 'विशेषालंकार'
 हणतात. २२४

उदाहरण—आर्या

सरजास्थह लढण्याची चंदावती राजपूत हाव धरी ॥
 अमरावतीस गेळा राव 'अमैंह' लक्ष्मि सोडुनी समरी ॥२२५॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला

सालेर—युद्धांत दिल्लीदलाची किती घोर केली तुवां^३ कत्तल ॥
 चंदावती कच्छवाही पठाणी कबंधी नटे भव्य युद्ध—स्थल ॥
 जेते तुझे वीर आके गृहाला शिरे भीरुता शत्रु—गेहातरी ॥
 मारावया ठाकले तेच मेळे, घुमे 'मार ! मार !' ध्वनी संगरी ॥२२६॥

१ अमरसिंह चंदावत २ राव अमरसिंह तर अमरावतीस (स्वर्गनगरीस)
 निघून गेला त्याची राज्यश्री मात्र धारांगणी निराधार राहिली. ३ सालेरच्या
 युद्धांत शिवाजी महाराज स्वतः नव्हते. मोरोपंत पेशवे होते. शिपाई लढतात
 व जयापजय राजाच्या नांवावर उल्लेखिले जातात.

व्याघात

लक्षण-दोहा

और काज करता जहाँ करै औरई काज ।
ताहि कहत व्याघात है, भूषन कवि सिरताज ॥ २२७ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

ब्रह्म रचै पुरुषोत्तम पोसत संकर सृष्टि संहारन हारे ।
तू हरिको अवतार सिवा नृप काज सँवारे सबै हरि वारे ॥
भूषन यों अबनी यवनी कहै “ कोऊ कहै सरजासमें हहारे ।
तू सबको प्रतिपालनहार बिचारे भ्रतार न माह हमारे ॥ २२८ ॥

अन्तर्गत-कविश्वर मनहरण

कसत मैं बारबार वैसोई बुलंद होत वैसोई सरस रूप समर भरत है ।
भूषन भनत महाराज सिवराज मनि सधन सदाई जस्त फूलन धरत है ॥
बरछी कृपान गोली तीर केते मान, जोरावर गोला बान तिनहको निदरत है ।
तेरो करवाल भयो जमतको ढाल अब सोई हाल म्लेछ्यनके कालको करत है ॥
॥ २२९ ॥

(कारणमाला) गुम्फ

लक्षण-दोहा

पूरब पूरब हेतु कै उत्तर उत्तर हेतु ।
या विधि धारा बरनिए गुम्फ कहावत नेतु ॥ २३० ॥

व्याघात

लक्षण

एक कार्य करीत असता दुसरेच केले जाते असें वर्णन असले
म्हणजे तेथे 'व्याघात' अलंकार जाणावा २२७

उदाहरण—मंदारमाला.

ब्रह्मा रची, विष्णु पाळी, भवानी—पती संहरी सृष्टिकारी पहा ॥
आहेस तूं विष्णुरूपी मर्हीद्रा ! प्रजेलागि संरक्षितोसी अहा ! ॥
कोणी ह्याणे यावनी “ जाउनी हो ! कुणी दक्षिणेच्या नृपाला कथा ॥
माझ्या पतीला न मारी दयाला ! जगत्पालक स्वामि तूंच स्वता ॥

॥ २२८ ॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला

त्वत्खङ्ग धारांगणी वीरनाथा ! वरी रक्तिमा बंधुकांच्यापरी ॥
जों जों उठे युद्धकल्होळ तों तों यशाचीं फुले धारि देहावरी ॥
खांडे कव्यारी धनुर्बाण भाळे, परी पावती ना तयाची सरी ॥
ढाळेपरी खङ्ग तळें जगाला परी आज तुकास काळापरी ॥ २२९ ॥

कारणमाला [गुम्फ]

लक्षण

“ एकाद्या कारणापासून जेथे कार्य उत्पन्न होते आणि तेच कार्य
दुसऱ्या कार्याचे कारण बनते, अशा कार्यकारणांची परंपरा जेथे
वर्णिलेली असते तेथे 'कारणमाला' किंवा गुम्फ अलंकार
मानितात ” ॥ २३० ॥

१ सेंद्रीनें किंवा दुपारीनें शाढ. याला बाराही महिने तांबडी फुले येतात.

उदाहरण-मालती सवैया

शंकर की किरणा सरजा पर जोर बढ़ी कवि भूषन गाई ।
 ता किरणा सों सुबुद्धि बढ़ी भुव भौसिला साहि तनै की सवाई ॥
 राजसुबुद्धि सों दान बढ़ो अरु दान सों पुन्य समूह सदाई ।
 पुन्य सों बाढ़ो सिवार्जी खुमान खुमान सों बाढ़ी जहान भलाई ॥२३१॥

पुन्हां-दोहा.

सुजस दान अरु दान धन धन उपजै किरवान ।
 सो जग मैं जाहिर करी सरजा सिवा खुमान ॥२३२॥

एकावली

लक्षण-दोहा.

प्रथम बरनि जहँ छोडिए जहाँ अरथ की पाँति
 बरनत एकावलि अहै कवि भूषन यहि भाँति ॥२३३॥

उदाहरण-हरिगीतिका छंद

तिँहु भुवन मैं भूषन भनै नरलोक पुन्य सुसाज मैं ।
 नरलोक मैं तीरथ लैं, महि तीरथों कि समाज मैं ॥
 महि मैं बड़ी महिमा भली महि मैं महाराज लाज मैं ।
 रज लाज राजत आजु है महाराज श्रीसिवराज मैं ॥२३४॥

उदाहरण—मंदारमाला

या छत्रधारी नृपाळावरी श्रीशिवाची कृपा नित्य वृद्धिगता ॥
 वाढे कृपेने सुबुद्धि, सुबुद्धिमुळे वाढली भोसले—दानता ॥
 दानामुळे प्रव्याही पुण्य वाढे, न वाढे तसें जे तपाच्या बळे ॥
 पुण्यामुळे आयु वाढे शिवाचें जगत्कीर्ति वाढेहि आयुमुळे ॥२३१॥

उदाहरण २ रे—आर्या

यश लाभे दानानें, दान धनानें, धन स्व—खज्जानें ॥
 विख्यात हें जगाळा केळें सद्यादि दुर्ग—नाथानें ॥२३२॥

एकावली*

लक्षण

प्रथम वर्णन करून तें सोडणे व पुढील वर्णनात ल्याचा अर्थ—
 संबंध मात्र ठेवणे या वर्णनपद्धतीचा ‘एकावली’ ह्याणतात. २३३
 (पहिल्या वस्तूशीं दुसरीचा विशेषणरूप संबंध तसाच दुसरीशी
 तिसरीचा अशीही साखळी असते.)

उदाहरण—मंदारमाला

पुण्योपयोगी असे हा नृलोक त्रिलोकांत, शास्त्रावली बोलते ॥
 शोभे नृलोकांत तीर्थ—प्रसिद्धी, मही तीर्थ—वृंदामुळे राजते ॥
 राजे महिन्ना महीमंडळीं, ल्या महिन्नात लजा रजाची खरी ॥
 लजा रजाची विराजे अजी श्रीशिवाजी—भवानी कृपाणावरी॥२३४॥

* कारणमाले (गुम्फ) मध्ये कार्यकारण संबंध असतो परतु तो एका—
 वलीत नसतो त्याचप्रमाणे मालादीपकांत पदावृत्ति दीपकाचा संबंध असतो
 तोही एकावलीत नसतो

मालादीपक एवं सार

लक्षण-दोहा

दीपक एकावलि मिले मालादीपक होय ।
उत्तर उत्तर उत्करण सार कहत हैं सोय ॥ २३५ ॥

उदाहरण

मालादीपक-कवित्त मनहरण

मन कवि भूषनको सिवकी भगति जीत्यो, सिवकी भगति जीत्यो साधुजन सेवाने
साधुजन जाते या कठिन कलिकाल कलिकाल महावीर महाराज महिमेवाने ॥
जगतमे जीते महावीर महाराजन ते, महाराज बावन हू पातसाह लेवाने
पातसाह बावनौ दिलीके पातसाह, दिलीपति पातसाहै जीत्यो हिंदुपति सेवाने॥२३६॥

सार यथा-मालती सर्वैया

आदि बड़ी रचना है विरचिकि, जामैं रह्यौ रन्चि जीव जडो है ।
ता रचना महँ जीव बडो आति, काहे ते ता उर ज्ञान गडो है ॥
जीवन मैं नर लोग बडे, कवि भूषन भाषत पैज अडो है ।
है नर लोग मैं राज बडो, सब राजनमें सिवराज बडो है ॥ २३७ ॥

यथासांख्य

लक्षण दोहा

ऋग्मसों कहि तिनके अरथ ऋग्मसों बहुरि मिलाय ।
यथासांख्य ताको कहैं भूषन जे कविराय ॥ २३८ ॥

मालादीपक व सार

लक्षण

दीपक आणि एकावली मिळून 'मालादीपक' अळंकार होतो
आणि उत्तरोत्तर उत्कर्षात्मक वर्णनाला 'सार' अळंकार
सणतात. २३५

मालादीपक उदाहरण—मंदारमाला

जिकी शिवाची सुभक्ती कवीला, सुभक्तीस जिकी जगी साधुता ॥
हा साधुकोकांस जिकी कली, या कलीला महावीर—कीर्ती तथा ॥
वीरांस हो ! जिकिले राज—भाग्ये शहानां महाराजही जिकिले ॥
शाहांस दिल्ली—शहा जिकि जो, तो अहा जिकिला हिंद—भूये बळे ॥

॥ २३६ ॥

सार—उदाहरण मंदारमाला

सृष्टी विरची—कृती श्रेष्ठ भारी, जिथे निर्मिले जीव तैसे जड ॥
श्रेष्ठत्व सृष्टीत जीवास येई, जया जीवनां ज्ञान ही सांगड ॥
जीवामध्ये मानुषी श्रेष्ठ जीव, प्रतिज्ञा—बळे साध्य त्या सर्वही ॥
सर्वा मनुष्यी असे श्रेष्ठ राजा, शिवाजी असे श्रेष्ठ, राजांतही ॥

॥ २३७ ॥

यथासांख्य

लक्षण

अनेक गोष्ठी क्रमशः जुळवून लांचा अनेक गोष्ठीशी क्रमशः
अर्थसंबंध दाखविणे याला 'यथासांख्य' अळंकार सणतात. २३८

उदाहरण-कवित्त मनहरण

जेर्इ चहौ तेर्इ गहै सरजा सिवाजी देस संके दल दुवन के जे वै बडे उरके ।
 भूषण भनत भौसिला सों अब सनमुख कोऊ ना लैया है धरैया धीर धुरके ॥
 अफजलखान रुसामै जमान फतेखान खूँटे कूँट लूँटे ए उजीर विजपुरके ।
 अमर सुजान मोहकम इकलास खान खाँडे छाँडे ढाँडे उमराय दिलीसुरके ॥

॥ २३९ ॥

पर्याय

लक्षण-दोहा.

एक अनेकन में रहै एकहि में कि अनेक ।
 ताहि कहत परयाय है भूषण सुकवि विवेक ॥ २४० ॥

उदाहरण-दोहा

जीति रही अवरंग मैं सबै छत्रपति छाँडि ।
 तजि ताहू कौ अब रही सिव सरजा कर माँडि ॥ २४१ ॥

पुनः-कवित्त मनहरण

कोट गढ दै कै माल मुलुक मैं बीजापुरी गोलकुंडा वारो पछे ही को सरकतु है ।
 भूषण भनत भौसिला भुवाल भुजबल रेवा ही के पार अवरंग हरकतु है ॥
 पेसकसैं भेजत इरान फिरगान पति उनहँ के उर याकी धाक धरकतु है ।
 साहि तनै सिवाजी गुमान या जहान पर कौन पातसाह के न हिये खरकतु है
 ॥ २४२ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

जेथे मने घेतली धाव तेथे उफाकून हा जाय हो केसरी ॥
 कोणी पुढे यावयाला शकेना लढाऊ हियेबाज युद्धातरी ॥
 मांगंच अफजूल, रुस्तूम योद्दे विजापूरचे छेदिले हारिले ॥
 इक्लासखानास मोहोकर्माला दिला धाक दिलीकडे लाविले ॥२३९॥

पर्याय

लक्षण

एकांत अनेक किंवा अनेकांत एक वास्तव्य करीत आहे अशा
 वर्णनाला ‘पर्याय’ अळंकार म्हणतात. २४०

उदाहरण—आर्या

नवैरंगी रंगे ही छत्रपतीना ल्यजून जय—लक्ष्मी ॥
 आता सोडुनि ल्याला वसे शिवाजी—प्रतापकर—शर्की ॥ २४१ ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

किले तशी खंडणी देति, जाती विजापूर—कोंडार्पेती मागुती ॥
 औरंग रेवा—तटापार राही, तया भोसले—भूप भर्ती अती ॥
 दृत्कंप ज्यांचा न राहे, इराणी फिरंगी^१ बहु प्रेषिती वस्तुही ॥
 या दक्षिणेद्र—प्रतापेन कापे असा कोण भूपाल आहे मही ॥२४२॥

१ रुस्तूम जमान. २ हा अमरसिंह चंदावताचा मुलगा, सालेरच्या
 युद्धांत मराठ्यांनी याला कैद केले. याचा बाप मात्र मारला गेला. मोहकमसिंगाला
 सोडून दिल्यावर तो व एकलासखान जीव घेऊन दिलीकडे पळाले. ३ नौरंग-
 औरंगजेब. ४ गोवळकोंडयाचा शहा ५ सन १६६२ च्या प्रारंभापासून पोरु-
 गीज लोक छत्रपतीकडे वार्षिक खंडणी पाठवीत होते. कारण याच वर्षी
 महाराजांच्या हातून ९००० फिरंगी फौज कापली गेली.

उदाहरण

अगरे के धूप धूम उठत जहाँई तहाँ उठत बगूरे अब अतिही अमाप हैं ।
जहाँई कलावँत अलाएँ मधुर स्वर तहाँई भ्रूत प्रेत अब करत विलाप है ॥
भूषन सिवाजी सरजाके बैर बैरिन के डेरन मैं परे मनो काहू के सराप हैं ।
बाजत है जिन महलन मैं मृदंग तहाँ गाजत मतंग सिंह बाघ दीह दाप है ॥ २४३ ॥

परिवृत्ति

लक्षण-दोहा

एक बातको दै जहाँ आन बातको लेत ।
ताहि कहत परिवृत्ति हैं भूषन सुकवि सचेत ॥ २४४ ॥

उदाहरण-कविता मनहरण

दच्छिन धरन धीर धरन खुमान, गढ लेत गढ धरन सों धरम दुवारु दै ।
साहि नर नाहको सपूत महा बाहु लेत मुलुक महान छीनि साहिन को मारु दै ॥
संगर मैं सरजा सिवाजी अरि सैननको सारु हरि लेत हिंदुवान सिर सारु दै ।
भूषन भुसिल जय जस को पहारु लेत हरजु को हारु हरगन को अहारु है ॥ २४५ ॥

परिसंख्या

लक्षण-दोहा.

अनत बरजि कछु वस्तु जहाँ बरनत एकहि ठौर ।
तेहि परिसंख्या कहत हैं भूषन कवि दिलदौर ॥ २४६ ॥

उदाहरण ३ रे— मंदारमाला.

धूपावलीचा उठे गंध जेथें, रजाचा तिथें लोट आता उठे !
 आलापिता गानवेते अहाह ! तिथें भूतयोनी विलापें रटे !
 वैरीजनें वैर केले शिवाशीं जणों शाप तन्मंदिरीं भोवके;
 जेथें मृदंग—ध्वनी रम्य झाले तिथें सिंह शार्दूल गर्जिजले !॥२४३॥

परिवृत्ति लक्षण

एक वस्तु देऊन (मोबदल्यात) अन्य वस्तु बेणे अशा वर्ण-
 नाला ‘परिवृत्ति’ अलंकार हणतात. २४४

उदाहरण—मंदारमाला

दुर्गाधिपापासुनी दुर्ग घे हाँ, तया धर्मशाळातीरीं धाढुनी ||
 प्रांतावरी प्रांत घेऊन देई बळे युद्ध—शिक्षा शाहालागुनी ||
 सर्वस्व घेई फरोनी रिपूंचे रणीं हिंदुवानास ऐश्वर्य दे ||
 घेई यशाचा गिरी शंभुकंठीं शिरोहार, आहार दूतास दे ||२४५||

परिसंख्या लक्षण

अनत व वर्ज्य अशा काहीं वस्तु अथवा गुणधर्म याचा इतरत्र
 अभाव दाखवून जेव्हां ल्याचें एकाच ठार्या वर्णन केले जातें
 तेव्हां परिसंख्या अलंकार होतो. २४६

१ सन १६४७ मध्ये शिवाजीमहाराजांनीं तिघा भावांतील भांडण
 मिटवून पुरंदर किला घेतला. त्यांस अनुलक्षून हें कविवचन आहे.

उदाहरण-मनहरण दंडक

अति मतवारे जहाँ दुरदै निहरियत तुरगन ही में चंचलाई परकीति है ।
 भूषण भनत जहाँ पर लगै बानन मैं कोक पच्छनहि माँहि विझुरन दिति है ॥
 गुनि गन चोर जहाँ एक चित्त ही के, लोक वंधैं जहाँ एक सरजा की गुन- प्रीति है ॥
 कंप कदली मैं बारे बुंइ बदली मैं सिवराज अदली के राज मैं यों राजनीति है ॥

॥ २४७ ॥

विकल्प

लक्षण-दोहा

कै वह कै यह कीजिए जहाँ कहनावाति होय ।
 ताहि विकल्प वखानहीं भूषण कवि सब कोय ॥ २४८ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

मोरँग जाहु कि जाहु कुमाऊँ सिर्गनगरै कि कवित्त बनाए ।
 बाँधव जाहु कि जाहु अमेरि कि जोधपुरै कि चितौगहि धाए ॥
 जाहु कुतुब्ब कि एदिल पै कि दिलीस हु पै किन जाहु बोलाए ।
 भूषण गाय फिरौ महि मैं बनि है चित चाह रिवाहि रिक्षाए ॥ २४९ ॥

पुन्हाँ-मालती सवैया

देसन देसन नारि नरेसन भूषण यों सिख देहिँ दयासों ।
 मंगन छै करि दंत गहो तिन, कंत तुझ्हैं हैं अनेत महा सों ॥
 कोट गहौ कि गहौ बन ओट कि फौजकी जोट सजौ प्रभुता सों ।
 और करौ किन कोटिक राह सलाह बिना बच्छौ न सिवा सों ॥ २५० ॥

उदाहरण-मंदमाराला.

चाँचल्य अश्वातरीं मात्र भासे, मदोन्मत्त मातंगची हो ! जिथे !
 बाणासची लागती पक्ष जेथे, तसे कोकँ-पक्ष्यांत विक्षेप ते !
 ज्ञानी गुणी चोर हे मात्र जेथे शिवाच्या गुणीं पावले बद्धता !
 मेघांत धारांवु, रंभेत कंप प्रभूच्या स्वराज्यांत ही न्यायता ! || २४७ ||

विकल्प

लक्षण

हें करावें कीं तें करावें असें वर्णन जेथे करण्यांत येते तेथे—
 ‘विकल्प’ अलंकार होतो. २४८

उदाहरण+-मंदारमाला

जाऊं कुमाऊंत, मोरंग देशीं, रचूं काव्य कीं जाउनी काश्मिरीं ?
 अभेरै-रीवा प्रदेशास जाउं, रचूं काव्य कीं जोधपूरांतरीं ?
 दिल्लीकडे आदिलाच्या पुढें कीं वळूं गोळकोऱ्याकडे आप्रदें ?
 पृथ्वीवरी गात हिंडेन कीर्ती शिवाची, मला तो रिजावूं सहे !॥२४९॥

उदाहरण २ रें-मंदारमाला

राजखिया देशदेशीं पतीला बहु प्रार्थिती रूपभाग्योत्तमा ॥
 दांतीं तुणाला धरोनी शिवाची करा प्रार्थना, आण आहे तुळां ॥
 दुर्गीं चढा, आत्मगेहीं दडा की लढाया दलाची करा योजना ॥
 कोटी उपायास योजा तरीहीं शिवाशीं तहावीण वांचाल ना ॥२५०॥

१ चक्रवाक २ कदलीत ३ शिवाजीच्या ४ कुचबिहारच्या पाश्रिमेस हें राज्य होतें. ५ जयपूर

+ हीं दोन्ही उदाहरणे अशुद्ध आहेत कारण विकल्पांत शेवटपर्यंत संदेह राहिला पाहिजे परंतु या दोन्ही उदाहरणांच्या शेवटीं संदेह नाहींसा करून अंतीं निश्चय व्यक्त झाला आहे. कदाचित् शिवछत्रपतींच्या पूर्ण प्रशंसेकरितांही कर्वानें हा दोष स्वीकृत केला असेल.

समाधि

लक्षण-दोहा

और हेतु भिलि कै जहाँ होत सुगम आति काज ।
ताहि समाधि बखानहीं भूषन जे कविराय ॥ २५१ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

वैर कियो सिव चाहतहो तब लौं अरि वाह्यो कटार कठैठो ।
योहीं मलिच्छहि छोडै नहीं सरजा मन तापर रोसमै पैठो ॥
भूषन क्यों अफजल बचै अठपावकै सिंहको पाँव उमैठो ।
बिछूके धाय धुक्योई धरक्क व्है तौ लगि धाय धराधर बैठो ॥ २५२ ॥

समुच्चय

लक्षण-दोहा

एक बारही जहँ भयो बहु काजन को धंध ।
ताहि समुच्चय कहत हैं भूषन जे प्रतिबंध ॥ २५३ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

माँगि पठायो सिवा कहु देस वजीर अंजानन बोल गहे ना ।
दौरि लियो सरजा परनालो यों भूषन जो दिन दोन लगेना ॥
धाक सों खाक बिजैपुर भो मुख आय गो खान खबास के फेना
मै भरकी करकी धरकी दरकी दिल एदिल साहि कि सेना ॥ २५४ ॥

समाधि

लक्षण

आंरभिलेले कार्य इतर काहीं कारणामुळे सुगम झाले असें वर्णन असले छाणजे ‘समाधि’ अलंकार जाणावा. २५१

उदाहरण—मंदारमाला

लेखी न हा शत्रु ज्याला शिवाजी कव्यारी सर्वे तोंवरी तो सजो ॥
 ऐसा न कोणी जिवानें सुटे की प्रकोपास याच्या असे पात्र जो ॥
 अफजुल्खा मूर्ख कैसा जगावा मृगेद्रास या क्रोधवोनी, कथा ? ॥
 जों घाबरा होय घावामुळे तों धराधीश त्याला करी पालथा ॥२५२॥

समुच्चय

लक्षण

एकाच काळी अनेक कायांची उत्पत्ती, अशा वर्णनाला ‘समुच्चय’ अलंकार छाणतात. २५३

उदाहरण—मंदारमाला

सर्जी वजीरास भू—भाग मागे, अजाणून ‘नाही’ छाणे मंद-धी ॥
 घाली पन्हाळ्यावरी शेप तो, दो दिनाचाहि लागे न कालावधी ॥
 आले खवासखां—मुखीं पेन, धाके विजापूरचे खाक झाले मुख ॥
 भीतीमुळे धाकली कांपडी त्या स्थळीं एदिली फौज निर्नायक ॥२५४॥

द्वितीय समुच्चय

लक्षण—दोहा

वस्तु अनेकन को जहाँ बरनत एकहि ठौर ।
दुतिय समुच्चय ताहि को कहि भूषण कविमौर ॥ २५५ ॥

उदाहरण—मालती सवैया.

सुंदरता गुरुता प्रभुता भनि भूषण होत है आदर जामै ॥
सजनता औ दयालुता दीनता कोमलता झलके परजा मैं ॥
दान छपान हु को करिवो करिवो अभै दीनन को वर जामै ॥
साहन सों रन टेक विवेक इते गुन एक सिवा सरजा मै ॥ २५६ ॥

प्रत्यनीक

लक्षण—दोहा

जहाँ जोरावर सञ्च के पञ्ची पै करजोर ।
प्रत्यनीक तासों कहैं भूषण बुद्धि अमौर ॥ २५७ ॥

उदाहरण—अलसा सवैया¹

लाज धरौ सिवंजू सों लरौ सब सैयद सेख पठान पठाय कै ॥
भूषण ह्यां गढ कोटन हारे उहाँ तुम क्यों मठ तोरे रिसाय कै ॥
हिंदुन के पति सों न बिसात सतावत हिंदु गरीबन पाय कै ॥
लौजै कलंक न दिल्लि के बालम आलम आलमगार कहाय कै ॥ २५८ ॥

1 या छंदांत सात भगण व शेवटीं एक रगण असतो.

द्वितीय समुच्चय

लक्षण

अनेक वस्तूंचे एकाच ठार्या वर्णन केलेले असले म्हणजे ल्यालाही
 ‘ समुच्चय ’ अळंकार म्हणतात. २५५

उदाहरण—मंदारमाला

सौंदर्य, गांभीर्य, ऐश्वर्य यांचा समाहार त्याच्या शरीरामधे !
 सूजत्व, लीनत्व, आतिथ्य यांचा समाहार त्याच्या प्रजेच्या मधे !
 दान, क्षमा, दीन—रक्षादिकांचा समाहार चित्तीं तयाच्या वसे !
 शूरांसवे शूरतादी गुणांचा निधी एक राजा शिवार्जी असे ॥२५६॥

प्रत्यनीक

लक्षण

शत्रु प्रबल असल्यामुळे प्रत्यक्ष ल्यास त्रास न देतां त्याच्या पक्षाला
 त्रास देणे अशा वर्णनास ‘ प्रत्यनीक ’ अळंकार म्हणतात २५७

उदाहरण—मंदारमाला

लजा जरा थोरवीची धरी तुं, चमू पाठवी युद्ध याशीं करी ॥
 येथे तुझे हारिले कोट किले, तिथे भंगशीं मंदिरें^१ कां तरी ? ॥
 या हिंदवी—भूपसंगे लढाया न येशी, वृथा हिंदु संत्रासशी ॥
 जें नांव ‘ आलगिर ’ श्रेष्ठ घेशी, शहा ! डाग तूंका तया लाविशी ?

॥ २५८ ॥

^१ औरंगजेबाने हिंदूस त्रास देताना त्यांचीं अनेक देवमंदिरे खण्णून काढिलीं. बनारसमध्ये काशीविश्वनाथाचे मंदिर तुडवून त्यानें त्याच्या एका बाजूला मराद उभी केली, जी अजून तेथे आहे !

पुनः-कवित्त-मनहरण

गौर गरबीले अरबीले राठवर गद्यो लोहगढ सिंहगढ हिम्मति हरष ते ।
 कोटके कंगूरन मै गोलंदाज तीरंदाज राखे हैं लगाय, गोली तीरन वरष ते ॥
 कै कै सावधान किरवान कसि कम्मरन सुभट अमान चहूँ ओरन करष ते ।
 भूषन भनत तहाँ सरजा सिवा तै चढो रातिके सहारे ते अराति अमरप ते ॥
 ॥ २५९ ॥

अर्थापत्ति (काव्यार्थापत्ति)

लक्षण-दोहा

“ वह कीन्हो तौ यह कहा ” यों कहनावति होय ।
 अर्थापत्ति बखानहीं तहाँ सयाने लेय ॥ २६० ॥

उदाहरण-कवित्त मनहरण

सयन मैं साहनको सुंदरी सिखावैं ऐसे सरजा सों वैर जनि करौ महावली है ।
 पेसकसैं भेजत विलायति पुरुतगाल सुनिंक सदमि जात करनाट थली है ॥
 भूषन भनत गढ गोट माल मुलुक दै सिवा सों सलाह राखिए तौ वात भली है ।
 जाहि देत दंड सब डरि कै अखंड सोई दिली दलमली तौ तिहारी कहाँ चली है ? ”
 ॥ २६१ ॥

काव्यालिंग

लक्षण-दोहा.

है दिढाइवे जोग जो ताको करत दिढाव ।
 काव्यालिंग तासों कहैं भूषन जे कविराव ॥ २६२ ॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला

राठोड—योद्धा सजे सैन्य—शस्त्रे उदेभान तो सिंहदुर्गावरी ॥
 ठेवी तिरंदाज बंदूकवाले गडाच्या कपारीत कोनांतरी ॥
 कोटावरी बांधुनीया कटी ल्या निशीं पोंचले खड्ड—धारी किती ॥
 काळ्या निशेच्या पहाऱ्यात गाजी चढे भोसला धन्य लाची धृती ॥
 ॥ २५९ ॥

अर्थापत्ति (काव्यार्थापत्ति)

लक्षण

ती गोष्ट केली मग हिची काय कथा आहे ? ” अशा लोकोक्तिमय वर्णनाला ‘ अर्थापत्ति ’ ह्यणतात. २६०

उदाहरण—मंदारमाला

शाहास एकांति कांता वदे कीं, जपेनी करा वैर याशीं वरे !
 धाढी फिरंगी किती वरतु याला, पहा भूप कर्नाटकी बाबरे !
 सम्राट दिल्लीश ल्यातेहि जिंकी, कथा काय ल्याच्यापुढे आपुली !
 घा कोट, किळे; प्रदेशासही घा परी मैत्रि जोडा शिवाशीं गळी ॥

॥ २६१ ॥

काव्यलिंग

लक्षण

दृढ करण्यायोग्य वस्तूचे सुर्सर्थन ज्या वर्णनाने होते ल्यास काव्यलिंग अलंकार ह्यणतात. २६२

(अमुक गोष्ट अमक्यामुर्हे घडली किंवा घडेल अशा वर्णनालाही काव्यलिंग अलंकार ह्यणतात.)

उदाहरण-मनहरण दंडक

साइति लै लीजिए बिलाइतिको सर कीजै बलख बिलायतिको वंदि अरि डावरे ।
भूषन भनत कीजै उत्तरी भुवाल बस पूरब के लीजिए रसाल गज छावरे ॥
दच्छन के नाथ से सिपाहिन सों वैर करि अवरंग साहिजू कहाइये न बावरे ।
कैसे सिवराज मानु देत अवरंगै गढ गाढे गढपति गढ लीन्हे और रावरे ॥

॥ २६३ ॥

अर्थीतरन्यास

लक्षण-दोहा.

कह्यो अरथ जहँही लिये और अरथ उल्लेख ।
सो अर्थीतरन्यास है कहि सामान्य विसेख ॥ २६४ ॥

उदाहरण । सामान्य भेद । कविता मनहरण

बिना चतुरंग संग बानरन लै कै बाँधि बारिधि को लंक रघुनंदन जराई है ।
पारथ अंकेले द्रोत भीषम से लाख भट जीति लीन्ही नगरी विराट मे बडाई है ॥
भूषन भनत व्है गुसुल खाने मैं खुमान अवरंग साहिबी हथ्याय हरि लाई है ।
तौं कहा अचंभो महाराज सिवराज सदा बीरन के हिम्मतै हथ्यार होति आई है ॥

॥ २६५ ॥

बिशेषभेद । मालती सवैया

साहि तनै सरजा समरथ करी करनी धरनी पर नीकी ।
भूलिगे भोज से विक्रम से औ भई बलि बेनु कि कीरति फीकी ॥
भूषन भिन्नुक भूप भए भाउ भीख लै केवल भौसिला ही की ।
नैसुक रीझि धनेस करै, लखि ऐसियै रीति सदा सिवजी की ॥ २६६ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

शाहीपदा मेळवीं, बल्ख बंदी करीं, पोर्तुगीजास जिकीं शहा !
 शासी उदीचीन निःशक्त राजे, हरीं पूर्वे भूप—द्विपालांगि हा ॥
 या दक्षिणेद्रावरी पाठवोनी अमीरास, व्हावें न त्वां बावरे ॥
 देई तुला कोठले दुर्ग ? बेई तुऱ्ये एक एकाहुनी हाच रे ॥ २६३ ॥

अर्थातरन्यास

लक्षण

जेथे सांगितलेल्या अर्थाला धरून आणखी अर्थोलेला केलेला
 असतो तेथे ‘अर्थातरन्यास’ अलंकार घणतात. २६४

उदाहरण । सामान्यभेद । मंदारमाला

श्रीराम सैन्याविना वारिवीला करो वद्ध, लंकापुरी दाहवी ॥
 एकाकि गांडीव—धन्वा विराट—गदेशीं हरीं द्रोण भीष्मासही ॥
 दिञ्छीपतीची जणो बादशाही समेतून आणी हिरावून हा ॥
 “आश्वर्य तें काय ? शूराप्रणीचें सदा वैर्यची शस्त्र होते पहा ? ”

॥ २६५ ॥

विशेषभेद । मंदारमाला

सामर्थ्यवंता ! शहाजी मुता ! त्वा अशी सत्कृती आचरीली महीं ॥
 भोजादिकांची स्मृती ना घंडे, ती फिकों जाहली वा ! बली-कीर्तिही ॥
 मिक्षेमुळे भूप शाळे अहाहा ! तुझ्या गेहिं येवेनिया मिक्षुक ॥
 रंकाप्रती राव लोकीं करावें, शिवप्रीति सर्वास ही ठाउक ॥ २६६ ॥

१ ही औरंगजेबाप्रत उक्ति आहे.

प्रौढोक्ति

लक्षण-दोहा

जहँ उत्करण अहेत को बरनत है करि हेत ।
प्रौढोक्ति तासों कहत भूषन कवि विरदेत ॥ २६७ ॥

उदाहरण-कवित मनहरण

मानसर बासी हंस बसन समान होत, चंदन सों घस्यो घनसारऊ घरकि है ।
नारद की सारद की हाँसी मैं कहाँ सी आभ सरद की सुर सरी कौन पुडरीक है ॥
भूषन भनत छक्यो छीरधि मैं थाह लेत फेन लपटानो ऐरावत को करी कहै ।
कयलास ईस ईस सीस रजनीस वहौ अवनीस सिवा के न जस को सरीक है ॥ २६८ ॥

संभावना

लक्षण-दोहा

“ जुँ यों होय तौ होय इमि ” जहँ सभावन होय ।
ताहि कहत संभावना कवि भूषन सब कोय ॥ २६९ ॥

उदाहरण-कवित मनहरण

लोभसकी ऐसी आयु होय कौनहू उपाय तापर कवच जो करनवारो धारिए ।
ताहू पर हूजिए सहस्राहु ता पर सहस गुनो साहस जो भीमहू ते करिए ॥
भूषन कहैं यों अवरंग जू सों उमराव नाहक कहौ तौ जाय दच्छन मे मरिए ।
चलैं न कहू इलाज भेजियत बेहिकाज ऐसो होय साज तौ सिवासों जाय लरिए ॥ २७० ॥

प्रौढोक्ति^x

लक्षण

जेथे अहेतुक उत्कर्षाचें वर्णन केलेले असते तेथे 'प्रौढोक्ति' अलंकार झणतात. २६७

उदाहरण—मंदारमाला

हास्यप्रभा नारदाची फिकी, ती फिकी शारदेची, शिवाच्या यशी ॥
 जे मानसाच्या तटी राहताती तदीया नसे शुभ्रताही तशी ॥
 ऐरावत क्षीर-धी पोहुनी ये दिसे शुभ्र भारी हरीचा करी ॥
 कैलासचा नाथ, तन्मस्तकेंदू, कुणी साम्य सर्जा--यशी ना धरी ॥

॥ २६८ ॥

संभावना

लक्षण

जर असें शाळे तर तसें होईल अशा प्रकारचे संभवात्मक वर्णन जेथे केलेले असते तेथे 'संभावना' अलंकार झणतात. २६९

उदाहरण—मंदारमाला.

लोभेळ हो ! लोमशीयू कसें तें ? तनूळा जरी त्राणे निर्मी विधी ॥
 बाहु असावे सहस्रावधी ते, धृती ल्याहुनीही सहस्रावधी ॥
 उम्राव ते बोलती— 'साज ऐसा मिळावा, तरी दक्षिणेशावरी—
 जातो अही, आजपर्यंत गेले दशा काय शाळी तयाची तरी ! ॥२७०॥

^x या अलंकाराचे लक्षण अन्य कर्वीनीं असेही सांगितलें आहे की, जेथे एखादें मोठें कार्ये घडलेले असून त्याचें कारण वर्णित नसेल तेथे प्रौढोक्ति अलंकार झणतात.

१ लोमश कृषीचे आयुष्य २ चिलकात.

मिथ्याध्यवसित

लक्षण-दोहा

झूठ अरथ की सिद्धि को झूठो वरनत आन ।
मिथ्याध्यवसित कहत है भ्रूषन सुकवि मुजान ॥ २७१ ॥

उदाहरण-दोहा

पग रन मैं यों चल लैसैं ज्यों अंगद पग ऐन ।
धुव सो भुव सो मेरु सो सिव सरजा को बैन ॥ २७२ ॥

पुन्हां-कविता मनहरण

मेरु सम छोटो पन सागर सो छोटो मन घनद को धन ऐसो छोटो जग जाहि को ।
सूरज सो सीरो तेज चाँदनी सी कारी किर्त्ता अमिय सो कटु लागे दरसन ताहि को ॥
कुलिस सो कोमल कृपान अरि भंजिवे को भ्रूषन भनत भारी भ्रूप भौसलाहि को ।
भुव सम चल पद सदा महि मंडल में धुव सो चपल धुव बल सिव साठि को
॥ २७३ ॥

उल्लास

लक्षण-दोहा

एक हि के गुन दोष ते औरै को गुन दोस ।
वरनत हैं उल्लास सो सकल सुकवि मतिपोस ॥ २७४ ॥

मिथ्याध्यवासित

लक्षण

असत्य अर्थाची सिद्धी असत्य वर्णनानें वरेंगे याला ‘मिथ्याध्यवासित अळंकार म्हणतात. २७१

उदाहरण—आर्या

धार्गार्गाणि पद चंचल सरजावें अंगदीसमान जणू ॥
ध्रुवसम, भूसुम किंवा मेहगिरीसम तदीय वच मानू ॥ २७२ ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

मेरूपरी सान त्याची प्रतिज्ञा, समुद्रापरी सान त्याचें मन ॥
चंद्रापरी कृष्ण—कीर्ती, स्वीच्या परी शांत तच्छौर्य—तेजोरस ॥
वज्ञापरी खड्ड त्याचें मृदू हो ! कटू तन्मुख—श्री सुवानिस्तुल ॥
भूतुल्य त्याचे चलत्पाद जाणा, ध्रुवाच्यापरीलोल कीं तद्वल ॥ २७३

उल्लास

लक्षण

एकाच्या गुणदोषानें दुसऱ्याचे गुणदोष दाखाविणे या प्रकारच्या वर्णनाला ‘उल्लास अळंकार म्हणतात ॥ २७४ ॥

१ वास्तविक अंगदानें रावणाच्या सभेत आपला पाय इतका रोंखून घरिला होता कीं कोणाही राक्षसाकडून तो हालला नाही.

उदाहरण (गुणेन दोषो) मालती सवैया

काज मही सिवराज वली हिंदूवान बढाइबे को उर ऊटै ।
 भूषन भू निरम्लेच्छ करी चहै, म्लेच्छन मारिबो को रन जूटै ॥
 हिंदु बचाय बचाय यही अमरेस चँदावत लौं कोइ टूटै ।
 चंद अलोक ते लोक सुखी यहि कोक अभागे को सोक न छूटै ॥ २७५ ॥

पुनः (दोषेण गुणो) मनहरण दंडक

देस दहपट कीने लूटि कै खजाने लीने बचे न गढोई काहू गढ सिरताज के ।
 तोरादार सकल तिहारे मनसबदार डॉडे, जिनके सुभाय जंग दै मिजाज के ॥
 भूषन भनत बादसाह को यों लोग सब वचन सिखावत सलाहकी इलाज के ।
 डावरे की बुद्धि व्है कै बावरे न कीजै बैरु रावरे के बैर होत काज सिवराज के ॥
 || २७६ ॥

अन्यच्च (गुणेन गुणो) दोहा

रूप सभान मैं आपनी होन बढाई काज ।
 साहि तनै सिवराज के करत कवित कविराज ॥ २७७ ॥

अपरच्च (दोषेण दोषो) दोहा

सिव सरजा के बैर को यह फल आलमगीर ।
 छूटे तेरे गढ सबै कूटे गए वजीर ॥ २७८ ॥

उदाहरण (गुणेन दोषः)-मंदारमाला

ऐश्वर्य—वृद्धी घडो भारताची, सदा हाच उल्हास ज्याघ्या मनी ॥
 निम्लेच्छ पृथ्वी करायास इच्छी, विमर्दाविया ल्यास धावे रणी ॥
 हिंदूंस रक्षून रक्षून, छेदी पर—स्नेहि बुंदी^१—नरेशाप्रती ॥
 चंद्रास आलोकुनी लोक होती सुखी, कोकं शोकाप्रती पावती॥२७५

उदाहरण २ रें (दोषेण गुणः)-मंदारमाला

देशावरी देश जिकी, खजीने लुटी, दुर्ग—धारी न सोडी कुणी ॥
 प्रौढी बहू, मान ज्यांचा बहू, जे मिजाजी बहू जिकिले ते रणी ॥
 नानापरी सांगती ते शहाला—‘ तहालाच उद्युक्त होणे बरे ’ ॥
 होऊन हो डावरे, बावरे या न कीजे, अशानें न हा आवरे ॥ २७६ ॥

उदाहरण ३ रें (गुणेन गुणः)-आर्या

निजगुण—गैरव व्हावा राजसभाभ्यंतरीं म्हणून कवी—
 शिवराय बरि कविता रचिती रसिकातरास जी सुखवी ॥ २७७ ॥

उदाहरण ४ थें (दोषेण दोषः)-आर्या

वैर शिवाशीं केलें, तत्फळ हें दिल्लिपाल—पदर्तत—
 सुटले गढ हातातिल, कुटले सारे वजीर समरात ॥ २७८ ॥

^१ अमरसिंह चंद्रावत २ वृक (लंडगा) = वृकासारखे लोक असा अर्थ वृक म्हणजे चक्रवाक पक्षी हाही अर्थ येयें युक्त आहे.

पुनरपि । भनहरण दंडक

दौलति दिली की पाय कहा ए अलमगीर बब्बर अकब्बर के बिरद बिसोरे तैं ।
 भूषण भनत लरि लरि सरजा सों जंग निपट अभंग गढ कोट सब हारे तैं ॥
 सुधन्यो न एकै साज भेजि भेजि बेहिकाज बडे बडे बेइलाज उमराव मारे तैं ।
 मेरे कहे मेर कहु, सेवाजी सों वैर करि गैर करि नैर निज नाहक उजारे तैं ॥

॥ २७९ ॥

अवज्ञा

लक्षण—दोहा

औरे के गुन दोस ते होत न जहँ गुन दोस ।
 तहाँ अवज्ञा होति है भनि भूषण मति पोस ॥ २८० ॥

उदाहरण—मालती स्वैया

औरन के अनबाढे कहा अह बाढे कहा नहिं होत चहा है ।
 औरन के अनरीझे कहा अस रीझे कहा न भिटावत हा है ॥
 भूषण श्रीसिवराज हि माँगिए एक दुनी बिच दानि महा है ।
 मंगन औरन के दरबार गए तौ कहा न गए तौ कहा है ॥ २८१ ॥

अनुज्ञा

लक्षण—दोहा

जहाँ सरस गुन देखि कै करे दोस की हौस ।
 तहाँ अनुज्ञा होति है भूषण काबि थहि रौस ॥ २८२ ॥

उदाहरण ५ वें—मंदारमाला

सोडी कुलाचार, ऐश्वर्य लाखे, 'अलमीर' हें नांव तैं पावला ॥
 सर्जासर्वे भांडुनी भांडुनी हा स्वता कोट किल्ड्यासची हारला ॥
 एकाहुनी एक योद्धा लढाऊ जरी धाडिला कार्य ना साधिले ॥
 केला शिव—देष, ही चूक केळी पुर—प्रात निर्मानवी पाहिले ॥ २७९ ॥

अवज्ञा

लक्षण

जेथे एकाच्या गुणदोषानें दुसऱ्यावर काहीही गुण दोषाचा परिणाम घडत नाही तेथे 'अवज्ञा' अलंकार म्हणतात २८०

उदाहरण—मंदारमाला.

वाढो कुणी संपदेनें, न वाढो, अम्हा काय? जेथे नसे चाह ती ॥
 कोणी जरी तुष्टला रुष्टलाही, अम्हा काय? जो हारिना दुःस्थिती ॥
 मागावयाळागी या भूमिभागी शिवाजी असे एक दाता धनी ॥
 गेळे न गेळे तरी सारखेंची तया सोडुनी अन्य भूर्पांगणी ॥ २८१ ॥

अनुज्ञा

लक्षण

सरस गुण पाहून जेथे दोषाची हौस उत्पन्न होते तेथे 'अनुज्ञा'
 अलंकार होतो. २८२

उदाहरण—कावित्त मनहरण

जाहिर जहान सुनि दान के बखान आजु महादानि सा हितनै गरिब नेवाज के ।
भूषण जवाहिर जलूस जरबाफ जोति देखि देखि सरजा के सुकवि समाज के ॥
तप करि करि कमलापति सों माँगत यों लोग सब करि मनोरथ ऐसे साज के ।
बैपारी जहाज के न राजा भारी राज के भिखारी हमैं कीजे महाराज सिवराज
के ॥ २८३ ॥

लेश

लक्षण—दोहा

जहँ बरनत गुन दोष कै कहै दोष गुन रूप ।
भूषण ताको लेस कहि गावत सुकवि अनूप ॥ २८४ ॥

उदाहरण—दोहा

उदैभानु राठौर बर धरि धीरज गढ एँड ।
प्रगटै फल ताको लक्ष्य परिगो सुरपुर पैँड ॥ २८५ ॥
कोऊ बचत न सामुहें सरजा सों रन साजि ।
भली करी पिय ! समर ते जिय लै आए भाजि ॥ २८६ ॥

तदृण

लक्षण—दोहा

जहाँ आपनो रंग तजि गहै औरको रंग ।
ताको तदूगुन अहत है भूषण बुद्धि उतंग ॥ २८७ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

दानोत्सवाचा महिना शहाजी—सुताचा सुविद्यात तो ऐकुनी ॥
 त्याच्या कवीच्या हिन्या माणकाची प्रभारम्य भूपावली पाहुनी ॥
 पूजा—बळे याचिती लोक सारे रमेशास सद्गुर्कि भावांतरी ॥
 नौकापती भूपती वा न कीजे अम्हाला भिकारी शिवाचे करी॥२८३॥

लेश

लक्षण

जेथे गुणाला दोष स्वरूपांत व दोषाला गुण स्वरूपांत वर्णिले
 असतें तेथे ‘लेश’ अलंकार होतो. २८४

उदाहरण—आर्या

राठोड उदयभानू धैर्य धरी गढ धरी, धरी बाणा ॥
 प्रकट मिळालें तत्फल, स्वर्गाचा अतिथि जाहला जाणा॥२८५॥
 शिव सरजाच्या संमुख युद्धाला सजुन वाचिला न कुणी ॥
 नाथ! तुम्ही शहाये, आलं स्वप्राण रक्षुनी पळुनी ॥ २८६ ॥

तदण *

गु

लक्षण

जेथे आपला रंग टाकून इतराचा रंग स्वीकृत केला जातो तेथे
 ‘तदण’ अलंकार म्हणतात. २८७

* अत्युज्वल वस्तूच्या संसर्गीने वर्ण्य वस्तूच्या गुणाचा लोप होऊन
 ती तदूप होते अशा वर्णनालाही तदण अलंकार म्हणतात.

उदाहरण-मनहरण दंडक

पंपा मानसर आदि अगन तलाव लागे जेहि के परन मैं अकथ युत गथ के ।
 भूषन यों साज्यों रायगढ सिवराज रहे देव चक चाहि कै बनाए राजपथ के ॥
 बिन अवलंब कलिकानि आसमान मैं वै होत विसराम जहाँ इंदु औ उदथ के ।
 महत उतंग मनि जोतिन के संग आनि कैयो रंग चकहा गहत रवि रथ के
 ॥ २८८ ॥

पूर्वरूप

लक्षण-दोहा

प्रथम रूप मिटि जात जहँ फिरि वैसोई होय ।
 भूषन पूरब रूप सों कहत सयाने लोय ॥ २८९ ॥

उदाहरण-मालती स्वैया

ब्रह्म के आनन ते निकसे ते अत्यंत पुनीत तिहुँ पुर मानी ।
 राम युधिष्ठिर के बरने बलमीकिहु व्यास के अंग सोहानी ॥
 भूषन यों कलिके कविराजन राजन के गुन पाय नसानी ।
 पुन्य चरित्र सिवा सरजा सर न्हाय पवित्र भई पुनि बानी ॥ २९० ॥

यों सिर पै छहरावत छार हैं जाते उठैं असमान बगूरे ।
 भूषन भूधराज धरकैं जिनके धुनि धक्कन यों बल रहे ॥
 ते सरजा सिवराज दिए कविराजन को गजराज गर्ले ।
 सुडन सों पहिले जिन सोखि कै फेरि महामद सों नद पूरे ॥ २९१ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

पंपा तशा मानसादी सरांची मिती नाहिं ज्या रायदुर्गावरी ॥
 तेथलि पंथास देखून होई सुर—श्रेणि साश्र्वय नाकातैरी ॥
 आकाशगामी शशी—सूर्य दोवे विसाब्यासही थांबती ज्या स्थळी ॥
 उतुंग ज्योतिर्मण्याच्या प्रभेने रवीच्या रथाची प्रभा राजळी ॥२८८॥

पूर्वरूप

लक्षण

पूर्वरूप नाहिसे झाल्यावर पुन्हां तें तसेच प्रगट झाले म्हणजे
 ‘पूर्वरूप अलंकार होतो. २८९

उदाहरण—मंदारमाला

ब्रह्माननी जन्म झाला म्हणोनी त्रिलोकात वौणी पवित्रा असे ॥
 वाल्मीकिव्यासासवे सत्पुराणी कथा—वर्णनीं साजणी ती दिसे ॥
 आजी कलीमाजि राजावलीच्या पदीं भूषणाच्या परी लागुनी—
 पुण्योत्तम श्रीशिवाच्या चरित्रीं पवित्रा पुन्हां वाणी झाली झणी ॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला

इंती शिरीं धूलिका वंदिती तैं, उठे लोट, जाई नभाभ्यंतैरी ॥
 चीत्कार ढुळकार ऐकून ज्यांचा शिरे कंपता पर्वताच्या उरी ॥
 दानप्रवीणी । तुवा सत्कवीना बलश्रेष्ठ ऐसे करी अर्पिले ॥
 शुडाबळे शोषुनीया तयानीं नदाना मदाने पुग्हां पूरिले ॥२९१॥

श्री सरजा सलहेरिके जूझ घने उमरावन के घर घाले ।
 कुंभ चंदावत सैद पठान कबंधन धावत भूधर हाले ॥
 भूषण यों सिवराज कि धाक भए पियरे अहने रँगवाले ।
 लोहै कटे लपटे बहु लोहु भए मुँह मीरन के पुनि लाले ॥ २९२ ॥

यों कवि भूषण भाष्ट है यक तौ पहिले कालिकाल कि सैली ।
 तापर हिंदुन की सब राहनि नौरंगसाहि करी अति मैली ॥
 साहि तनै सिव के डरसों तुरकौ गहि बारिधि की गति पैली ।
 वेद पुरानन की चरचा अरचा दुज देवन की फिरि फैली ॥ २९३ ॥

अतदृगु

लक्षण—दोहा

जहँ संगति ते औरको गुन कलूक नहिं लेत ।
 ताहि अतदृगुन कहत हैं भूषण सुकवि सचेत ॥ २९४ ॥

उदाहरण—मालती सवैया

दीन दयालु, दुनी प्रतीपालक जे करता निरम्लेच्छ मही के ।
 भूषण भूधर उद्धरिबो सुने और जिते गुन ते सब जी के ॥
 या कलि मैं अवतार लियो तऊ तैर्इ सुभाय सिवाजि बली के ।
 आय धन्यो हरि ते नर रूप पै काज कै सिगरे हरि ही के ॥ २९५ ॥

उदाहरण ३ रें—मंदारमाला

सालहेरिच्या घोर युद्धात सर्जा ! असंख्य प्रवीरांस सहारिले ॥
 चंदावती बेग—शेखी पठाणी कबंधामुळे शैलही कापले ॥
 वैरी तुझे ताम्रवर्णी भयाने किती पीतवर्णी अहा ! जाहले ॥
 वायाळ रक्तामधे लुंठले तै, पुन्हा ताम्रवर्णप्रती पावले ॥ २९२ ॥

उदाहरण ४ थें—मंदारमाला

आधीच वका कलीची गती या, दिसे धर्म—शैथिल्य लोकांतरी ॥
 हिंदू जनांच्या स्वधर्म—प्रथेला जगी म्लान नौरंगशाही करी ॥
 पाथोधि—तीरावरी तुर्क गेले शाहाजी—सुताच्या भयाने दुरी ॥
 तो वेदचर्चा घडे देव—अर्चा द्विजाची पुन्हां गेह—गेहांतरी ॥ २९३ ॥

अतदृण गु

लक्षण

जेथें संगतीत किंवा सहवासात इतरांचा गुण घेतला जात नाही
 तेथें ‘ अतदृण ’ अलंकार होतो २९४
गु

उदाहरण—मंदारमाला.

निम्लेंच्छकर्ता, जगत्पाळ तैसा दयाळु प्रभू दीनळोकावर्णी ॥
 नाना गुण—श्रेणि जी ईश्वरी ती वसे भूष्ठरोद्धारकाच्या मर्नी ॥
 हा भेसज्ज या कलीमाजि जन्मे, हरीचा स्वभाव प्रभू हा धरी
 वैई हरी पासुनी नानवावी तनू, मात्र कायें हरीचीं करी ॥ २९५

१ पानपतच्या बखरीतही मोगल तुर्क यांना ताम्र, ताम्रवर्णी असें
 म्हटले आहे. २ ईश्वरापासून ३ ईश्वराचीं

पुन्हाँ:-कवित मनहरण

सिवाजी खुमान तेरो खगग बढे मान बढे मानस लैं बदलत कुरुष उछाह ते ।
 भूषन भनत क्यों न जाहिर जहान होय प्यार पाय तो से हि दिपत बरनाह ते ॥
 परताप फेटो रहो सुजस लपेटे रहो बरनत खरो नर पानिप अथाह ते ।
 रंग रंग रिपुन के रकत सों रँगों रहै रातो दिन रातो पै न रातो होत स्याह
 ते ॥ २९६ ॥

अपरंच-दोहा

सिव सरजा की जगत मैं राजति कीरति नौल ।
 अरि तिय अंजन द्वग हरै तऊ धौल की धौल ॥ २९७ ॥

अनुगुण

लक्षण-दोहा

जहाँ और के संग तै बढै आपनो रंग ।
 ता कहँ अनुगुण कहत है भूषन बुद्धि उतंग ॥ २९८ ॥

उदाहरण-कवित मनहरण

साहि तनै सरजा के सनमुख आय कोऊ बचि जाय न गनीम भुजबल मैं ।
 भूषन भनत भौसिला की दिलदोर सुनि धाक हीं मरत म्लेंच्छ ओरँग के दल मैं ॥
 रात दिन रोवत रहत यवनी हैं सोक प्रोई रहत दिली आगरे सकल मैं ।
 कजल कलित अँसुवान के उमंग संग दूनी ह्रेत रोज रंग जमुनाके जल मैं
 ॥ २९९ ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

त्वत्खब्ज—सन्मान वाढे, किती तें वरी मान^१ताड्या परी उद्धती ॥
 लोकीं प्रसिद्धी तरी कां न ब्हावी^२ : तया पाहुनी भूपती दीपती ॥
 राहे तदग्रीं जयश्ची सदाहीं, तसे शौर्यतेजादि हे सदुण ॥
 रात्रंदिनीं रंगेत शत्रु—रंगीं, परी शाम तदक्तिमा होइ न ॥ २९६ ॥

उदाहरण ३ रें—आर्या

शिव राजाची राजे जगि विस्मय—जनक किर्ति—निर्झरिणी ॥
 अरिलळना—दक्कज्जल हरुनी शुभ्राच ती लसे भुवर्नी ॥ २९७ ॥

अनुगुण

लक्षण

जेथे दुसऱ्याच्या संगतीने आपला गुण वाढतो असे वर्णन केलेले
 असते तेथे ‘ अनुगुण ’ अलंकार म्हणतात. ॥ २९८ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

जे जे बहादूर आले शिवाजीपुढे, ते न युद्धातुनी वाचके ॥
 पाहून उत्साहची यन्मनाचा भर्ये कांपले म्लेच्छ दिल्लीतले ॥
 आग्रायातल्या बेगमा क्रंदताती, धरा हीच शश्या तयांची दिसे ॥
 वाहून वाहून तत्कज्जलाशूदुणी सूर्यजेची प्रभा होतसे ॥ २९९ ॥

मीलित

लक्षण-दोहा

सद्गुरु वस्तु मैं मिलि जहाँ भेद् न नेक लखाय ।
ताको मीलित कहत है भूषन जे काबिराय ॥ ३०० ॥

उदाहरण-कवित्त मनहरण

इंद्र निज हेरत फेरत गज इंद्र, अरु इंद्र को अनुज हेरै, दुगध नदीस को ।
भूषन भनत सुरसरिता को हंस हेरै, विधि हेरै हंस को चकोर रजनीस को ॥
साहि तनै सिवराज करनी करि है तैं जु होत है अचंभो देव कोटियो तैंतीस को ।
पावत न हेरे तेरे जसमे हिराने निज गिरिको गिरीस हेरै गिरिजा गिरीस को ॥
॥ ३०१ ॥

उन्मीलित

लक्षण-दोहा

सद्गुरु वस्तु मैं मिलत पुनि जानत कौनेहु हेत ।
उन्मीलित तासों कहत भूषन सुकबि सचेत ॥ ३०२ ॥

उदाहरण-दोहा

सिव सरजा तव सुजस मैं मिले धौल छबि तूल ।
बोल बास ते जानिए हंस चमेली फूल ॥ ३०३ ॥

मीलित लक्षण

लक्षण

एक वस्तु दुसऱ्या सदृश वस्तूंत लुप शाल्यानें ओळखू येत नाही
अशा वर्णनाला 'मीलितालंकार' म्हणतात. || ३०० ||

(दोन सदृश वस्तूपैकीं एकीचे चिन्ह ज्यास्त प्रगट
शाल्यानें दुसरी वस्तु छपली रेटी असे वरील लक्षणाचे स्पष्टी-
करण करता येईल.)

उदाहरण मंदारमाला:

देवेद्र ऐरावताळागि शोधी, हंस शोधी शोधितो स्वीय दुर्घोदधि ॥
आकाशगंगेप्रती हंस शोधी, मरालास तैसाच शोधी विधी^१ ॥
लोकोत्तरा ! विस्तरीशी यशाला तये थोर आश्वर्य देवा घडे ॥
अंबेस ना सापडे शुभ्र शंभू द्विमात्री न शंभूसही सापडे ॥ ३०१

उन्मीलित

लक्षण

सदृश वस्तूंत दुसरी वस्तु मिळून गेल्यावर दुसऱ्या कोणत्यातरी
कारणानें ती ओळखू येणे या प्रकारच्या वर्णनास 'उन्मीलित'
अलंकार म्हणतात || ३०२ ||

उदाहरण—आर्या

शिवराया ! तव सुयशी वस्तु मिळूल्या विशुभ्रते सदृश ॥
गंधावरुन चमेली, शद्वावरुनी कळून ये हंस ॥ ३०३ ॥

१ विष्णु २ ब्रह्मदेव (हंस हे त्याचे वाहन आहे.)

सामान्य

लक्षण-दोहा.

भिन्न रूप जहँ सदस ते भेद न जान्यो जाय ।
ताहि कहत सामान्य हैं भूषन कवि समुदाय ॥ ३०४ ॥

उदाहरण-मालती सर्वैया

पावस की यक राति भली सु महाबली सिंह सिवा गमके ते ।
म्लेच्छ हजारन ही कटिगे दस ही मरहट्टन के झमके ते ॥
भूषन हालि उठे गढ भूमि पठान कवंधन के धमके ते ।
मीरन के अवसान गये मिलि धोंपनि सों चपला चमके ते ॥ ३०५ ॥

विशेषक

लक्षण-दोहा.

मिश्ररूप सादृश्य मैं लहिए कछु विसेक ।
ताहि विशेषक कहत हैं भूषन सुमति उलेख ॥ ३०६ ॥

उदाहरण-कविता मनहरण.

अहमदनगर के थान किरवान लै कै नवसेरी खान ते खुमान भिन्यो बल्ते ।
प्यादन सों प्यादे पखरैतन सों पखरैत बखतरवारे बखतरवारे हल ते ॥

सामान्य

लक्षण

वस्तु भिन्न असूनही सारखेपणामुळे भेद दिसून येत नाही तेथे
 ‘ सामान्य ’ अलंकार होतो. ३०४

उदाहरण—मंदारमाला.

प्रावृद्द-निशा एक वेळा बरी, ना बरी भोसले सिंह—संघोषणा ॥
 शौर्ये दहा मावळे धावळे तों सहस्रावधी सांडिती जीवना ॥
 दुर्ग-क्षिती कंपिता जाहली तैं अरीच्या कबंध-प्रकंपामुळे ॥
 खड्डा—सवे दामिनी जों लकाके अमीरांतळे धैर्य तेणे गळे ॥ ३०५ ॥

विशेषक

लक्षण

भिन्नरूपाच्या सादृश्यांत काहीं विशेष गोष्ट निवडून वर्णणे याचा
 ‘ विशेषक ’ अलंकार स्थानतात. ३०६

उदाहरण—मंदारमाला

नौशेरखाळा निशामीपुरालै महाराष्ट्र-भूपे बळे वेढिले ॥
 स्वाराप्रती स्वार प्याद्यास प्यादा मिळोनी रण-स्थान गार्जिबळे ॥

१ सहस्रावधी शब्दु २ नौशेरखाळा ‘ खानदौरा ’ अशी पदवी होती.
 अहमदनगरच्या युद्धांत करतलबखां व कर्णसिंह हे दोघे खानदौराच्या
 बऱोबर महाराजाशीं लढले होते. या वेळी महाराजांनी नगरची लूट केली
 होती. ३ अहमदनगरांत,

भूषन भनत एते मान घमसान भयो जान्यो न परत कौन आयो कौन दल ते ।
सम वेष ताके, तहाँ सरजा सिवा के बँके बीर जाने हाँके देत मीर जाने चलते॥ ३०७

पिहित

लक्षण—दोहा

परके मनकी जानि गति ताको देत जनाय ।
फूँ क्रिया करि, कहित हैं पिहित ताहि कविराय ॥ ३०८ ॥

उदाहरण—दोहा

गैर मिसिल ठाढो सिवा अंतरजामी नाम ।
प्रकट करि रिस्त्र साहिं को सरजा करि न सलाम ॥ ३०९ ॥

आनि मिल्यो अरि यों गह्यो चखन चकता चाव ।
साहि तनै सरजा सिव दियो मुच्छ पर ताव ॥ ३१० ॥

प्रश्नोत्तर

लक्षण—दोहा

कोऊ बूझै बात कँछु कोऊ उत्तर देत ।
प्रश्नोत्तर ताको कहत भूषन सुकबि सचेत ॥ ३११ ॥

उदाहरण—मालती सवैया

लौगन सों भनि भूषन यों कहै खान खवास कहा सिख दैहौ ।
धावत देसन लेत सिवा सरजै मिल्हौ भिरिहौ कि भगैहौ ॥

ऐशी धुमढी तिर्ये माजली कीं कुणाळा कुणी ओळखू येइही॥
जे गर्जती धीर तेची शिवाचे, चलों पाहती भीर ते, खूण ही
॥ ३०७ ॥

पिहित

लक्षण

दुसऱ्याच्या मनांतीकान्हेतुः ॥ ओष्ठाकूल व्यासाकांही अवयवादि
क्रियांनी उत्तर देणे यास 'पिहित' अलंकार छाणतात. ३०८

उदाहरण+आर्या

सरदारात उभा शिव अंतर्कीर्तीच. नाम तें ल्याचे ॥

शाहास सलाम न करि दागवि तो रुद्र रूप सत्वाचे ॥ ३०९
औरंग मर्नी हर्षे, आचा हात^१, भेसला-वैरी ॥

चढवी हात मिशीवर जगदंबा—भक्त वीर शिवनेरा ॥ ३१० ॥

प्रश्नोत्तर

लक्षण

कोणी कांहीं प्रश्न विचारितो च दुसरा ल्याचे उत्तर देतो अशा
वर्णनपद्धतीला 'प्रश्नोत्तर' अलंकार छाणतात. ३११

उदाहरणमंदाहरणालाला

शेखास मीरास मंत्री विचारी स्वयेआदिलाच्या सभाभ्यंतरी ॥
“येई शिवादेश जिकीत, सांगा, तुकी अलाल ? धावाल कीं ल्यावरी ?

^१ शिवनेरीचा जगदंबाभक्त आर्थिक. शिवाजी. या दोन्ही उदाहरणांतील
प्रसंग औरंगजेब. व शिवाजी. यांच्या सेटीच्या बेळक्का. काहेह.

एदिल की सभा बोलि उठी यों सलाह करैब कहाँ भजि जैहै।
लीन्हो कहा लरिकै अफज़ल कहा लरिकै तुमहूँ अब लैहो ? ॥ ३१२ ॥

पुन्हां-दोहा

को दाता को रन चढो, को जग पालनहार ।
कवि भूषन उत्तर दियो सिव नृप हरि अवतार ॥ ३१३ ॥

व्याजोक्ति

लक्षण-दोहा

आन हेतु सों आपनो जहाँ छिपावै रूप ।
व्याज-उकुति तासों कहत भूषन सुकवि अनृप ॥ ३१४ ॥

उदाहरण-मालती सर्वैया

साहिन के उमराव जितेक सिवा सरजा सब लूटि लए हैं ।
भूषन से बिन दौलति व्है कै फकीर व्है देस विदेस गए हैं ॥
लोग कहैं इमि दच्छिन जेय सिसौदिया रावरे हाल ठए हैं ।
देत रिसाय कै उत्तर यों हमहीं दुनियां ते उदास भए हैं ॥ ३१५ ॥

पुन्हां-दोहा

सिवा बैर और्ँग बदन लगी रहै नित आहि ।
कवि भूषन बूझे सदा कहै देत दुख साहि ॥ ३१६ ॥

आदीलशाही समेचा निवाला धनी एकदांची—“करावा तह” ॥
 ‘साधी तदा काय अफुल्खाँ कीं तुम्हीं आज साधाल ?
 सोडा शह’ ॥ ३१२ ॥

उदाहरण २ रे—आर्या

दाता कोण ? धुरंधर वीर कवण ? पाळि कोण जगताला ? ॥
 देवावतार शिव--नृप; उत्तर कवि एक देइ हें त्याला ! ॥ ३१३ ॥

व्याजोक्ति

लक्षण

जेये आपला उद्देश एखाधा कारणानें लपविला जातो तेये
 ‘व्याजोक्ति’ अलंकार होतो. ३१४

उदाहरण—मंदारमाला.

ज्या ज्या अमीरास सद्याद्रि—नाये लुटोनी पराभूत केले रणी ॥
 ते वैभवाला मुकोनी, फकिरी वरोनी विदेशांत गेले झणी ॥
 त्यां पाहुनी बोलती लोक कीं-श्रीशिवानें दशा काय केली तरी ! ॥
 लाजून देतात मिथ्योत्तरे ते अझालाच आली उदासी खरी ॥ ३१५ ॥

उदाहरण २ रे—आर्या

औरंगाच्या वदनी शिव—वैरे ‘हाय’ शदू हा लागे ॥
 तत्कारण सागे तो, ‘राज्य—त्रासांत जीव हा भागे’ ॥ ३१६ ॥

लोकोक्ति शब्द-छेकोक्ति

लक्षण-दोहा

कहनावति जो लोक की लोक उकुति सो जानि ।
जहाँ कहत उपमान वै-छेक उकुति तेहि मानि ॥ ३१७ ॥

उदाहरण

लोकोक्ति-यथा-दोहा

सिव सरजाकी सुधि करौ भली न कीन्ही पीव ।
सबा वै दच्छिन चले धरे जात कित जीव ॥ ३१८ ॥

छेकोक्ति-यथा-दोहा

जे सोहात सिक्काक्ष को ते-कवित असमूल ।
जे परमेश्वर पै चढँ तेरई आछे फूल ॥ ३१९ ॥

पुनः- किरिटी सदैयाँ

अौरंग जो चढि दक्खिन आवै तो हाँति सिधानै सोऊ बिनु कप्पर ।
धीनो युह्म को भार बहादुर लागो सहै क्यों गयंद को झाप्पर ॥ १ ॥
सासता खां सँग वे हठिहारे जे सहब सृताँ ठीकु भुवप्पर ।
ये अब सूबहु आवैं सिवा पर “ कालिंद के जोगी कलीदे को खप्पर ”

। ॥ ३२० ॥

लोकोक्ति व छेकोक्ति

रुक्षण

एखादी लोकसमाजातील ह्यां व्याख्यानात व्यक्त केलेली
असते त्याळा ‘लोकोक्ति’ ह्याणतात. व—
लोकोक्ति जेथे उपमान असते तेथे ‘छेकोक्ति’ अलंकार
ह्याणतात. ३१७

उदाहरण

लोकोक्ति-आर्या

चिर्तीं शिव-स्मृति करा, बरवे केले न हैं प्रिया। वादे॥
जातीं होऊन सुभे दक्षिणचे, जीव ठेविला कोठे?॥ ३१८॥

छेकोक्ति-आर्या

शिवरायाळा रुक्षते जी कविता, तीच रुचिर रसमूल॥
जें परमेश्वर-शीर्षीं चोढते ते मान्य होतसे फल॥ ३१९॥

उदाहरण ३ रे—मंदारमाला

औरंग येता जरी दक्षिणेला, विवक्ष स्थिती पावता तो तरी॥
मोहीम देर्इ बहादूरखाला, अजाळा कसा आवरावा करी?॥
पाहिस्तखाभ्या सर्वे हारले ते ‘फतेजंग’ कीर्तीं जयांची चढे॥
आती सुभे हे असे पातले की, “चढे बापके आँई बेटे बडे”॥ ३२०॥

वक्रोक्ति

लक्षण-दोहा

जहाँ क्षेष सों काकु सों अरथ लगावै और ।
वक उकुति ताको कहत भूषन कवि सिरमौर ॥ ३२१ ॥

उदाहरण

श्लेष से वक्रोक्ति-कवित्त मनहरण

साहि तनै तेरे वैर वैरिन को कौतुक सों वृक्षत फिरत कहौ काहे रहे तचि हौ ?
सरजा के डर हम आए इतै भाजि, तब सिंह सों डराय याहू ठौर ते उकचि हौ ॥
भूषन भनत वै कहैं कि हम सिव कहै तुम चतुराई सों कहत बात राचि हौ ॥
सीव जापै रुठैं तौ निपट कठिनाई तुम वैर त्रिपुरी के त्रिलोक मैं न बचिहौ
॥ ३२२ ॥

काकु से वक्रोक्ति-कवित्त, मनहरण.

सासता खाँ दक्खिनको प्रथम पठायो तेहि बेटाके समेत हाथ जाय कै गँवायो है ।
भूषन भनत जौ लौं भेजौं उत औरै तिन बेहिकाज बरजोर कटक कटायो है ॥
जोई सुभेदार जात सिवाजी सों हारि तासों अवरंग साहि इमि कहै मन भायो है ।
मुलुक लुटायो तौ लुटायो, कहा भयो ? तन आपनो बचायो महाकाज करि आयो है ॥
॥ ३२३ ॥

वक्रोक्ति

लक्षण

जेथे श्लेषानें व काकुं-ध्वनीनें निराळाच अर्थ उपन केला जातो
तेथे 'वक्रोक्ति' अलंकार ह्याणतात. ३२१

उदाहरण

श्लेषानें वक्रोक्ति-मंदारमाला.

वैरी जनां पूसती लोक, "सांगा, दडोनी इथे बैसळा का तरी?"
'सेर्जा-भयें आहि आलों पळोनी!' 'इथे काय भ्याडांस सोडी हैरी?'
ते बोलती—'अर्थ तो हा नव्हेची, अही धांवलों ल्या शिवाँच्या भयें'
“शाळा शिव—क्रोध ज्याच्यावरी हो! जिवाशा तये बाळगूंची नये”

॥ ३२२ ॥

काकु-वक्रोक्ति, उदाहरण-मंदारमाला

षाहिस्तखां प्रेषिला दक्षिणेळा, कुमारासवें हस्त-हारी बने ॥
येई दुजा तत्सहायास तोंची चमूच्या शवें भूषवी हा रणे ॥
जो जो शिवाजीसवें हारुनी ये शहा ल्या ह्याणे— “तुष्ट केले मला—
जावोत ते प्रांत, आला गृहाला महत्कार्य केले, तुळी वांचलां” ॥ ३२३ ॥

१ काकु ह्याणजे स्वर भेदानें विस्त्रार्थ दर्शविणारा प्रयोग. २ शिवाजीच्या
भयानें पक्षीं सर्जा म्ह. सिंह ३ सिंह ४ शिव = शिवाजी पक्षीं शकर.

पुनःदोहा

करि मुहीम आये कहत हजरत मनसब दैन ।
सिव सरजा सों जंग जुरि ऐहै बचिकै है न ॥ ३२४ ॥

स्वभावोक्ति

लक्षण-दोहा

साँचो तैसो बरानिए जैसो जाकि स्वभाव ।
ताहि सुभावोक्ति कहत भूषन जे कबिराव ॥ ३२५ ॥

उदाहरण-मनहरण दंडक

दान समै द्विज देखि मरेहू कुबेरह की संपति लुटायेको हियो छलकत है ।
साहि के सपूत सिव साहि के बदन पर सिव की कथान मैं सनेह क्षलकत है ॥
भूषन जहान हिंदुवान के उबारिबे को तुरकान मारिबे को बीर बलकत है ।
साहिन सों लरिबे की चरचा चलति आनि सरजा के दगन उछाह क्षलकत है ॥
॥ ३२६ ॥

काहू के कहे सुने ते जाही और चाहैं ताही ओर इकट्क घरि चारिक चहत है ।
कहे ते कहत स्त्रात् कहेके शियत स्त्रात् भूषन भनत् झँची स्त्रासनः जहत है ॥
पौढे हैं तौ पौढे, बैठे बैठे खरे खरे हमको है कहा करत थीं ज्ञान न गहत है ।
साहि के सपूत सिव साहि रव नैर इमि साहि सब यतौ दिन सोचतः रहत है
॥ ३२७ ॥

उदाहरण २ रें-आर्या

मोहीम करुन येइल, त्यां घाया मनसबी शहा सागे ॥
ठावें निश्चित त्याला, वाचेले न, काहि घावया लागे ॥ ३२४ ॥

स्वभावोक्ति

लक्षण

जसा जाति-स्वभाव असेल तशा सत्यार्थ वर्णनाला 'स्वभावोक्ति'
अळंकार हणतात. ३२५

उदाहरण-मंदारमाला

दानात तच्चित्तै हो ! मेरुतुल्य स्वसंपत्ति विप्रास घाया सजे ॥
चाळे शिवाची कथा तैं शिवाजी मिटोनी स्व-नेत्रास त्याला भजे ॥
स्वातंत्र्य हिंदूस घाया, अहिंदु विनाशावया हा उफाळे हरी ॥
चाळे यदा मोगली—युद्धचर्चा भरे संगरोत्साह नेत्रांतरी ॥ ३२६ ॥

उदाहरण २ रें-मदारमाला.

सागे कुणी काहिं ऐकून तेंची बसे लावुनी एक जागी टक ॥
जेवी, तृष्णा शातवी आप्रहें तो, कुणी बोलता बोक्तो दुर्मुख ॥
जेथें निजे तो, निजेलाच राही, बसे तों बसें, आपणा नोळखी ॥
रात्रंदिनी भोसलेंद्रा ! अशी ही अरीला तुझी ब्राधि चिता सुखी
॥ ३२७ ॥

१ मोहीम करुन येणाराला २ औरंगजेबाला हें ठाऊक की शिवाजी-
वरच्या मोहिमेंतून सरदार वाचून परत येणार नाहीं व आपणास कांहीं घावें
लागणार नाहीं ३ शिवाजीचे चित्त

उमडि कुडाल मैं खवासखान आए भनि भूषन त्यो धाए सिवराज पुरे मनके ।
सुनि मरदाने बाजे हय हिहनाने घोर मृछे तरराने मुख वीर धीर जनके ॥
एकै कहै मार मार सद्वारि समर एकै म्लेच्छ गिरे मार बीच बेसद्वार तनके ।
कुँडन के ऊपर कडाके उठै ठौर ठौर जीरन के ऊपर खडाके खडगन के ॥३२८॥

आगे आगे तरुन तरायले चलत चले तिनके अमोद मंद मंद मोद सकसै ।
अडदार बडे गडदारनके हाँके सुनि अडे गैर गैर माँहि रोस रस अकसै ।
तुँडनाथ सुनि गरजत गुंजरत भौंर भूषन भनत तेऊ महा मद छकसै ।
किरति के काज महाराज सिवराज सब ऐसे गजराज कवि राजन को बकसै
॥३२९॥

भाविक

लक्षण—दोहा.

भयो, होन हारो अरथ बरनत जहै परतच्छ ।
ताको भाविक कहत है भूषन कवि माति स्वच्छ ॥३३०॥

उदाहरण—काविच मनहरण

अजौं भूतनाथ मुडमाल लेत हरषत भूतन अहार लेत अजहूँ उछाह है ।
भूषन भनत अजौं काटे करवालन के कारे कुजरन परी कठिन कराह है ॥
सिंह सिवराज सलहेरी के समीप ऐसो किन्हो कतलाम दिली दलको सिपाह है ।
नदी रन मंडल रुहेलन रुधिर अजौं अजौं रवि मंडल रुहेलन की राह है ॥३१॥

उदाहरण ३ रे—मंदारमाला.

ये हैं ‘खवास्खा’ उफाकून जेझां कुडाळावरी, हाहि आला पुढे ॥
 डंके नगरे झट्टं लागले तैं हरी हेषले, वीर रोमांचले ! ॥
 कोणी हाणे ‘मार’ कोणी हाणे ‘बे’ उडे म्लेच्छ-संहार जै संगरी ॥
 टोपीवरीं तैं कढाके उडाले, खडाके उडाले जिरे बख्तरीं ॥३२८॥

उदाहरण ३ रे—मंदारमाला.

शुंडा डुले, दान-धारा गळे, जे मदे चालती मंद—शा पाउळे ॥
 मार्गी अडोनी अडोनी महाती वचे चालती प्रीति—कोपामुळे ॥
 शुंडाध्वनी ऐकता भृंगराजी शिरीं गुंजते दानलोद्धप ती ॥
 ऐसे गजश्रेष्ठ अर्पि कर्दीना सिसोदीकुलोत्तंस हा भूपती ॥३२९॥

भाविक

लक्षण

भूत आणि भविष्यकालीन विषयाचे वर्तमानकालप्रमाणे जेथे
 वर्णन केलेले असते तेथे ‘भाविक’ अलंकार हणतात. ॥३३०॥

उदाहरण—मंदारमाला.

भ्रूतेश हर्षे, धरी मुंड--माला, भुते आज आहार घेती मुदे ॥
 मत्त द्विपेंद्रावरी काळ आला, डुले यूथ ज्याचा तनूच्या मदे ॥
 दिल्ही—दलाची सलेरीस ऐशी करी भोसलेनाथ की कत्तल ॥
 वाहे नदी रोहिले शोणिताची, खुडा मार्ग आना नभोमंडल ॥

गज घटा उमड़ी महा घन घटासी घोर भूतल सकल मदजल सौं पटत है ।
बेला छाँडि उछलत सातौं सिंधु बारि, मन मुदित महेस मग नाचत कठत है ॥
भूषन बढत भौसिला भुवाल को यों तेज जेतो सब बाह्रौं तरानि मैं बढत हैं ।
सिवाजी खुमान दल दौलत जहान पर आनि तुरकान पर पैल प्रगटत है ॥ ३३२

भाविक छबि.

लक्षण-दोहा

जहँ दूरस्थित वस्तु को देखत बरनत कोय ।
भूषन भूषन राज भनि भाविक छबि सो होय ॥ ३३३ ॥

उदाहरण-मालती सवैया

सूबन साजि पठावत है नित फौज लखे मरहृन केरी ।
औरंग आपानि दुग्ग जमाति बिलोकत तेरियै फौज दरेरी ॥
साहि तनै सिवसाहि भई २ नि भूषन यों तुव धाक घनेरी ।
रातहु दौस दिल्लीस तकै तुव सैन कि सूरति सूरति घेरी ॥ ३३४ ॥

उदात्त

लक्षण-दोहा

आति संपाति बरनन जहाँ तासों कहत उदात ।
कै आनै सु लखाइए बड़ी आन की बात ॥ ३३५ ॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला.

कादंबिनच्या परी हस्तिमाला उफाळे, धरा आर्द्र धारा—मर्दे ॥
 कीं सोडिती सप्त सिंधूच सीमा, महेश प्रकर्षात नाचे मुदे ॥
 बाढे अजी भोसके—तेज ऐसे, जसे द्वादशार्कामधे वाढते ॥
 पृथ्वीवरी फौज धावे शिवाची, अजी नष्ट तुर्कावली वाढते ॥३३२॥

भाविक छवि.

लक्षण.

जेथे दूरस्थित वस्तूचे प्रत्यक्ष पाहिल्याप्रमाणे वर्णन
 केलेले असते तेथे “भाविक छवि” अलंकार होतो. ३३३

उदाहरण—मंदारमाला.

पाहून सेना मराठी करारी शहा सज धाढी चमू आपुळी ॥
 तो आपुळी दुर्ग—माला निरीक्षी जिला लागला पाश तो मावळी ॥
 चंडी—कुलस्वामिनी—भक्त भूपा ! तुझी भीति ऐशी शहाच्या मर्ना, ॥
 जी सूरतीला हरी, सूरतीला निरीक्षी चमूच्याच रात्रंदिनी ॥३३४॥

उदाच्च

लक्षण

अति संपत्तीच्या वर्णनाला उदाच्च अलंकार क्षणतात; एखाचा
 वस्तूबद्दल ती अतिशय समृद्धीनें युक्त आहे असे जे वर्णन त्यासही
 ‘उदाच्च’ अलंकार क्षणतात! ३३५

उदाहरण-कविता मनहरण

द्वारन मतंग दीसैं आँगन तुरंग हीसैं बंदीजन बारन असीसैं जगरत हैं ॥
 भूषन बखाने जरबाफ के सम्याने ताने ज्ञालरन मोतिनके झुंड झलरत हैं ॥
 महाराज सिवा के नेवाजे कविराज ऐसे साजि कै समाज जेहि ठौर बिहरत हैं ॥
 लाल करैं प्रात तहाँ नीलमनि करैं रात याही भाँति सरजाकी चरचा करत हैं ॥

॥ ३३६ ॥

जाहु जनि आगे खता खाऊ मति यारो गढ नाह के डरन कहैं खान यों बखान कै ।
 भूषन खुमान यह सो है जेहि पूना माहिँ लाखन मैं सासताखाँ डाच्यो बिन मान कै ॥
 हिंदुवान दुपदी की इजति बचैबे काज ज्ञपटि विराटपुर बाहर प्रमान कै ।
 वहै है सिथाजी जेहि भीम वहै अकेले माच्यो अफजल कीचकको कीच घमसान कै

॥ ३३७ ॥

पुनःदोहा

या पूना मैं मति टिकौ खान बहादुर आय ।
 ह्याँई साइस खान को दीन्ही सिवा सजाय ॥ ३३८ ॥

अत्युक्ति

लक्षण-दोहा

जहाँ सूरतादिकन की अति अंधिकाई होय ।
 ताहि कहत अति उक्ति हैं भूषन जे कवि लोय ॥ ३३९ ॥

उदाहरण—मंदारमाला.

द्वारावरी यूथ डोले गजांचा, प्रभावी किती अश्व खिकाळती ॥
 शोभे जया झालरी मोतियांची जरीचे नवे तंबुही शोभती ॥
 काव्याग्रणी भोसले—मान्य ऐसे^१ तिथें शोभती बोलती सद्गुणी ॥
 ‘माणिक्य येथे करी सुप्रभात क्षपा भासवी नलि—तेजोमणी’॥३३६॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला.

जाऊ पहातां पुढे, प्राण रक्षा, शिवाच्या भयें खाने उद्धारला ।
 तो मर्द हा, लक्ष सेनेत ज्याने पुण्यामाजि बाहिस्तखां दापिला ॥
 लज्जा अहा ! भारत—द्रौपदीची सुरक्षावया भीम हा धावला ।
 अफजुल्लखा कीचका सारखाची बळेंवंसुनी धंसुनी मारिला ॥३३७

उदाहरण ३ रे—आर्या.

खान बहादुर वीरा ! राहावें या न पुण्यनगरास ।
 येथेच शिवाजीने शिक्षा दिघली सइस्तखाभास ॥३३८॥

अत्युक्ति

लक्षण

जेथे स्वरूप, शौर्य, दान इत्यादीचे अल्यंत वर्णन केलेले असते
 तेथे ‘अत्युक्ति’ अलंकार होतो. ३३९

१ शिवाजीजी मान्य असे विद्वान् २।३ खान जहांबहादुर हा १६७९
 त दक्षिणचा सुमेहार होउमा आला होता.

उदाहरण-मनहरण दंडक

साहि तनै सिवराज ऐसे देत गजराज जिन्हैं पाय होत कबिराज बेफिकिरि है ।
 झूलत झल्लात झूलैं जरबाफन की जकरे जँजीर जोर करत किरिरि है ॥
 भूषन भँवर भननात घननात घंट पग झननात मनो घन रहे थिरि है ।
 जिनकी गरज सुने दिरगज बे-आब होत मदही के आब गडकाब होत गिरि है ॥
 || ३४० ||

आजु यहि समै महाराज सिवराज तूही जगदेव जनक जजाति अंबरीक सो ।
 भूषन भनत तेरे दान-जल-जलधि मैं गुनिन को दारिद गयो बहि खरीक सो ॥
 चंद कर किंजलक चांदनी पराग उड-वृद मकरंद बुंद पुंज के सरीक सो ।
 कुंद सम कयलास नाक-गंग नाल तेरे जस पुंडरीक को अकास चंचरीक सों ॥
 || ३४१ ||

पुनः दोहा

महाराज सिवराज के जे ते सहज सुभाय ।
 औरन को अति उक्तिसे भूषन कहत बनाय ॥ ३४२ ॥

निरुक्ति

लक्षण-दोहा

नामन को निज बुद्धि सों, कहिए अरथ बनाय ।
 ताको कहत निरुक्ति हैं, भूषन जे कबिराय ॥ ३४३ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

ऐसे गजश्रेष्ठ देई शिवाजी, कबीची विचित्रताच दूरावली ॥
 कंठातल्या साखळ्या हालताती वरी मस्तमली झूलताती कुली ॥
 गंडस्थळी गुंजती भृंग, कंठी घणाणे, झणाणे पदांती घनी ॥
 यद्वर्जना कंप दे दिग्गजाना, गिरी यन्मदें लाजती भूवनी ॥ ३४० ॥

उदाहरण २ रें—मंदारमाला

भूपोक्तमा अंबरीष प्रभू तूं ययाती जगदेव आजी खरा ॥
 त्वदान सिधूंत दारिद्रा वाहे तृणासारखे वा ! उदारातरा ! ॥
 कैलास तो त्वदशः—पुंडरीक प्रभा—स्फगिणी नालि शोभे भली ॥
 चंद्राशु किंजल्क, ज्योत्स्ना पराग, स्नवे बिंदु-धाराच तारावली॥ ३४१ ॥

उदाहरण ३ रें—आर्या

सहज स्वभाव—चिन्हे जीं जीं या रायदुर्ग—भूपाचीं ॥
 कवि लाविति तीं इतरीं करुनी अत्युक्ति मात्र वचनाची ॥ ३४२ ॥

निरुक्ति

लक्षण

नावावरून काहीं विशेष गोष्ट बनवून सांगणे आला ‘निरुक्ति’
 अलंकार द्याणतात. ३४३

उदाहरण-दोहा

कविगन को दारिद्र दुरह याही दल्यो अमान ।
 याते श्री सिवराज को सरजा कहत जहान ॥३४४॥
 हन्यो रूप इन मदन को याते भो सिव नाम ।
 लियो विरद सरजा सबल अरि गज दलि संग्राम ॥३४५॥

पुन्हां-कवित्त मनहरण

आजु सिवराज महाराज एक तुही सरनागत जनन को दिवैया अभैदान को ।
 फैली महिमदल बडाई चहुँ और ताते कहिए कहाँ लौं ऐसे बडे परिमान को ॥ १ ॥
 निपट गंभीर कोऊ लॉयि न सकत बीर जोधन को रन देत जैसे भाऊखान को ।
 दिल दरियाव क्यों न कहैं कविराव तोहिैं तो मैं ठह्रात आनि पानिप जहान को
 ॥३४६॥

हेतु

लक्षण-दोहा

“ या निमित्त यहै भयो ” यों जह घरनन होय ।
 भूषण हेतु बळानहीं कवि कोविद सब कोय ॥३४७॥

उदाहरण—आर्या

कविदारिद्य—गजाचें करि निर्दाळन महीद्र बलवान ॥
 हाणुनी शिवरायाला ‘सरजा’ बोद्धन देई जग मान ॥३४४॥
 मदनाचें रूप हरी, हाणुनी ‘शिव’ नाम याजला उचित ॥
 ब्रीद वरी सर्जाचें प्रबल आरे-करी करी रणी दलित ॥३४५॥

उदाहरण ३ रे—मंदारमाला

पादानतांच्या भयाचा प्रहंता, शिव क्लेश हर्ता जगी एकला ।
 वाढे महिमा महीमाजि ऐसा जयाची न होई कशानें तुला ॥
 लंधू शकेना तुला धीर कोणी, फिरे भाउखाँनापरीही रणी ।
 ‘दर्याव’ तूंते हाणावें न कां ? तें जगत्तेज साचे तुऱ्याची मर्नी
 ॥३४६॥

द्वेषु

लक्षण

यामुळे असें झाळे अशा भावात्मक वर्णनाला ‘देत्वलंकार’
 आणतात. ३४७

१ भाऊसिंह हे बूदी नरेशाचे ज्येष्ठपुत्र होते. जयसिंहाला जसें मिर्जा जयसिंह
 आणत तसें यांस भाऊखान आणत. हे फार शर होते.

उदाहरण-मनहरण दंडक

दारुन दइत हरनाकुस बिदारिबे को भयो नरसिंह रूप तेज बिकरार है ।
 भूषण भनत त्योहाँ राखन के मारिबे को रामचंद्र भयो रघुकुल सरदार है ॥
 कंसके कुटिल बल बंसन बिधुसिबे को भयो यदुराय बसुदेव को कुमार है ।
 पृथ्वी पुरुष्ट सहि के सपूत्र सिवराज म्लेच्छन के मारिबे को तेरो अवतार है ।

॥ ३४८ ॥

अनुमान

लक्षण-दोहा

जहाँ काज ते हेतु कै जहाँ हेतु ते काज ।
 जानि परत अनुमान तहँ कहि भूषण कबिराज ॥ ३४९ ॥

उदाहरण-मनहरण दंडक

चित्त अनचैन आँसू उमगत नैन देलि बीबी कहैं बैन मियाँ कहियत काहि नै । ।
 भूषण भनत बूझे आए दरबार ते कॅपत बारबार क्यों सम्हार तन नाहि नै ॥ ॥
 सीनो धकधकत पसीनो आयो देह सब हीनो भयो रूप न चितौत बाएँ दाहि नै ।
 सिवाजी की संक मानि गए है सुखाय तुम्है जानियत दखिलसनको सूबा करो
 साहि नै ॥ ३५० ॥

ऊङ्झा सी दिन कि भई संझा सी सकल दिसि गगन लगन रही गरद छवाय है ।
 चीलह गीध बायस समूह घोर रोर कर ठैर ठैर चारों ओर तम मडराय है ॥
 भूषण अँदेस देस देसके नरेस गन आपुस मैं कहत यों गरब गँवाय है ।
 बडो बडवा का जितवार चहुँधा को दल सरजा सिवा को जानियत इत आय है ॥

॥ ३५१ ॥

उदाहरण—मंदारमाला

ओर्धे विदारावया कश्यपूला नृसिंहावतार क्षितीं जाहला ॥
 लंकापतीला विनाशावयाला रघूच्या कुर्लीं राम तो जन्मला ॥
 धंसावया मत कंसाप्रती श्री यदुश्रेष्ठ घे जन्म तो गोकुर्लीं ॥
 म्लेच्छास विच्छेदण्याला तसाची शिवाजी ! तुळा जन्म या भूतर्लीं ॥

॥ ३४८ ॥

अनुमान

रुक्षण

जेर्ये कार्यावरून कारणाचे किंवा कारणावरून कार्याचे अनुमान
 निवर्ते तेर्ये ‘अनुमान’ अलंकार होतो. ३४९

उदाहरण—मंदारमाला

चिर्चात चिता, वसे नीर नैत्रीं, पतीला पुसे यावनी कामिनी ॥
 जाया ! शहा मंदिरातून आला, भरे कंप का ? मुग्ध का भाषणी ? ॥
 स्वेदाद्रि झाली तनू वक्ष कापे, मुखी शौर्यशाली प्रभाही उडे ॥
 केले असावे तुळा दक्षिणे चे सुभेदार, भीती शिवाची जडे ॥ ३५० ॥

उदाहरण २ रे—मंदारमाला

अस्तास गेला जणो भानु, संध्या न भोमंडपीं दिक्पटीं शोभली ॥
 होई तपोव्यासि चौंहीकडोनी, मुर्दे गृधरंक्ती रटूं लागली ॥
 शंका भयप्रस्त संत्रस्त राजे भिळाले, वदे अन्य अन्याप्रती ॥
 “जो मोठमोठ्या शहांचा विजेता, वमूऱ्या शिवाचीच” ये संप्रती ॥

॥ ३५१ ॥

अथ शद्गालंकार.

लक्षण-दोहा

जे अरथालंकार ते भूषण कहे उदार ।
अव शद्गालंकार ये कहियत माति अनुसार ॥ ३५२ ॥

छेक एवं लाट अनुप्राप्त.

उदाहरण-दोहा

स्वरसमेत अच्छर पद्मि आवत सदस प्रकास ।
भिन्न आभिन्न पदन सों छेक लाट अनुप्राप्त ॥ ३५३ ॥

उदाहरण-अमृतध्वनि छंद^१

दिलिय दलन दबाय करि सिव सरजा निरसंक ।
लूटि लियो सूरति सहर बंककरि अति डंक ॥
बंककरि अति डंककरि अस संककुलि खल ।
सोचच्चकित भरोचच्चलिय विमोचन्चखजल ॥
तळळइमन कड्डिक सोइ रड्डिलिय ।
सद्द्विसि दिसि भद्दविर्भई रद्दाइलिय ॥ ३५४ ॥

^१ या छंदांत ६ चरण असतात. पहिले दोन चरण मिळून दोहा होतो. आणि शेवटच्या चार चरणांत काव्य नामक छंद होतो. या छंदांत अन्य कवींकडून काहीं निरर्थक अक्षर समूह येतात पण भूषण कवी या दोषापासून अलिस आहेत. याचें नांव जितकै सुंदर आहे तितकाच हा छंद द्याणावयास वक आहे. याचें नांव “विषध्वनि” असते तर शोभले असते.

शद्वालंकार प्रारंभ.

भूषण कवि ह्यनतात आतांपर्यंत अर्थालंकाराचे वर्णन केले. आता
यथामति शद्वालंकार वर्णन करितो. ३५२

छेक एवं लाटानुप्रास.

लक्षण.

मिन्न मिन्न पदार्तून एकाच प्रकारचे स्वरयुक्त वर्णन अथवा शद्वा
वारंवार जेथेयेतात तेथे 'छेक किंवा लाटानुप्रास' ह्यनतात. ३५३

उदाहरण—मंदारमाला.

दिल्ली—दलातें दली, धैर्यशाळी बळी मावळी फौज वे सावळी ॥
डंगडंग असे वाजले युद्ध—हंके, करी नाद खंग-खग्हिं खङ्गावळी ॥
शंकाकुला व्याकुला संकुला ती दिसे चंचला सूरतीची कला ॥
ठाके जियें, शत्रु धाके तियें, एक हाकेसर्वे द्रव्य वे भोसला ॥
३५४॥

गत बल खान दलेल हुव खानबहादुर मुद्र ।
 सिव सरजा सलहेरि ढिग कुद्दद्दरि किय युद्र ॥
 कुद्दद्दरि किय युद्रद्दुव अरि अद्दद्दरि धरि ।
 मुड्डहरि तह रुड्डकरत डुड्डग भरि ॥
 खेदिहर बर छेदिह्य करि मेदहधि दल ।
 जंगगगति सुनि रंगगगलि अवरंगगत बल ॥६५५॥

लिय धरि मोहकम सिंह कहै अह किसोर नृपकुंभ ।
 अी सरजा संग्राम किय भुमिम्मधि करि धुम्म ॥
 भुमिम्मधि किय धुमिम्मडि रिपु जुम्मम्मलि करि ।
 जंगगरजि उतंगगरब मतंगगन हरि ॥
 लक्खक्खन रन दक्खक्खलनि अलक्खखाक्खति भरि ।
 मोललहि जस्त नोललरि बहलोललिय धरि ॥३५६॥

मंदारमाला

संकुद्ध संवृद्ध युद्धस्थली हाँ करो विद्वविद्वाग योध्यांप्रती ॥
जेथे पडे मुँडे, तेथे रडे रुँडे, ये युद्ध-खडाते चंडेस्थिती ॥
घेरी सलेरी दिलेरी—दलाला, असे धांसिळे छेदिले मर्दिळे ॥
कीं तद्रती जों कले तो शहाचे गळे धैर्य, देहप्रभा मावळे ॥३५५॥

मंदारमाला

कोटापतीच्या सुन्नाळूळा धरी, तो सलेरीस मोहोकमाला धरी ॥
भूमीवरी धूम्र, धूम्रामधे धूम, माजे धुमाळी धुमाळीवरी ॥
गर्जून गर्जून गर्जैष्ठ गर्जौ धराणृष्ठि लक्षावधी। छेदिले ।
बळोळे कळोळे पाहुने शाळा मर्नो लोळ, तों ल्यासंहाँ वेरिले
॥३५६॥

१ मुँड = ढोके २ रुँड = धड ३ किशोरसिंह ४ गर्दा ५ बहिलोलखान.

लिय जिति दिल्ली मुलुक सब सिव सरजा जुरि जंग
 भनि भूषन भूपाति भजे भंगगरब तिलंग ॥
 भंगगरब तिलंगगयउ कलिंगगालि अति ।
 दुंदहवि दुहु दंदहलनि बुलंदहसाति ॥
 लच्छच्छिन करि म्लेच्छच्छिय किय रच्छच्छवि छिति ।
 हललगि नरपललरि परनललिय जिति ॥ ३५७ ॥

पुनः छप्य.

मुङ्ड कटत कहुँ रुङ्ड नटत कहुँ सुङ्ड पटत घन ।
 गिर्द लसत कहुँ सिद्ध हँसत सुख वृद्धिरसत मन ॥
 भूत फिरत करि बूत भिरत सुरूत घिरत तहुँ ।
 चांडि नचत गन मंडि रचत धुनि ढंडि मचत जहुँ ॥
 इमि ठानि घोर घमसान अति भूषन तेज कियो अटल ।
 सिवराज साहि सुव खगबल दलि अडोल बहलोल दल ॥ ३५८ ॥

कुँब्र फिरत सति युद्ध जुरत नहि रुब्र मुरत भट ।
 खगग बजत अरि बगग तजत सिर पगग सजत चट ॥
 दुक्कि फिरत मद झुक्कि भिरत करि कुक्कि गिरत गनि ।

मंदारमाला.

दिल्लीपतीच्या प्रदेशास जिकी प्रतापी प्रजानाथ हा भोसला ॥
 तेलंग राजा निगवें पळाला, कलिंगे जागीच भाँबावला ॥
 उच्छेद दोन्ही दलांचा जहाला अहा ! दर्प दुर्दात विस्तारला ।
 लक्षावधी मळेच्छ संहार झाला शिवानें पन्हाळा परी जिकिला ॥ ३५७

मंदारमाला.

कोठें कटे मुड, कोठें नटे रुंड, कोठें भिडे शुंड शुंडेप्रती ।
 कोठें हँसे गृग्र, कोठें हँसे सिद्ध, कोठें जयानंद—वृद्धी अती ॥
 चंडी करी नृत्य, दंडी महाशूर शूरास खंडी कृपाणे^१ जिये ॥
 मोर्दे भुर्ते नाचती, यूथ यूथाप्रती झुंजती दूत येती तिये ॥ ३५८ ॥

मंदारमाला.

कुद्दावरी कुद्द उद्दात धावे, न हो रुद्द ओद्दा, किरैना कुणी ॥
 खङ्गां खणाणाट होई, तुरंगां खडाडाट, जाई नभ व्यापुनी ॥

१ दरवारीने.

रंग रकत हर संग छकत चतुरंग थकत भनि ॥

इमि करि संगर अतिही विषम भूषन सुजस कियो अचल ।

सिवराज साहि सुब खगग बल दल अडोल बहलोल दल ॥ ३५९ ॥

पुनरपि-क्रवित्त मन्त्रहरण

बानर बाघ बैहर बिलार बिग बगरे बराह जानबरन के जोम है ।

भूषन भनत भारे भालुक भयानक है भीतर भवन भरे लीलगऊ लोम है ॥

ऐंडायल गज गन गैंडा गररात गनि गेहन में गोहन गरुर गहे गोम है ।

सिवाजी की धाक, मिले खल कुल खाक, बसे खलन के खरेन खबीसन के खोम है ॥ ३६० ॥

तुरमती तहखाने तीतर गुसलखाने सूकर सिलहखाने कूकत करीस हैं ।

हिस्न हरमखाने स्याही हैं सुतुरखाने पाढे पीलखाने औ करंजखाने कीस हैं ।

भूषन सिलाजी गफ्जी खगग सोंखपाए खल, खाने झाने खलन के खेरे भये झीसद्हैं ।

खडगी खजाने खरगोस खिलबतखाने खीसैं खोले खसखाने खाँसत खबीस हैं ॥

॥ ३६१ ॥

अमात्य-दोहा

औरन के जाँचे कहाँ नहिं जाँच्यो सिवराज ? ।

औरन के जाँचे कहाँ जो जाँच्यो सिवराज ? ॥ ३६२ ॥

कोठे घनी 'धक्क' मत्त छिपान्ना कुठे 'कुक्क कुक्क' प्रलापे करी ॥
 युद्धागणी रंग देखून नाचे उमारंग मुंड—प्रमोदांतरी ॥
 केला असा युद्ध—कलोल, केले स्वतेजास या भूतलीं निश्चल ॥
 खड्ड—प्रभावे प्रभावी प्रमो! तुं हरी सर्व बलोलखांचे बल ॥ ३५९ ॥

मंदारमाला

धाकें शिवाच्या खलाचीं कुलें तीं अहा ! खाक शाळीं, न जाती उरे ॥
 प्रामांत त्यांच्या वृक व्याघ्र नाना वनश्वापद श्रेणि ती संचरे ॥
 कोलहीं किती क्रंदताती, उद्धक घनी तदगृहाभोवती घूमती ॥
 उन्मत्त हस्ती तसे गोह गेडे गृहीं त्याचिया येउनी राहती ॥ ३६० ॥

मंदारमाला

दिल्लीशहाचीं तहाचीं गृहे तीं अहा ! सूकरासारखी कूकती ॥
 अंतःपुरांतीकळी अंतरंगे कुरंगापरी कंपला पावती ॥
 जेथे किती खलबते चालतीं तीं गृहे क्रौंच—कोकापरी कूजती ॥
 खड्डे शिवाच्या विपक्षी जनांची विहंगासम भ्रात शाळी स्थिति ॥
 ॥ ३६१ ॥

उदाहरण ३ रे—आर्दा

इतरांचा जाच कुठे ? जरि नाहीं जाचलाच शिवराज ॥
 इतरांचा जाच कुठे ? जरि कोणा जाचलाच शिवराज ॥ ३६२ ॥

यमक अनुग्रास

लक्षण-दोहा

भिन्न अरथ फिरि फिरि जहाँ ओई अच्छर बृंद ।
आवत हैं, सो जमक करि बरनत बुद्धि बुलंद ॥ ३६३॥

उदाहरण-कवित मनहरण.

पूजावारी सुनि कै अमीरनकी गति लई भागिबे को मरिन समीरनकी गति हैं ।
माच्यो जुरि जंग जसवंत जसवंत जाके संग केते रजपूत रजपूत पति हैं ॥
भूषण भनै यों कुलभूषण भुसिल सिवराज ! तोहि दीन्ही सिवराज-बरकति हैं ।
नौहू खंड दीप भूप भूतल के दीप आजु समै के दिलीप दिलीपति को सिदति हैं ॥
॥ ३६४॥

पुनरुक्तिवदाभास

लक्षण-दोहा

भासति है पुनरुक्ति सी नहिँ निदान पुनरुक्ति ।
वदाभास पुनरुक्ति सो भूषण बरनत युक्ति ॥ ३६५॥

उदाहरण-कवित मनहरण

आरिनके दल सैन संचर मैं समुहाने ट्रक ट्रक सकल के ढारे घमसान मैं ।
बार बार रुरी भक्तनद परवाह पूरी बहब है हाथिनके मद जल दान मैं ॥
भूषण भनद महाबाहु भीसिला भुवाल सुर रवि कैसो देज तीखन छपान मैं ।
बाल मकरंद जूँ के नंद कला निधि देरो सरजा सिवाजी जस जगत जहान मैं॥ ३६६॥

यमक अनुप्रास

लक्षण

जेंथे अक्षरांचे वूंद (समूह) पुनः पुन्हां येतात आणि अर्थ मात्र निरनिराळा दाखवितात तेथे 'यमक अनुप्रास' झणतात ३६३

उदाहरण—मंदारमाला.

षाहिस्तखाची गती ऐकुनीया पळाले समीरासवे मीर ते ॥
 'जस्वंत' राजा यशोवंत होता, करी संगरी म्लान तत्कीर्तिर्ते ॥
 हे भोसले—भूषणा ! राज्यवृद्धी तुझी तो करी नाथ कैलासचा ॥
 तुं दीपची या नवदीप—भूचा, दिलीप प्रभू होशि कीं आजचा ॥ ३६४ ॥

पुनरुक्तिवदाभास

लक्षण

जेथे पुनरुक्तीचा नुसता भास होतो, वस्तुतः पुनरुक्ति होत नाही; तेथे 'पुनरुक्तिवदाभास' अलंकार होतो. ३६५

उदाहरण—मंदारमाला.

युद्धात पृथ्वी धरा शद्वघोरे निनादून तुर्कास त्वा बाधिंते ॥
 नागेंद्र रक्त—प्रवाहीं बुडाले, मदाभ्या जर्णी दान धारा गळे ॥
 तुं लोक—तेजोमणी सूर्य कैसा विराजे तुळ्या तीक्ष्ण खळातही ॥
 चंद्रापरी पुल तुं शाहजीचा सुकीर्तीं तुझी भूप राजे मही ॥ ३६६ ॥

१ या उदाहरणांतील अलंकार कायम राहण्याकरितां मूलर्थात किंचित् बदल केला आहे. अधोरोखित शद्वस्थळी पुनरुक्तिवदाभास अलंकार घडला आहे हे चाणाक्ष वाचक ओळखतीलच.

चित्र.

लक्षण-दोहा.

लिखे सुने अचरज बढ़े रचना होय चित्र ।
कामधेनु आदिक घने भूषन बरनतं चित्र ॥ ३६७ ॥

उदाहरण (कामधेनु चित्र) । माधवी^१ सवैया.

धुव जो	गुरता	तिनेंको	गुरु भूषन	दानि बडो	गिरजा	यिव है
हुव जो	हरता	रिनको	तहं भूषने	दानि बडो	सिरजा	छिव है
भुव जो	भरता	दिनको	नह भूषन	दानि बडो	सरंजा	सिव है
तुव जो	करता	इनको	अह भूषन	दानि बडो	बरजा	निव है

संकर.

लक्षण-दोहा.

भूषन एक कवित्त मैं भूषन होत अनेक ।
संकर ताको कहते हैं जिन्हें कवित्त की टेक ॥ ३६९ ॥

उदाहरण-मनहरण दृढ़क.

ऐसे बाजिराज देत महाराज सिवराज भूषन जे बाज की समाँई निदरत हैं ।
पौन पाय हीन, दग धूबटमैं लीन, मीन जल मैं बिलीन, क्यों बराबरी करत हैं ।
सबते चलक चित तेंऊ कुल्ले आलम्म के रहैं उर अतर मैं धीर न धरत हैं ।
जिन चाढ़ि आगे को चलीइयरुं तीरुं तीर एका भरि तंऊ तीर पीछे ही परत हैं ॥ ३७० ॥

^१ माधवी सवैयें आठ सगण अस्तात.

चित्र.

लक्षण

ज्याची रचना अशी विचित्र असते कीं, पाहिले किंवा ऐकिले असर्ता आश्वर्य वाटते त्यास ‘चित्र’ अलंकार झापतात. त्याचे कामधेनु वैगैरे पुष्कळ प्रकार आहेत. ||३६७॥

उदाहरण—माधवी सवैया.

समवृत्त.

अचला	गुरुता	तेजला	गुरुभूषण	छत्रपती	नृपती	जगती
विकला	ऋणता	तिजला	तरु-भूषण	दान-मती	हरि ती	विगती
सकला	करिता	सजला	नर-भूषण	लोककिती	स्मरती	नमिती
विमला	कविता	तिजला	शिवभूषण	योग्यअती	वदती	सुमर्ती

संकर.

३६८

लक्षण.

एकाच कवितेत अनेक अलंकार वर्णिलेले असले हाणजे तेथे ‘संकर’ नामक अलंकार होतो. ३६९

उदाहरण—मंदारमाला.

गाझी शिवाजी असे देइ वाजी प्रवेगी हरे बाजैही त्याजला।
वायू पदी हीन, दृष्टी पटी लीन, नीरांतरी मीन, नाहीं तुला ॥
ठावे जगी चित्त—चांचल्य सर्वा, तसा त्याजला धीर ना धारवे।
जों सोडिले त्यावरोनी शराला, शराच्यापुढे तेच जाती जवे ३७०

१ बांहरी सप्ताहा हा अति वेगवान असतो. हा जेव्हां एखाद्या पक्ष्यामांगे लागतो तेव्हां जणुकाय घनुघ्याचा बाणच सुटला आहे असा विचारतो.

ग्रंथालंकार नामावली । गीतिका छंद

उपमा अनन्तै कहि बहुरि उपमा प्रतीप प्रतीप ।
उपमेय उपमा है बहुरि मालोपमा काबि दीप ॥
ललितोपमा रूपक बहुरि परिनाम पुनि उल्लेख ।
सुमिरन भ्रमौ संदेह सुधापन्हुत्यौ सुभ बेख ॥ ३७१ ॥

हेतु अपन्हुत्यौ बहुरि परजस्तपन्हुति जान ।
सुभ्रान्त पूर्ण अपन्हुत्यो छेका अपन्हुति मान ॥
बर कैतवापन्हुति गनौ उतप्रेक्ष बहुरि बखानि ।
पुनि रूपकातिसयोक्ति भेदक अतिसयोक्ति सुजानि ॥ ३७२ ॥

अहु अक्रमातिसयोक्ति चंचल अतिसयोक्तिहि लेखि ।
अत्यंत अतिसैउक्ति पुनि सामान्य चारु बिसेखि ॥
तुलियोगिता दीपक अवृत्ति प्रतिवस्तुपम दृष्टांत ।
सु निदर्सना व्यतिरेक और सहोक्ति बरनत शांत ॥ ३७३ ॥

सु बिनोक्ति भूषन समासोक्तिहु परिकरौ अहु बंस ।
परिकर सु अंकुर क्षेप त्यो अप्रस्तुतौ परसंस ॥
परयायउक्ति गनाइए व्याजस्तुतिहु आक्षेप ।
बहुरो विरोध विरोधभास विभावना सुख खेप ॥ ३७४ ॥

सु विशेष उक्ति असंभवौ बहुरे असंगति लेखि ।
 पुनि विषम सम सु विचित्र प्रहृष्टन अह विषादन पेखि ॥
 कहि अधिक अन्योन्यहु विसेप व्यघात भूषन चारु ।
 अह गुफ एकावली मालादीपकहु पुनि सारु ॥ ३७५ ॥

पुनि यथासंख्य वखानिए परजाय अह परिवृत्ति ।
 परिसंख्य कहत विकल्प है जिनके सुमति संपत्ति ॥
 बहुच्यो समाधि समुच्चयो पुनि प्रत्यनीक वखानि ।
 पुनि कहत अर्थापति कवि जन काव्यलिंगहि जानि ॥ ३७६ ॥

अह अर्थ अंतरन्यास भूषन प्रौढ उक्ति गनाय ।
 संभावना मिथ्याध्यवरितङ्ह यों उलासहि गाय ॥
 अवज्ञा अनुज्ञा लेस तदगुन पूर्वरूप उलेखि ।
 अनुगुन अतदगुन मिलित उन्मालितहि पुनि अवरेखि ॥ ३७७ ॥

सामान्य और विशेष पिछितौ प्रश्न उत्तर जानि ।
 पुनि व्याज उक्ति रु लोकउक्ति सु छेकउक्ति वखानि ॥
 वक्रोक्ति जानि सुभाव उक्तिहु भाविकौ निरधारि ।
 भाविक छविहु सु उदात्त कहि अत्युक्ति बहुरि विचारि ॥ ३७८ ॥

बरने निरुक्ति हु हेतु पुनि अनुमान कहि अनुप्रास ।
 भूषण भनत पुनि जमक गानि पुनरुक्तिवद आभास ॥
 युत वित्र सँकर एक सत भूषन कहे अह पाँच ।
 लखि चारु ग्रथन निज मतो युत सुकवि मानहुँ सँचX ॥ ३७९ ॥

x या अलंकार नामावलींत भूषण कवीनीं १०५ अलंकाराची अनुक्रमणिका दिली आहे. पांतु ग्रथांत याहून अधिक अलंकार निर्दिष्ट आहेत. लुसोपमा, न्यूनाधिक रूपक व गुसोत्प्रेक्षा हे कवीने मुख्य मानिले नसावे झाणून त्यांनी नांवे अनुक्रमणिकेत नाहीत.

दोहा

सुभ सत्रहसें तीस पर बुध सुदि तेरासि मान ।
भूषन सिवभूषण कियो पढियो सुनो सुजान ॥ ३८० ॥

आशीर्वाद-मनहरण दंडक

एक प्रभुता को धाम, सजे तीनो वेद काम, रहैं पंच आनन षडानन सरबदा
सातौ बार आठौ याम जाचक नेवाजै नव अवतार थिर राजै कृपान हरि गदा ॥
सिवराज भूषन अटल रहै तौलौं जौलौं त्रिदस भुवन सब गंग औ नरमदा ।
साहितनै साहसिक भौसिला सुरज वंस दासरथि राज तौलौं सरजा थिर सदा ॥

॥ ३८१ ॥

पुनः । दोहा

पुहुमि पानि रवि सासि पवन जब लौ रहै अकास ।
सिव सरजा तब लौं जियी भूषन सुजस प्रकास ॥ ३८२ ॥

अलंकारवर्णनं समाप्तम्.

शुभमस्तु.

आर्या

सत्राशें तीसीची, त्रयोदशी, शुक्लपक्ष बुधवार ॥
ला दिवशीं प्रथं रची 'शिवभूषण' बुध वरोत हा हार ॥३८०॥

आशीर्वाद—मंदारमाला

एक प्रभुस्थान, जें ब्रह्मरूपी, जया वर्णिती वेदही सोत्सुक ॥
शोभे सदा तें; स्थिर श्रेष्ठ राहो हरी, शंभु तत्पुत्रही कार्तिक ॥
जों भूवरी नर्मदा—देवगंगा, शिवे श्रेष्ठ हा तोंवरी सुस्थिर ॥
श्री सूर्यवंशांतव्या रामराज्यापरी भोसले—भूप राजो चिर ॥३८१॥

आर्या

महि, जल—सागर, रवि—शशि, वायु, गगन राहतील जोंवरि हे;
तोंवरि वाच नृपाळा ! शिव—सरजा भूवरी स्वकीर्तिसवे ॥३८२॥

इतिश्री कविभूषण विरचिते शिवराजभूषणे अलंकार वर्णनं समाप्तम्.

॥ शुभमस्तु ॥

^१ संवत १७३० मधील त्रयोदशी, शुक्लपक्ष व बुधवार या दिवशीं शिवराजभूषण प्रथं समाप्त झाला असें व.वीनेच लिहून ठेविले आहे. महिना मात्र दिला नाही. तो कियेकांच्या मतें श्रावण असावा व कियेकांच्या मतें कार्तिक असावा. ज्या हिंदी प्रथावरून हें रूपांतर केले त्याचे संपादक मिश्र बंधूच्या मतें आवणमास प्राण्य आहे.

^२ शिवाजी.

* मराठी *

शिवराज—भूषण

काव्य समाप्त.